

આભાર.

—૦—

આ ક્રયને પ્રસિદ્ધ કરવામાં
પાલજીપુરનિવાસી પારેખ ગમાન
શામજીભાઈનાં વિધવા પત્ની 'આઈ
પાર્વતી'જાણી તથા 'બીજા' એક
જાણી (ચુસ નામે) નાણુંસંજાંખી
મદદ કરી છે અને તેથી આદરો
ગ્રંથ તદ્દન સસ્તી કીંમતે આ-
લોકોને આપવાનું બન્યું છે, તેટલા
માટે બન્ને મુજબ જાણીને ધન્યવાદ
પડે છે અને આ ક્રયનો વિશેષ
ફેલાવો થયો છે તેનો જરા પણ
તેમને જ પડે છે.

મહેનાયના

[illegible]

આકર્ષણ કરી રહી છે. પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કૃત ભાષામાં રચાએલા સાહિત્યનો આપણો ભંડાર અમૂલ્ય છે, પરંતુ એ જ સંકલના ને આજ રાખવામાં ન આવે અને એ ભાષામાં લખાએલા નવીન સાહિત્યનો તેમાં ઉમેરો કરવામાં ન આવે તો સંસ્કૃત ભાષાપરની ભારતવર્ષીય પ્રજાની અત્યુચ્ચ પ્રીતિના ઇતિહાસમાં ત્રુટી જણાઈ આવવાનો સંભવ છે. આ કારણથી આધુનિક સમયમાં પણ સંસ્કૃત ભાષાનું સાહિત્ય દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતું રહે એ અનેક દૃષ્ટિથી જોતાં આશ્ચર્યની જાણ છે. આ અંધની ઉપયોગિતા તે જ ક્ષણે મારા જોવામાં આવી હતી, પરંતુ જ્યાંસુધી તે સંસ્કૃત શ્લોકોને અર્થ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે સામાન્ય જનવર્ગને ઉપયોગી થાય તેમ નહોતું. અર્થ કરવામાં આવે છતાં પણ તે પ્રત્યેક શ્લોકના રહસ્યને સંપૂર્ણતઃ બ્યક્ત કરનારો થઇ પડે તેમ અને ન જણાયું અને તેથી પ્રત્યેક શ્લોક ઉપર વિસ્તૃત વિવેચનની આવશ્યકતા જણાવા લાગી. મૂળ શ્લોકો ઉપર ૨૫૪ બાવાર્થ મુનિશ્રી લખી આપે તો વિવેચન મારે લખવું, એ મારી ઇચ્છાને અનુમોદન આપી, અંધ પૂર્ણ કરી, બાવાર્થ સાથે તે અંધ મુનિશ્રીએ મારા ઉપર મોકલાવ્યો, ત્યારે વિવેચન લખવાનું મેં શરૂ કર્યું. નમ્રતા તરીકે થોડા-એક શ્લોકો ઉપર મેં વિવેચન લખી જોયું પણ તે ઉપરથી મને પોતાને પણ સંતોષ થયો નહિ. મને નિરાશ થતો અટકાવીને મુનિશ્રીએ વિવેચનની કેટલીક રૂપરેખાઓ, શૈલી, દૃષ્ટાંતોની અગત્ય વગેરે સમગ્રગ્રંથું અને પછી તે ઉપર મેં જે વિવેચન લખ્યું તે આજે વાચક વર્ગની સમક્ષ રજુ થાય છે.

“કર્તૃબ્ય-કૌમુદી” એક સર્વસામાન્ય અને નીતિબોધક ગ્રંથ છે. તેમાં કોઇ ચોક્કસ ધર્મના સિદ્ધાંતોનું જ દિગ્દર્શન કરેલું નથી અને તેથી તેપરનું વિવેચન પણ મેં સર્વ ધર્મગ્રંથોને અનુસરીને—તેમાંના અનેક બોધવચનોને ગ્રહણ કરીને લખ્યું છે. કોઈ સ્થળે જ્યાં લાંબા વિવેચનની અગત્ય જણાઇ નથી ત્યાં બાવાર્થ તથા વિવેચનનો ટુંકમાં સમાવેશ કરી દેવામાં આવ્યો છે અને જ્યાં શંકાઓ ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ જણાયો છે ત્યાં તેવી શંકાઓ દર્શાવીને તેનું વિસ્તારપૂર્વક સમાધાન પણ કરવામાં આવ્યું છે. અંધકાર એક જોન મુનિ છે અને વિવેચક પણ જોન છે, એટલે અનેક સ્થળે વિવેચન

તથા દર્શન વચેરેમાં જૈન છાયા દિગ્વિજય થયે, તથાપિ વસ્તુના આ એક અવજનપ્રેરણાથી મુક્તિપદ મંથ છે અને તેથી તે ક્ષા દર્શને એકાદરથી રીને અદ્વરજીવ જાગૃત્ય વિના રહેશે નહિ. જની શરૂ તાંમુથી મંથારના મગ મ્થાના આશયને અનુમૂળિને જ વિવેચન લખવામાં આવ્યું છે, તેમજ કેટલે સ્વરે કંઈ જામી કે નુનતા રેખાવ તે તે વિવેચની જ ખામી મળવાની છે : જે કંઈ ખૂબી જણાવ તે મગમાં મંથારે રેલી આપેલી રૂપરેખાઓ ઉપર હવમ મથાવનારની નથી જનુ મગ મંથારની જ છે.

જૈન વર્તમાં મુનિઓએ ઉદ્દેશ આપવાના સંજયમાં બે પ્રકારની પ્રાન્યતા જણાવ છે. એક વર્તની એવી પ્રાન્યતા છે કે જૈન મુનિઓએ ધર્મ નિરનિર્ધારન છે તેથી તેઓએ મુદ્દરથોને પણ સામાયક, ઉપર કે સંસાર-ત્યાગ વચેરે નિરનિર્ધારનો જ ઉદ્દેશ આપવો જોઈએ. બીજા વર્તની એવી પ્રાન્યતા છે કે જે વર્તને ઉદ્દેશ આપવાનો છે તેની રિધનિનો વિચાર ઉપર રોકે કરવો જોઈએ. જે જાગ્યામાં કે જે રેકમાં જે ધર્મની વધારે અન-ત્ય દેવ તે જાગ્યામાં કે તે રેકમાં તે ધર્મના ઉપર આર હય જે પ્રકારે દોઢા ધર્મભિમુખ ધાવ અને નિશ્ચિતપણે ધર્મનું જલન કરી શકે તે પ્રાર્થ ઉદ્દેશોએ મુદ્દરથોને જાગવો તેમાં કંઈ સાજનો વિરોધ નથી. આ જ વાન મુનિઓના આચાર્ય સંજયી વર્તન કરનાર 'આચાર્યન સુત' ની હવમ ૧૫૭ માં સ્પષ્ટપણે કરી છે. તે પદા આ પ્રમાણે છે: કેવં કુર્મિં કંચ વર । વર વીરે વર્તમિત, જે વરે વર્તિમોલ્લર વર્તુ અર્થ નિર્વિં રિગાવ ॥ અર્થાર (મુનિએ ઉદ્દેશ આપનાં) એના પુરા કરી તરેહનો છે તથા તેના મન સું છે, કંચાદિ જાગવોનો વિચાર કરી જે મુનિ સંસારમાં ઉર્ધ્વ અંધ અને નિરશીલ રિયાઓમાં જામી રહેલા છવેને છોરે છે-સ-માને વગ્રવ છે તે પુરા ખામી અને પ્રકાસનીવ છે.

‘ હવમ્પ્રવન મુત ’ ના તેરમા અધ્યયનની ૩૨ મી પ્રકામાં ચિન-મુનિ પ્રવરત અધવર્તને ઉદ્દેશ આપનાં કહે છે: જાગમિ મોર વર્ત અ-મનો । અમાર્થ વમાર્થ વરોરિ વર્ત ॥ અર્થાર—તે રાજનુ ! જો તું જોતોને તજ સવેલા નિરનિર્ધારન રેવાને અધર્મ્ય દો તો આર્થકર્મ-એટલે ચિટ પુર-વેએ કરવાલાવક એવાં કર્મોનો જાગવ (કે જેથી સદ્ગતિ મળે)

આ ખીજ પ્રકારની માન્યતા જમાનાને અનુકૂળ હોવાથી ભોક્ષને શ્રેય-સ્કર માર્ગે ચકાવનારી છે. જે ભોક્ષની પ્રવૃત્તિ-વ્યવહાર તદ્દન શુદ્ધ હોય તો તે પ્રવૃત્તિ કે વ્યવહારમાર્ગના ઉપદેશની જરૂર પડે નહિ, પણ વર્તમાન સમયમાં શુદ્ધસ્થાની પ્રવૃત્તિ જોઈએ તેવી સારી નથી, અને તેને લીધે દરેક રીતે ભોક્ષ પડાત પડતા જાય છે. આ સિધ્ધિમાં કેવળ નિવૃત્તિનો જ ઉપદેશ અપાય તો તેથી “અત્તો ખટ્ઠઃ તત્તો ખટ્ઠઃ” થવા જેવું બને છે, એટલે નિવૃત્તિધર્મનો રંગ ચડતો નથી અને પ્રવૃત્તિ પણ સુધરતી નથી. કુપ્રવૃત્તિમાંથી એક વાર સુપ્રવૃત્તિ થાય તો પછી નિવૃત્તિધર્મમાં દાખલ થવાને ધાયક ધર્મ થકાય. આ સપથું વિચારીને જ અંચકારે એક ત્યાગી-મુનિ હોઇને પણ વર્તમાન સમય તરફ નજર કરીને શુદ્ધસ્થધર્મના શુભ વ્યવહારનો ઉપદેશ કર્યો છે, તે તદ્દન ઉચિત જ છે. શુદ્ધસ્થાના ઉપર શુદ્ધસ્થના બોધની જોટલી અસર થાય તેના કરતાં ત્યાગી વર્ગના બોધની વધારે અસર થાય એ નિસદેહ છે. વધતા જતા અશુભ વ્યવહારો અને તેથી થતી શુદ્ધસ્થાની અવદશા જોઇ મુનિવર્ગે જ્યારે તે તરફ લક્ષ આપી અવનતિ અટકાવવાને કંઈ પણ ન બોલે તો અવદશા ક્યાંથી અટકે અને અવદશા અટક્યા વિના નિવૃત્તિધર્મ પણ ક્યાંથી સચવાય ? આજ સમયમાં બાળલક્ષ, કન્યાવિક્રય, શુદ્ધશિક્ષણની ખામીઓ અને ઉદ્યોગોમાં અનીતિ જોટલી બધી વધી ગઇ છે કે જેને લીધે ધર્મની પણ એક બાજુ કલ્પકિત થતી જાય છે. તે અટકાવવાને જ મુનિશ્રીએ આ અંધમાં તે તે રિવાજોનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. અંચકારનો ઉપરનો આશય શુભ પ્રવૃત્તિ પ્રસારવાનો છે પણ અંદરનો આશય શુભ પ્રવૃત્તિના પગથીયાં ઉપર પગ મુકાવી વાચકોને નિવૃત્તિધર્મની દિશા દર્શાવવાનો છે. એટલું છતાં પણ અંચકારે પ્રવૃત્તિ અને વ્યવહારદર્શક દરેક વાક્યની રચના આદેશરૂપે નહીં પણ ઉપદેશરૂપે જ કરી છે. દરેક પ્રવૃત્તિના ગુણદોષ દર્શાવી દોષવાળા પ્રવૃત્તિને હેતુરૂપે અને ગુણવાળા પ્રવૃત્તિને ઉપદેશરૂપે જણાવતાં આદેશ ઉપદેશ સંબંધી અંચકારે ઘણી કાળજી રાખી જણાવ્યું છે. એ રીતે આ પ્રકારના ઉપદેશમયો જૈન મુનિઓને હસ્તે લખાતા રહે તો આધુનિક જન-સમાજ ઉપર મોટો ઉપકાર થવાનો સંભવ છે.

‘કનક-કૌમુદી’ ના મૂળ સ્તોત્ર પ્રવચનુ લૈન પંડિત શ્રી મુખવાલ-
કાંચે નવસી જવાની કૃપા કરી છે તે માટે તેમનો, પાલજીવનના શ્રી
લૈન મુખે આ મંથની પ્રતો અપ્રાપ્ત્યો મોટી મુશ્કેલીમાં ખરીદી છે તે માટે
તેમનો અને પાલજીવનનિવાસી પારેજ ગમ્મન શામળબાઈનાં વિષય જની
પાવનીનાઈ નવા ખીજાં એક જાઈએ (કુમનામે) આપેલી અધિક મહ-
દને લાંબે આ મોટા મંથ તલન સરની દીખતે આદરોને આપવાનું બન્યું
છે તે માટે તેમનો આ રચને આપાર માનવો થો છે. જોઈ આ મંથનું
મૂલ્ય લગભગ પાંચ દીખત જેટલું છે તે માટે ૧૨ આના લેવાનું રચનું
દનું, પાંચ દીખત જેટલું આધિક સદાપતી સમગ્ર થવાથી તેમાં થયો
કરીને માત્ર આઠ આના જ લેવાનું રચનું છે જે આ મંથની પાંચ દી-
ખત કરતાં પણ ઓછી છે. આ આરતિ લગભગ મૂળું જાણી મળે છે અને
તેથી જો જાનકાબાઈ નરસી આ મંથની વિશેષ માંખણી થશે તો તુર-
નમાં જ તેની ખીજા આરતિ પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર પડશે. તેટલા માટે વિ-
વેચનારોમાં જે કંઈ મુશ્કેલી આવે ત્યાં હોય તે વિહાનો નરસી જાણ-
વામાં આવશે તો હું તેમનો આભારી થઈશ.

અમદાવાદ

લી.

આરતી પંડિત, સં. ૧૯૩૦.

મુનીલાલ વર્માન શાહ.

પ્રકિત મુનિરાજ શ્રી રતનચંદ્રજીવ
પુસ્તકો.

[પં. મુ. શ્રી રતનચંદ્રજીવ પુસ્તકો પકટર હીમતે વેચાય છે.]

પૂજ્ય શ્રી અજરુમરજી સ્વામીનું જીવનચરિત્ર.

૫૪ ૧૩૦; પાકું સુંદર પુકું; મૂલ્ય રૂ. ૦-૫-૦

કર્તવ્ય-કૌમુદી-પ્રથમ અથ.

૫૪ ૪૫૦; પાકું સુંદર પુકું; મૂલ્ય રૂ. ૦-૮-૦

[નીચેના અથો લખાય છે].

(૧) કર્તવ્ય-કૌમુદી-દ્વિતીય અથ. (૨) ભાવનાશતક.

મુનીલાલ વર્ધમાન શાહજીવ થાકાંચેક વાંચવાલાયક
પુસ્તકો.

સોમનાથનું શિવલિંગ (ઐતિહાસિક નવલકથા) રૂ. ૧-૪-૦

સિંધ ઉપર સ્વારી (" ") રૂ. ૧-૪-૦

અકારમી સદીનું મહારાષ્ટ્ર (" ") રૂ. ૧-૪-૦

કારમીર અને કેસરી (" ") રૂ. ૧-૦-૦

મુધરેલી સંગીતા (સાંસારિક નવલકથા) રૂ. ૧-૪-૦

વિમળા " " રૂ. ૧-૦-૦

લતા અને લલિતા ભાગ ૧ " "સચિત્ર રૂ. ૦-૧૨-૦

" " ભાગ ૨ " "સચિત્ર રૂ. ૦-૧૨-૦

બગમશુતિ નાટક રૂ. ૦-૬-૦

મુનિ શ્રી હોદાલાલજીવ પુસ્તકો.

વિદ્યાસાગર (મુનોધક નવલકથા) ભાગ ૧. રૂ. ૦-૪-૦

" " " ભાગ ૨. રૂ. ૦-૮-૦

માંદાઓની આવજત (એક નિબંધ) રૂ. ૦-૧-૦

મુનીલાલ વર્ધમાન શાહ, સારંગપુર, અમદાવાદ.

ઉપોદ્ધાત.

જ્યારે મનુષ્ય પોતા સંબંધી વિચાર કરતાં હૃદયોક્તિના સ્વરૂપ તથા દુઃખ સંબંધિને દૂર દૂરી દે છે ત્યારે આ જગતના નિર્જન ભાગના પ્રો-
 ક્ષમાં પોતાને જાણે અર્થ 'દુ' રૂપે જુએ છે. જ્યારે તે પોતાની દૃષ્ટિને
 જ્યાં વિશાળ જગતનીને જગતમાં નગર કરે છે ત્યારે તે જુએ છે કે તેણે
 પોતે 'દુ' છે, તેણે અનેક 'દુ' રૂપે આ જગતમાં રહેલા છે. દુરન જ
 તેના ચિત્તમાં એ પ્રથમ ઉદ્ભવે છે કે "ત્યારે એ 'દુ' કાણ? અને બીજા
 એ જ્યાં 'દુ' કહેવાય છે તેઓ કાણ?" કૈનજનમત્વાદિભિર્મયો જોએ
 કૈનયદિભિ છે તેઓ એ જ્યાં 'દુ' રૂપેને પૃથક્ પૃથક્ અભિપ્રાય માને છે,
 અદૈનયદિભિ છે તેઓ કહ્યાં 'દુ' રૂપેને 'પરમાત્મા' તા પૃથક્ પૃથક્
 અભિપ્રાય માને છે તથા સર્વમાં એક પરમાત્માત્વ જાણી રહેવું જુએ છે, અને
 જાણીએ મનુષ્યમાં અત્મા કે પરમાત્મા જેવું કશું હોય એમ માનવા
 નથી: તેઓ તો કહે છે કે પ્રત્યેક દેહમાં ચોક્કસ પ્રમાણે વિષુદ્ધત્વ અથવા
 કૈનજન રહેવું છે અને તેને આધારે આખો દેહ રહેલો છે. 'દુ' રૂપ કાણ?
 એ પ્રશ્નના કિત્તમાં આપા અનેકાએક ભેદો જાણ છે અને પાછો તથા
 મનુષ્યની કુદિના વિશાળતા સાથે એ ભેદો વૃદ્ધિમાન થવા જતા જવું જાણીએ,
 જાણુ જ્યારે મનુષ્ય 'દુઃખ' સંબંધી વિચારને કાંઈ જવું પ્રમાણ નિર્ણય
 વિના પૂછે કહી દે છે, ત્યારે દુરન જ તેના ચિત્તમાં બીજો એ વિચાર ઉદ્-
 બવે છે તે એ છે કે "ત્યારે આ જગતમાં માં કૈનજન શું?" "દુ કાણ?"
 એ પ્રથમ પ્રશ્નના બંધે જિજ્ઞાસુ કિત્તો મહે, જાણુ આ કિત્તીવ પ્રશ્નના
 કિત્તો તે હમેશાં કૈન જાણી એક જ પ્રમાણના મગરો. આ જગતમાં મ-
 નુષ્યનાં કૈનજનોના સંબંધમાં જૂલ જૂલ વિદ્યાનો કેટલીક કૈવલ જાણનેમાં
 પ્રત્યેક ધર્માયે જાણુ તેઓ કહ્યાં એટલો જવાબ તો ચોક્કસ અપણે કે
 "એ દુષ્ટું જીવ ધાર તેમાં કૈનજો આ જગતમાં રહીને પ્રત્યેક બાજીએ
 કર્યાં જોએ, કાચું કૈન દુષ્ટું કૈન છે." એ દુષ્ટું અથવા

દાસમાં રહેલું છે તથા તે જ આપણે કરવાનું છે, અને હિંદુ જીવનનો મુખ્ય ભાગ તેમાં જ રહેલો છે. ગીતામાં જેમ ઉપદેશો છે કે જર્મનેશાસિત્વાનં વતેઽથ વશાવ્ય અર્પાન્ન મત્ર કર્મણ્ય કર્મ કરવાને જ તને અધિકાર છે, તેમ સિદ્ધિ થાય છે કે નહિ તે તારે જોવાનું નથી; તેથી જ રીતે પોતાને પડેલું છે કે—Let men of all ranks, whether they are successful or unsuccessful, whether they triumph or not, let them do their duty, and rest satisfied. એટલે જીવનની નીચી સુધગી અવસ્થામાં આજુમેલે તેઓ પોતાના પ્રયત્નમાં સફળ થાય દિવ્ય નિષ્કળ ભવ, તેપણ પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ જાળવીને સુખ રહેવું જોઈએ. કર્મણ્ય સંબંધી આ ન્યાયશુભને અનુલક્ષીને પ્રત્યેક માણસ પ્રત્યેક સમય તથા સ્થળને વિચાર કરીને કર્મણ્યનિર્ણય બને તો આ જીવન તથા આ સમયને ત્યાગી જીવો કુશળી ભરપૂર કહે છે તેઓ પોતાનાં તેમાં મર્યાદા મુજબ જ અવશ્યકતા રહે.

પરંતુ કર્મણ્યનિર્ણયનાનો નાશ થયો છે એટલું જ નહિ પણ કર્મણ્ય સમજવાની બુદ્ધિશક્તિની પણ મનુષ્યોમાં ન્યૂનતા જણાવા લાગી છે. તેથી તત્સંબંધી બોધની તથા બોધક મંથોની રચનાની અગત્ય જણાવા લાગી છે, જ્યાંસુધી કર્મણ્ય સમજવામાં આવે નહિ, ત્યાંસુધી કર્મણ્ય જાવવામાં તત્પરતા સંભવની જ નથી. ‘કર્મણ્ય’ એ શબ્દનો જો વાસ્તવ અર્થ કરીએ તો ‘કરવાયોગ્ય’ એવો થાય અને તેથી કર્મણ્ય સંબંધી મનુષ્યોને નેહાએ કરવાયોગ્ય કાર્યોનું જ નિર્ણય કરવામાં આવે તે યોગ્ય છે. ‘સત્ય બોધવું’, ‘વડીલોને માન આપવું’, ‘વિદ્યા બહુવી’ ઇત્યાદિ કર્મણ્ય છે અને તેથી તત્સંબંધી ઉપદેશને ‘કર્મણ્યબોધ’ એવું નામ પરંતુ ‘બુદ્ધિ ન બોધવું’, ‘વડીલોની અવગણના ન કરવી’, ‘વિદ્યા જીવવામાં પ્રમાણ કરવો નહિ’ એ અકર્મણ્યનિષેધક બોધની પણ જરૂર જણાવા લાગી છે. શોડાને નીતિ તથા ધર્મને માર્ગે આજીવન ઉપદેશ કરવાને સાર ‘કર્મણ્યનો બોધ કરવો’ કે ‘અકર્મણ્યનો નિષેધ કરવો’ એ બેમાંના કોઈ એક. માર્ગની ખસદમી સંબંધી વિદ્યાને

કેટલોએક મતભેદ છે. એક વર્ગનો અભિપ્રાય એવો છે કે હમેશાં કર્તવ્ય નૈતિક કર્મનો જ બોધ કરવો અને અકર્તવ્ય કર્મનો ત્યાગ કરવાનો બોધ કરવો જ નહિ કારણકે એ નિષેધનો બોધ કરવા જતાં અકર્તવ્યની સમ-જણ્ય પહેલાં આપવી પડે છે અને પછી જ તેનો નિષેધ સૂચવાય છે અને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે જેના ચિત્તમાં અકર્તવ્ય સંબંધે એક વિચાર પણ કદાપિ ઉદ્ભવ્યો હોતો નથી તેના ચિત્તમાં એ રીતે અકર્તવ્ય સંબંધી માહિતી આકસ્તરી રીતે પેસવા પામે છે. ઉદાહરણ તરીકે એક પાંચ છ વર્ષની વયના બાળકને એવો અકર્તવ્ય નિષેધની શૈલીથી બોધ અપાય કે “જૂઠું બોલવું નહિ” તો ‘જૂઠું’ એટલે શું, તે જાણવાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ બાળકમાં ઉદ્ભવે અને આજસુધી ‘સત્ય જ બોલવું’ એ ધર્મ સમજી રહેલું બાળક હવેથી ‘જૂઠું ન બોલવું’ એવો ઉપદેશ થતાં પોતાના અંતરૂતે એવો પ્રશ્ન કરે કે ‘ત્યારે જગતમાં કોઈ જૂઠું બોલતું હશે ખરું?’ આ રીતે જૂઠુંથી તદ્દન અનભિચાર બાળકને જૂઠા સંબંધી તર્ક ઉત્પન્ન થાય છે અને એ રીતે તેની સમક્ષ ધીમે ધીમે અનીતિના દરવાજા ઉઘડવા લાગે છે. તેટલા માટે એ વર્ગનો અભિપ્રાય એવો છે કે હમેશાં પ્રતિષ્ઠાક શૈલીનો જ બોધ હોવો જોઈએ પરંતુ નિષેધક શૈલીનો બોધ હોવો જોઈએ નહિ કારણકે તેથી ચિત્ત દુર્ગુણોને યદ્યપ્ય કરવાના સયોગોમાં મેલાય છે. જીજ્ઞ વર્ગનો અભિપ્રાય એવો છે કે કર્તવ્યના બોધની સાથે નિષેધક વસ્તુઓના નિષેધનો બોધ પણ કરવામાં આવવો જોઈએ, કારણકે જમાનાના ફેરફારે જ એ શૈલીના બોધની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરી છે. જે દુર્ગુણની સમજૂતીની સાથે તેનાથી દૂર રહેવાનો બોધ ન અપાય તો જગત્ દુર્ગુણી મનુષ્યોથી બેરહું હોવાથી દુર્ગુણી કષ્ટના વિનાનાં બોળાં હાથો તેવા દુર્ગુણીઓના હાથમાં અનાયાસે ફસી પડવાનો સંજવ છે; પરંતુ જે તેઓને તેના ગેરશાયદા સમજાવીને તેથી દૂર રહેવાની ચેતવણી આપવામાં આવે તો તેઓ કદાપિ ફસાય નહિ. આ જીજ્ઞ વર્ગનો અભિપ્રાય વધારે માન્ય લેખાયો છે અને તેથી કર્તવ્ય સંબંધી ઉપદેશનો એક ભાગ અકર્તવ્યના નિષેધનો ઉપદેશ પણ છે. મી. રેમાર્કસે કે જેણે ‘કર્તવ્ય’ સંબંધી

એક મોટા મંથ (Duty) અગ્રિય બાપમાં લખ્યો છે તેનો અભિપ્રાય પણ આ જ પ્રકારનો છે. તે કહે છે કે: Duty begins with life, and ends with death.....It bids us do what is right, and forbids our doing what is wrong. અર્થાત્—“મનુષ્યના જન્મની સાથે તેના કર્તવ્યની શરૂઆત થાય છે અને તેના મરણની સાથે તે સમાપ્ત થાય છે. જે કંઈ ખર્ચ દોષ તે કરવું અને ખોટું હોય તે ન કરવું એવું તે આપણને શરમાવે છે.” આ ઉપરથી સમજી શકારો કે આજુ જમાનાને યોગ્ય ‘કર્તવ્ય’ ના ઉપદેશમાં અકર્તવ્યના નિર્દેશનો પણ સમાવેશ થવો જોઈએ.

વર્તમાન સમય અને સ્થિતિના દીર્ઘ વિચારપૂર્વક આ મંથના પૃથક્ પૃથક્ ખડોની રચના કરવામાં આવી છે. મનુષ્યકર્તવ્યના બે મુખ્ય પ્રકાર છે. એક પ્રકારનું કર્તવ્ય એવું છે કે જે હૃદયીના અંત સુધી એકસરખી રીતે બળવવાનું હોય છે અને તે ‘સામાન્ય કર્તવ્ય’ કહેવાય છે. બીજું ‘વિશેષ કર્તવ્ય’ છે જે મનુષ્યની બાહ્યતી જાતી વચની સાથે દરેકમાં બદલાતું જ રહે છે. ‘સામાન્ય કર્તવ્ય’નો ઉપદેશ આ મંથના પ્રથમ ખંડમાં સમાઈ જાય છે અને તે મનુષ્યની સધળી અવસ્થાઓના કર્તવ્યની બૃત્તિસર છે. એ ખંડમાં એકંદર બાર પરિચ્છેદ છે. પહેલા બે પરિચ્છેદમાં ‘કર્તવ્ય’ અને ‘કર્તવ્યના અધિકારીઓ’ની યોગ્ય આપીને ત્રીજા પરિચ્છેદમાં અવસ્થા પરતે કર્તવ્યનો વિભાગ અને ક્રમ દર્શાવ્યો છે. મનુષ્યની હૃદયીના ચાર વિભાગો કરવાની અગત્ય દર્શાવ્યા પછી તે ચાર વિભાગો અને પ્રત્યેક વિભાગનાં વિસિદ્ધ કર્તવ્યોનું એ પરિચ્છેદમાં દિગ્દર્શન કરેલું છે. ‘કર્તવ્ય’ સંબંધે આદર્શી પ્રાવેશિક વિવેચના પછી સામાન્ય કર્તવ્યના વિષયનો ચોથા પરિચ્છેદથી પ્રારંભ થાય છે. કર્તવ્યની પ્રથમ સ્તુરણા ચિદ્વૃત્તિમાં થાય છે તેટલા ખાતે ચોથા પરિચ્છેદમાં ચિદ્વૃત્તિનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યા પછી પાંચમા પરિચ્છેદમાં ચિદ્વૃત્તિની બીજી અવસ્થા સંદર્શ છે તેની સંક્ષિપ્ત દર્શાવવામાં આવી છે અને કર્તવ્યની વિચારબુદ્ધિ સંદર્શન બગ પ્રાપ્ત થતાં મનુષ્ય કર્તવ્યપરાયણ થઈ શકે છે તેટલા ખાતે છઠ્ઠા પરિચ્છેદમાં કર્તવ્યપરાયણતા દર્શાવી છે. કર્તવ્યપરાયણ

ગોયો અને પાંચમે ખંડ “ કર્તવ્ય-કૌમુદી ” ના બીજા અંશમાં આવશે
 આ પ્રમાણે મનુષ્યના આખા જીવનના કર્તવ્ય સંબંધી ઉપદેશ આ અંશમાં
 સમાવવામાં આવ્યો છે. ‘ હું કોણ ? ’ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તત્ત્વવિદ્ પુરો
 સમજવાને સમર્થ છે, પરંતુ “ મારું કર્તવ્ય શું ? ” એ તો બોધ અને
 બુદ્ધિના યોગે કરીને સર્વ મનુષ્યો સમજી શકે છે; એ સમજીને તત્સંજ્ઞા
 જ્ઞાનને આધાર તથા વિચારમાં ઉતારવાથી ‘ હું કોણ ? ’ ના પ્રશ્નનો વાસ્તવિક
 ઉકેલવાનું પણ આત્મામાં સામર્થ્ય આવે છે. બધા જીવો આટલું સમજી
 આ ઉપદેશઅંશનો યથોચિત ઉપયોગ કરે એ જ અંશકારના પ્રયાસ
 સફળતા ।

અમદાવાદ. } સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.
 આગાધી પંચિમા, સં. ૧૯૭૦.

અનુક્રમણિકા.

મહાન્યાસાનમ્. (શ્લોક ૧.)	૪૪
વિષયપદોગમનપદમ્. (શ્લોક ૨.)	,, ૫

પ્રથમ સ્વર્ણ.

પ્રથમ પરિષ્કેદ. કર્તવ્યનો ઉપોદ્યાન (શ્લોક ૩-૪)	,, ૧૧
દ્વિતીય પરિષ્કેદ. કર્તવ્યના પ્રકાર અને અધિકારીઓ. (શ્લોક ૫ થી ૧૨)	,, ૧૨
તૃતીય પરિષ્કેદ. કર્તવ્યના કાગની બદલા... (શ્લોક ૧૩ થી ૧૭)	,, ૩૨
ચતુર્થ પરિષ્કેદ. કર્તવ્યની ઈચ્છાનું નિવાસદેવ: ચિદ્રૂપિ (શ્લોક ૧૮ થી ૨૪)	,, ૪૨
પંચમ પરિષ્કેદ. કર્તવ્ય અને સંકલ્પશક્તિ (શ્લોક ૨૫ થી ૨૯)	,, ૫૮
ષષ્ઠ પરિષ્કેદ. કર્તવ્યપરાયણતા. (શ્લોક ૩૦ થી ૩૨)	,, ૬૮
સપ્તમ પરિષ્કેદ. કર્તવ્યોત્તેજ/ક બળ-ઉત્સાહ. (શ્લોક ૩૩ થી ૩૭)	,, ૭૫
અષ્ટમ પરિષ્કેદ. કર્તવ્યનાશક બળ-આશય. (શ્લોક ૩૮ થી ૪૧)	,, ૮૪
નવમ પરિષ્કેદ. કર્તવ્યધાનક દોષ-ક્રોધ. (શ્લોક ૪૨ થી ૪૪)	,, ૯૨
દશમ પરિષ્કેદ. કર્તવ્યધાનક દોષ-માત્સર્ય તથા નિન્દા (શ્લોક ૪૫ થી ૫૮)	,, ૯૮
एकादश પરિષ્કેદ. કર્તવ્યસાધક બાધા. (શ્લોક ૫૫ થી ૫૯)	,, ૧૧૭
द्वादश પરિષ્કેદ. પ્રતિષ્ઠાનિર્વાહ. (શ્લોક ૬૦ થી ૬૨)	,, ૧૨૭

દ્વિતીય સ્વર્ણ.

પ્રથમ પરિષ્કેદ. મર્ગસંસ્કાર. (શ્લોક ૬૩ થી ૬૫)	,, ૧૩૬
દ્વિતીય પરિષ્કેદ. મૃદસિદ્ધિભુ. (શ્લોક ૬૬ થી ૭૧)	,, ૧૪૩
તૃતીય પરિષ્કેદ. આદ્ય સિદ્ધિભુ. (શ્લોક ૭૨ થી ૭૬)	,, ૧૫૩
ચતુર્થ પરિષ્કેદ. સિદ્ધક અને સિદ્ધિભુ. (શ્લોક ૭૭ થી ૮૧)	,, ૧૬૩
પંચમ પરિષ્કેદ. અદ્યર્થ. (શ્લોક ૮૨ થી ૮૭)	,, ૧૭૨
ષષ્ઠ પરિષ્કેદ. આરોગ્ય અને મિત્રાદાર (શ્લોક ૮૮ થી ૯૫)	,, ૧૮૩
સપ્તમ પરિષ્કેદ. આત્માધીનતા. (શ્લોક ૯૬ થી ૯૮)	,, ૧૯૯

અષ્ટમ પરિચ્છેદ. સહાધ્યાયીઓ સાથેનું વર્તન. (શ્લો. ૯૯-૧૦૦),	૨૦૪
નવમ પરિચ્છેદ. સમયવહન. (શ્લો. ૧૦૧ થી ૧૦૩)...	૨૦૫
દશમ પરિચ્છેદ. વ્યસનનિષેધ-દૂત. (શ્લો. ૧૦૪ થી ૧૧૦)...	૨૧૩
एकादश પરિચ્છેદ. વ્યસનનિષેધ-માંસાહાર. (શ્લો. ૧૧૧ થી ૧૧૪),	૨૨૭
द्वादश પરિચ્છેદ. વ્યસનનિષેધ-મદ્યપાન (શ્લો. ૧૧૫ થી ૧૧૬)	૨૩૭
त्रयोदश પરિચ્છેદ. વ્યસનનિષેધ-વેશ્યાગમન (શ્લો. ૧૨૦-૧૨૧)	૨૪૬
चतुर्दश પરિચ્છેદ. વ્યસનનિષેધ-પરસ્ત્રીગમન (શ્લો. ૧૨૨-૧૨૩)	૨૪૯
पंचदश પરિચ્છેદ. વ્યસનનિષેધ-ચોરી અને શિકાર (શ્લો. ૧૨૪-૧૨૫)	૨૫૨
षोडश પરિચ્છેદ. વ્યસનનિષેધ-પ્રહીર્ણ વ્યસનો (શ્લો. ૧૨૬ થી ૧૩૮),	૨૫૭

તૃતીય સ્વરૂપ.

પ્રથમ પરિચ્છેદ. દ્વિતીય અવસ્થામાં પ્રવેશ. (શ્લો. ૧૩૯ થી ૧૪૧)	૨૭૬
द्वितीय પરિચ્છેદ. શુદ્ધિશ્રીમાં કર્તવ્યો (શ્લો. ૧૪૨ થી ૧૫૬) ...	૨૮૨
तृतीय પરિચ્છેદ. વિધવાઓનું કર્તવ્ય (શ્લો. ૧૬૦ થી ૧૬૪)	૩૧૦
चतुर्थ પરિચ્છેદ. પુરુષોના ધર્મોઃ કૃતવ્રતા અને પ્રત્યુપકાર (૧૬૫ થી ૧૭૩),	૩૨૦
पंचम પરિચ્છેદ. પુરુષોના ધર્મોઃ ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા (શ્લો. ૧૭૪ થી ૧૮૧) ...	૩૩૪
षष्ठ પરિચ્છેદ. પુરુષોના ધર્મોઃ સન્નિવ્રો. (શ્લો. ૧૮૨ થી ૧૯૦)	૩૪૭
सप्तम પરિચ્છેદ. પુરુષોના ધર્મોઃ સાત્ત્વિક પ્રેમ (શ્લો. ૧૯૧ થી ૨૦૧)	૩૬૨
अष्टम પરિચ્છેદ. પુરુષોના ધર્મોઃ કન્યાવિક્રમનિષેધ (શ્લો. ૨૦૨ થી ૨૦૬),	૩૭૮
नवम પરિચ્છેદ. પુરુષોના ધર્મોઃ સદ્વિદ્યા (શ્લો. ૨૧ થી ૨૩૩)	૩૮૦

શુદ્ધિપત્ર.

[ઇ.પત્રા કેટલાક અક્ષરો ખાલિ ન થયા છે તેથી બુદ્ધિ આ શુદ્ધિપત્રમાં નહિ મુદ્રાવર્તમાં ખાલીની મોટી બુદ્ધિ મુદ્રાવી છે.]

પૃષ્ઠ	પાન	અનુદ	શુદ્ધ
૧૫	૧૩-૧૮	અનુમ-અરીને	અનુમરીને
૧૮	૨૭	વ્યાપક	વ્યાપક
૨૧	૧૭	ચરીને	ચરીને
૩૨	૮	નવાપ્તને	નવાપ્તને
૩૮	૨૫	મંભગનાશઓને	મંભગનાશઓને
૪૪	૨૦	તનુરુ	તનુરુ
૪૯	૧૨	પ્રાથમ	પ્રાથમ
૮૩	૧૩-૧૪	અનુરુપને	અનુરુપને
૮૫	૯	આરંભી	આરંભી
૧૧૮	૩	મિષ્ટાધિમાનોદિત	મિષ્ટાધિમાનોદિત
૧૦૨	૧	પડી થયો	પડી મયો
૧૦૨	૧૭	કુપ્યુકુ	કુપ્યુકુ
૧૦૪	૨૨	નદ	નદ
૧૧૫	૨૩	પદન	પદન
૧૨૫	૨૦	ખપે છે.	ખપે છે. (૫૮)
૧૩૮	૧૪	અભગ	અભગ
૧૩૪	૨૩	(૧૨)	(૧૧-૧૨)
૧૪૬	૩	નામ	નામ
૧૬૧	૩	વિલેદ	વિલેદ
૧૬૭	૫	વિષદ	વિષદ
૧૭૪	૧૯	આરંભિઓ	આરંભિઓ
૧૮૫	૧૭	નામ	નામ
૧૯૫	૧૮	કોઈનિય	કોઈનિય
૨૦૦	૨૨	નોંધ	નોંધ (૬૬)

પૃષ્ઠ	પાકિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૫	૧૯	સ્વય	સ્વયે
૨૧૩	૧૮	દાષ	દોષ
૨૨૦	પૃષ્ઠક	૧૨૦	૨૨૦
૨૨૧	૨	(૧૦૫)	(૧૦૬)
૨૨૫	૬	દ્રૌપદીને	દમયંતીને
૨૪૩	૧૩	અભીર	આભીર
૨૫૦	૧૬	કાયે	કાર્યો
૨૭૬	૧૨	માર્ફસ્થે	માર્ફસ્થે
૨૮૨	૧૦	ચમ્પેપિ	ચેમ્પેપિ
૨૮૭	૬	નિમત્તે	નિમિત્તે
૩૦૮	૯	આશ્ચર્ય છે ?	આશ્ચર્ય છે ? (૧૫૫)
૩૨૭	૫-૬	આ આ	આ
૩૨૭	૧૮	કરવાવાને	કરાવવાને
૩૩૫	૨૧	પાડાને	પાડીને
૩૪૧	૨૦	(૧૭૭)	(૧૭૮)
૩૪૨	૨૫	તે	તો
૩૮૩	૮	નથી.)	નથી.) (૧૭૬)
૩૫૦	૭	નિરવા	નિર્વા
૩૫૩	૨૬	(૧૮૮)	(૧૮૩-૧૮૪)
૩૫૬	૧૫	(૧૮૫)	(૧૮૧)
૩૬૦	૧૪	ભિન્ને	ભક્ષે
૩૬૦	૧૯	ખત્તે	ખમ્
૩૬૬	૪	વશુદ્ધ	વિશુદ્ધ
૪૦૦	૧૭	ચામ્પી	ચોમ્પી
૪૦૩	૨૧	સેત્યવ	સત્યેવ
૪૧૦	૨૪	ચોરીની	ચોરીની
૪૧૧	૧૮	આશ્ચર્ય	આશ્ચ
૪૧૯	૧૩	જમવામાં	જમાનામાં
૪૨૪	૧૧	નિષર્જના	નિર્જનના

જેમનું ધર્મરાજ્ય પ્રત્યે છે અને જેમનાં પાપેશાં કામો આપણને સુખાર્થેનાં
 મોષ આપે. ધર્મમાં જ્યારે રાજે છે તે મદાપૂરણી બીજા કપા તીર્થકરો
 કરનાં પ્રથમ ઉપરિચિતિ થાય એ કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. આ આશયથી જ
 મંથકારે મંથલાયજ્ઞમાં પ્રથમોપસ્થિત મદારીર પ્રત્યું સંસ્તવન કર્યું છે.
 સ્વરિ સ્વર તીર્થકર મરખા જ છે તથાપિ આપણા ઉપર મદારીર પ્રત્યું
 વિરેય ઉપકાર છે. જની નીને વીર સુન્દમાં જ ક્રુદ્ધતાભોષક અર્થે મમા-
 પેદા છે. “શિમેજેન કુલ્લને પ્રેરણાનિ કર્માર્થાનિ થાતઃ” જે કહેને ધેણ મારી
 અલખાથી વિખુટાં પાડે છે તે વીર અલ્લયા.

વિરાજણિ કલ્પ્યં । તત્મા ચ વિરાજમે ॥

તત્ત્વોર્વાદેન જુગથ ॥ તત્ત્વાદ્વાર દિનિ જ્યુતઃ ॥

અર્થાન્-જે કહેને વિદારી દૂર દરે છે, તજી પ્રખ્યાથી વિરેય થોભે
 છે અને કહેને તપવચની સક્રિયી સુખેન છે એટલા માટે તે વીર કહેવાય
 છે. “શાગુર્વેષ કલ્પ્યંતિ તિવઃ” અને વગ્ધ તે ગમ અને દેવને છતનાર
 દેવાથી છત કહેવાય છે. ગમ્ધેય એ જ કહેનાં બીજા છે. કર્યું છે કે
 “શાગોષ દોમાં વિવ જમ્મજોય.” ગમ અને દેવ એ બે જ કહેનાં બીજા છે.
 કલ્પ જામિન કલ્પ કામ્યા? બીજા બધાં લગ્ધ તેના વિખ્યારૂપ કહેને વિસ્તાર
 પણ કપરેથી થાય? અને બુદ્ધાશીન કહેને તપસ્યા વગેરેથી નાથ ધ-
 વથી તે પ્રભુ કહેરદિન થયા એટલા માટે કર્યું કે, “વિવદ્વૈતિવઃ”
 જગિન એટલે થાય અને નેને લગ્ધાં કહેનાં તેનો સદતર જેવે નાથ
 કહેનાં; જે પોને શુદ્ધ થયા હોય તે બીજાને પણ શુદ્ધ માર્ગ તરફ દોરી
 પવિત્ર બનાવી શકે છે. એટલા માટે મંથકારે આગળી દરે છે કે તે પવિત્ર
 વીર પ્રભુ અમારા શ્રેયને માટે હો. વર્તમાન સમયે તે પ્રભુ મુક્ત-સિદ્ધ થ-
 વેલા છે અને સિદ્ધને તો કંઈ કરવાનું બાકી રહેતું નથી એટલા માટે ‘કરો-
 તુ’-અર્થાન્ ‘કરો’ એ પદનો પ્રયોગ ન કરનાં ‘અસ્તુ’ પદનો પ્રયોગ કહેનાં તેનો
 આશય એ છે કે “જે માર્ગે આલીને વીર પ્રભુએ સ્વશ્રેય સાધ્યું તે
 માર્ગે સર્વથા અમને પ્રાપ્ત થાઓ.” આ બાવના સંસ્તવનનો હકિતાર્થ છે.

તે માર્ગ હોય અને તેમાં કોઈ રીતે યાત્રાનું બોધ્યું ? આ સવાલનો ખુલાસાવાર જવાબ શ્લોકના પહેલા ત્રણ પદમાં અંધકાર સૂચવ્યો છે, કે જેમ જગતના જીવોનું કલ્યાણ કરવા માટે અને તેમને વિજયનો માર્ગ ખતાવવાને માટે મહાવીર પ્રભુએ સિદ્ધાર્થ રાજ તરફથી વારસામાં મળવાની રાજ્યસંપત્તિ કિષ્કિન્દ્રે મોકલ મૂકી દઈ તમામ ઇન્દ્રિયજન્ય વિવિધમુખોને નિર્લાંગભિ આપી દુઃસહ ત્યાગધર્મ અંગીકાર કર્યો અને દુષ્કર ચારિત્ર્યનું આરાધન કરી અનેક પરિસહો સહન કરી, સાધારણ માણસથી ન અમાય તેનું કષ્ટ વેડી, આંતરુ યત્ન્યો ઉપર વિજય મેળવી, જ્ઞાન સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી, તે સંપત્તિવડે જગતના જીવોને વિજયનો માર્ગ બતાવ્યો અને ત્રિવિધ તાપથી તપતા દુઃખી જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા પરોપકારના માર્ગમાં સમસ્ત જીવન વ્યતીત કર્યું, તેથી રીતે એવસુને માટે દરેક માણસે પોતાના સુખને ભોગે મધાસક્તિએ પરમાર્થના કાર્યમાં આમળ વધવાનો પ્રયાસ કરવો. આવા શુભ બોધને આશયમાં રાખીને “ યેનાંવંતં જીવનં ” એ પરોનો અંધકાર ઉચ્ચાર કર્યો છે. (૧)

[અંધનો વિષય અને તેનું પ્રયોજન જ્યાંમુખી મુશ્કેલીમાં ન આવે ત્યાંમુખી નિષ્ફાળુમીની અંધ જાંમવામાં પ્રવૃત્તિ નથી થતી. તેઓનું પાદેનું પ્રયોજન સિદ્ધ થશે કે નહિ તેનો સંતોષકારક ખુલાસો થવા પડી જ તેઓ વાચનમાં પ્રવૃત્ત થાવ. તેથી જ કહ્યું છે : “ સર્વંમ્યેવ શાબ્દર કર્મણો વાવે કરણિન્ ॥ યારત્ પ્રયોગર્થ મોર્કં તાવતલ્લેજ શૃણોતે ॥ ૧ ॥ ન જાપ્ય રિવમ્યેદ શક્યં વક્તું પ્રયોગર્થ ॥ શાબ્દત્તરોષાદેન્તગ્રયોગાગ્રનિર્દિતઃ ॥ ૨ ॥ અર્થોન્ કેલ પાતુ શાબ્દ અથવા કેલ પાતુ કાર્યનું જ્યાંમુખી પ્રયોજન દર્શાવવામાં ન આવે ત્યાંમુખી તેના પ્રત્યે કામ લુપ્તિ કેવી થાય ? કેલની નહિ (૧); તેમ જ જ્યાંમુખી અંધના વિષયનો નિર્દેશ દર્શનમાં ન આવે ત્યાંમુખી પ્રયોજન પણ ક્યાંથી હતી શકાય ? અને પ્રયોજન વગર પ્રવૃત્તિ પણ સંજવિત નથી. કામજ્ઞાના દાંતની પરીક્ષા કરનાં કેલને એવા છે ? નહિ જ. (૨). આ નિયમાનુસાર અંધની શરૂઆતમાં વિષય અને પ્રયોજન દર્શાવવાની જરૂરીઆત સમજાવ અંધકાર બીજા શ્લોકમાં વિષય અને પ્રયોજનનો નિર્દેશ કરે છે.]

વિષયપ્રસંગીકવચનમ્ । ૨ ॥

યે જ્ઞાત્વાપિ હિતાહિતે હિતપથં હિત્વા વ્રજન્ત્યુત્પથં ।
તેષાં શાસ્ત્રમનર્થકં કિલ્લ તતો નાર્યં તદર્થં શ્રમઃ ॥
યે ગન્તું મહિતે સમુવ્રતિપથે વાંચ્છન્તિ જિજ્ઞાસવ-
સ્તેષાં વોચકૃત્તેઽસ્તિ મત્કૃતિરિયં કર્તવ્યનિર્દેશિનો ॥

અર્થનો વિષય અને પ્રયોજન શું છે ?

ભાવાર્થ—આ માર્ગ દિનકર છે અને આ માર્ગ અદિનકર છે એવું
જુદી રીતે બન્ને માર્ગનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજ્યા પછી પણ જે પુરો
દેવને આધીન થઈ, દિનના માર્ગને મઠી હઈ અદિનકર માર્ગે જ આવે છે,
દાઘમાં દોષ લઈને દુવામાં પડે છે, તેઓએ ખાટે શાસ્ત્રરચના હઈ જરૂરી
નથી; તેમજ જેઓ દિનપ્રતિન સમગ્ર દિનને માર્ગે જ આધી રચ્યા છે,
તેમને પણ શાસ્ત્રની નેટલી જરૂર નથી; જેથી તેઓને ખાટે આ કૃતિ કર-
વાનો શ્રમ સેવામાં આવ્યો નથી; કિન્તુ જેઓને પોતાનું કર્તવ્ય સમજવાની
ચાહના ઉત્પન્ન થઈ છે, એટલું જ નહિ પણ જન્મનિવા લોકમાન્ય માર્ગમાં
આશવાને તંવાર થયા છે, તેઓના બોધને ખાટે કર્તવ્ય માર્ગ દર્શાવનારી
આ મારી કૃતિ (મંથ રચના) છે. (૨)

વિષેયન—કર્તવ્ય વિષયોના વર્ણનનો મંથ હમેશાં દેવ-હોઃવાચક
વસ્તુઓ અને ઉપદેવ એટલે કરવાયોગ્ય વસ્તુઓ—અથવા આદરવાયોગ્ય
માર્ગોનું સૂચન કરનારો દોષ છે; આ મંથમાં પણ તેવી જ રીતે બે માર્ગોનું
નિર્દેશન કરવામાં આવ્યું છે, જેથી દેવ અને ઉપદેવનું સૂચન આ મંથનો
વિષય છે. પરન્તુ આ સૂચન દેના પ્રત્યે કરવામાં આવે છે તેનું નિરૂપણ આ
મંથમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ જગતમાં સર્વ મનુષ્યો બોધ મદલ્ય કરવાને
પાત્ર છે, પરન્તુ તેઓ સ્વયં કોઈ બોધ મદલ્ય કરના નથી. મદાત્મા પુરોનો
એ એક લક્ષણ છે કે જગતના જીવો પ્રત્યે બોધ આપે અને જે માર્ગ દિનકર
દોષ તેનું સૂચન કરવું. જનસમાજમાં આ દિનમાર્ગના પ્રબોધને મદલ્ય કરનારો

એક વર્ગ છે અને બીજો તેને નહિ અહીં કરનારો વર્ગ છે. જે પોતાનું દિત શેમાં રહેલું છે તેને સમજતા નથી તેવા અધમ પુરુષો બોધ અહીં કરતા જ નથી, કારણકે તેઓને તો સ્વભાવ અધમતામાં રચાપચ્યા રહેવાનો હોય છે. આ કારણથી અંધકાર કહે છે કે એવા અધમ પુરુષોને દિતમાર્ગનું સૂચન કરવા માટે આ કર્તવ્યનિર્દેશિની કૃતિની રચના કરવામાં આવી નથી. ખરૂં છે કે—

સલો ન સાચુતો યાતિ । સદ્ગિઃ સંબોધિતોઽપિ સન્ ॥

સરિત્પૂરમ્પૂર્ણેઽપિ । છાતે ન મચ્ચુચયતે ॥

અર્થાત્—સાપુરુષો બોધ કરે તોપણ દુર્જન પુરુષ સાધુપણને પામતો નથી; જેમ નદીઓના પૂરથી પૂરાએલો પથ્થુ ખારો સમુદ્ર કદાપિ ખંડુર-મીઠો બનતો નથી. આવા દુર્જનોને માટે આ કૃતિ નથી કિન્તુ સમજાવવા માટે છે; પરન્તુ સમજાવનામાં પુનઃ એ વર્ગ પડે છે. એક સમજાવ વર્ગ એવો છે કે જે,

સમ્મતો મનસિ કૃત્વૈષ । પ્રમુક્તાઃ કૃત્યવસ્તુભિઃ ॥

અર્થાત્—સાપુરુષો હોઈને પોતાના મનમાં ધારીને જ સ્વકર્તવ્યમાં પ્રવર્તેલા હોય છે. બીજો સમજાવ વર્ગ એવો હોય છે કે જે સમજણની ન્યૂનતાને લીધે જગતમાં પ્રવર્તતા અનેક માર્ગોમાંથી કયો માર્ગ પોતાનું દિત કરનારો છે તે સમજતો હોતો નથી, પરન્તુ જે ઠાઈ તેવો માર્ગ દર્શાવે તો તે અહીં કરવામાં હમેશાં તત્પર રહેતો હોય છે. આ જે સમજાવવર્ગમાંથી પહેલો સમજાવવર્ગ કે જે પોતાના કર્તવ્ય કર્મમાં અપ્રતિહતપણે મગ્નો રહેતો છે તેને આ કર્તવ્યમાર્ગસૂચન આવશ્યક નથી, કારણકે જે માણસ પોતાના કર્તવ્ય સમજતો હોય તેને પુનઃ પુનઃ તે કર્તવ્ય રહેવાથી કાંઈ વિશેષ લાભ થતો નથી. પરન્તુ બીજો સમજાવવર્ગ કે જે ઓછી સમજણવાળો હોઈને પોતાના પરમ દિતનો માર્ગ શોધી શક્યો હોતો નથી અને જે અન્ય કાંઈ તે માર્ગ શોધી આપે તો માર્ગઅહીં કરવા આગુર હોય છે, તે વર્ગને તેના કર્તવ્યને લમ્બો ઉપદેશ આપવાની જરૂર છે: આ અંધ તેવા સમજાવ પુરુષોની પ્રત્યે જ તેઓના દિતમાર્ગનો પ્રબોધ કરવાના હેતુથી રચવામાં આવ્યો છે; એટલે અધિકારી પુરુષોને દિતકર માર્ગ સૂચવી કર્તવ્યપરાયણ બનાવવા એ આ અંચનું પ્રયોજન છે. (૨).

પ્રથમ સ્વળ્લ.

પ્રથમ પરિચ્છેદ.

કર્તવ્યનો ઉપોદ્ધાત.

[અત્ર 'કર્તવ્ય' શબ્દમાં અને તેના અર્થમાંથીવંમાં રહેલું તત્ત્વ સમ-
અવગાપી પ્રશ્નના મુખ્ય આત્મી દરમ્યાન થાય છે. પ્રથમ પરિચ્છેદમાં આ વિષયના
ઉપોદ્ધાતિક કથનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.]

વર્તમાનકાલ ૧ ૩ ૪

કર્તું यस્ય યદા યથા મમુચિતં યદ્યચ્ચ મદ્વર્તનં ।
યદ્યદ્વાન્મિકનૈતિકોત્તરતિકરં શુદ્ધં સતાં મન્મતમ્ ॥
યદ્યચ્ચાચરિતં વિશુદ્ધમનસા પ્રામાણિકૈઃ સજ્જનૈઃ ।
કર્તવ્યં કિલ તન્મતં નરભવન્દ્રમોલસૌખ્યપ્રદમ્ ॥

કર્તવ્ય કંઈકે શું ?

સાધાર્થ—જે માણસને જે અવસ્થામાં જેવી રીતે જે જે શુદ્ધ પ્રાપ્તિ
કરવી દ્વિવિન ગણાય, તે તે પ્રશ્નને તે માણસની તે અવસ્થાનું કર્તવ્ય માની
સકાય. (આ લક્ષણમાં પુરુષવિશેષે કર્તવ્યવિશેષ જિજ્ઞાસિત થાય છે, જેથી
શીત્લું લક્ષણ કહે છે). જે જે પ્રવર્તન આત્મિક અને નૈતિક અથવા પાર-
લૌકિક અને ઐતિક ક્રિયા કરનાર તરીકે સત્પુરુષની દૃષ્ટિએ અસ્તિ થયેલ
છે તે તે શુદ્ધ પ્રવર્તન કર્તવ્ય ગણી સકાય, અથવા પ્રામાણિક સજ્જન પુરુ-
ષોએ પોતાનું અને પરનું કલ્યાણ કરવાને વિશુદ્ધ આશયથી જે જે નૈતિક-
આત્મિક અને તેને લક્ષ્ય અનુશાન આચર્યું, તે કર્તવ્ય આ સ્વમાં મુખ્ય

જેવની લક્ષણને 'કર્તું યમ્ય દસા દસા ભગુચિત્' એટલી મુકુચિત રચા-
પિત દરના નથી, કિન્તુ વિરોધમાં હો છે કે દયદાત્વિયત્વનિષ્કોન્નનિષ્કર
હરે ભગા ભગ્નમ્—અર્થાત્ જે જે પ્રવર્તન આત્મિક અને નૈનિક કલનિ
દરનાર તરીકે સત્યુદ્ધોની દૃષ્ટિએ અકલિત થવેનું દોષ, તે તે શુદ્ધ પ્રવર્તન
જે 'દર્શન' કહેવાય. આ લક્ષણને અનુસરીને તે પદોપકારી પુરુષનું વ્ય-
ભિચારસ્ત્રેવન દશાપિ 'દર્શન' રૂપ લેખાય નહિ; કારણકે વ્યભિચાર-મને
તે અવસ્થામાં અને મને તેણે ઉપકારી દેખાથી પણ-આત્મિક કે નૈનિક
કલનિકારક લેખાતો નથી, શુદ્ધ વર્તનરૂપ મળુનો નથી અને સત્યુદ્ધોએ
પણ તેને તેણે નહિ લેખનાં હયું છે કે—

પ્રાણાનિવાત્ સ્વર્ગ્યં ચ પરદાણવિમર્શનમ્ ।

ત્રાણિ વાવાનિ કાયેવ વિવદ્ય. પારિજેવન્ ॥

અર્થાત્—જીવદિશ્ચ, ચોરી અને પરબીગમન એ ત્રણ કાયિક પ્ર-
ધોનો તે સર્વં લાગ કરવો. પરબીગમન કેટલું હાનિકારક છે તે કહેતાં
સત્યુદ્ધો લખાવે છે કે—

પરદાણા ન મળત્યા ભવંભોઃ કારિષિન્ ।

ન હાનુદ્યમાવૃષ્યં વિદુઃ સોદ્યં વિવેન ॥

અર્થાત્—કેમ પણ વર્તુની પરબી કાયે મળત કરવું નહિ, કારણ-
કે ત્રણ કાયેને વિષે આપુલ્યને કરનારી એના જેવી બીજી એક વસ્તુ નથી.
આ પ્રમાણે સત્યુદ્ધોનો અભિપ્રાય દોષાથી 'વ્યભિચાર' એ પદોપકારી પુરુ-
ષનું તે સમવનું દર્શન કરવું નથી. દશાચિત્ જે જે બી કામાતુરનામથી
કોષાતુર બનીને એ પુરુષનો જીવ લેવા તત્પર થાય અને દાષમાં દંડ સ-
ત્વજ લેને સામી થાય, તેણે ખરો ધર્મ એ છે કે શુદ્ધ દર્શનમાંથી
દશાપિ ચકિત થવું નહિ. પોતાના આત્માનો ખ્યાલ કરવાને અન્ય પ્રયત્ન
તે સમયે તે પુરુષે કરવો જોઈએ છે, પરંતુ દર્શનમાં તો અદ્ય રહેવું જો-
ઈએ. દશાચ આત્મચક્ષુનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થાય અને પોતાના દેહનો ધાન
ચર્ચ ભય તેણે શુદ્ધ દર્શનપ્રાપ્તની દૃઢ શક્તિ દર્શાવી ચાખવી એ જ

ત છે. અગ્રેજ લેખક બુદ્ધિ કહે છે કે “કર્તવ્ય બનવવાના સ્થળા પ્ર
માં કંઈકે તો જોખમ વેડવું જ પડે છે.” જોખમ વેડવા વિના, કર્તવ્ય
કરી શકાતું નથી. જે પ્રામાણિક સંજ્ઞાન પુરૂષો પેતાનાં શુદ્ધચરણો
ખોધ કરી ગયા હોય અને ઉત્તરે માર્ગનું કથન કરી ગયા હોય તે
વ્યત્ન પાત્ર કરવાની દિશા કહેવાય છે અને તે જ દિશાએ જવાઈ
અચળ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘કર્તવ્ય’ જેવા એક નાના સંજ્ઞા
ના ગંભીર અને વિસ્તૃત અર્થ રહેલો છે. (૩).

[સંજ્ઞાન પુરૂષો મનુષ્યત્વનાં જે કર્તવ્ય કર્મોનું સચન વાળીદાસ તેમ જ
આચારજીદાસ કરી ગયા છે, તે કર્મોનું ચચાર્ય પાત્રન કરવું એ કાંઈ અ
નથી. ત્યારે જે કર્તવ્યનું પાત્રન કરવાને કોણ સમર્થ હોઈ શકે, તેનું જ
નિર્ણયન કરે છે.]

કર્તવ્યસામાન્યાધિકારિણઃ । ૪ ॥

ત્રાયે સ્વવલાશ્રયાઃ પરવલાપેક્ષાં ન કુર્વન્તિ યે ।
ત્તે ભયશોકદૈન્યરહિતા એતદ્વિધાતું ક્ષમાઃ ॥
વ્યવહારસાધનવિધાવન્યાશ્રયાપેક્ષિણ-
નાઃ પશુવત્ સદા પરવશાઃ કર્તું સમર્થાઃ કિમુ? ।

કર્તવ્ય કોણ બળવી શકે?

માવાઈ—જે માણસો પેતાની સકિતના પ્રમાણમાં જે કાર્ય હાથમાં
ઈ સાધવાને બીજાની મદદ ઉપર આધાર રાખી લટકી ન રહેતાં
બળ ઉપર જ ઝુકી, બલ શોક અને દીનતાને એક બાજુએ મૂકી
પરે હિંમતવાન થઈ સ્વાશ્રયી બની રહે છે, તે જ માણસો પહે
ત્વ બનવવા સમર્થ થાય છે. જેઓ સામાન્ય અને વિશેષ પે
ને પરના વ્યાવહારિક વા પારમાર્થિક સર્વ કાર્ય સાધવામાં બીજાના
જ અપેક્ષા રાખી બેસી રહે છે, તે પશુની મારક સદા પરવશ

કર્તવ્યના બેઠ.

ભારતીય—મનુષ્યભાવના જીવનમુખ્યના ચાર વિભાગો એ તેની ચાર શ્રેણી શ્રેણી અવસ્થાઓ છે અને એ અવસ્થાઓમાં ક્રમે કરીને (૧) શિશુ, (૨) નીનિ, (૩) યૌવન, (૪) અને ત્યાગ એ ચાર શ્રેણી સુપ્રાપ્ત કરવાનાં હોય છે; એ ક્રમભેદે કરીને કર્તવ્યના ચાર બેઠ મનાએલા છે તેમાં યજ્ઞ તે ને વ્યવસ્થાનું કારણ પ્રાધાન્ય અથવા જન્યુવના છે, જેથી કોઈને જાત્યાવસ્થામાં નિરનિર્માય ક્ષેત્ર અને વળી એક કર્તવ્યમાં જીવન નાન નાનાં કર્તવ્યો પ્રાપ્ત થાય, તથાપિ એ પ્રકારની એકત્રનાથી અવસ્થા અનુસરનાં કર્તવ્યોની નામવર્ણનમાં કદી કાનિ આવતી નથી (૫).

વિવેચન—મનુષ્યનું મુંડ વર્તનું આયુષ્ય દર્શાવે વિદ્વાનોએ એ આયુષ્યના ચાર સ્વરૂપ આગો દર્શાવે છે. (૧) જાત્યાવસ્થા, (૨) તરુણાવસ્થા (૩) મધ્યાવસ્થા, (૪) જઠાવસ્થા. આ ચાર અવસ્થાબેઠ પ્રમાણે તે ચાર અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, તેનો યજ્ઞ વિદ્યા પુરસ્કાર નિર્ભય કરી જાત્યાવસ્થા છે. પ્રથમ અવસ્થા જે ૨૫ વર્ષ સુધીની છે અને જેને સામાન્ય રીતે જાત્યાવસ્થા કહેવામાં આવે છે તે અવસ્થામાં અખંડ જાત્યાવસ્થા પાળી શકાય પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે. સર્વ પ્રકારનો વિદ્યાભ્યાસ એ અવસ્થામાં કરવો અને ત્યારપછીની અવસ્થામાં તેનો ઉપયોગ કરવો એ જ ઉચિત છે. દ્વિતીય તરુણાવસ્થાને માટે નીનિપુરસ્કાર ધનપ્રાપ્તિ કરવી એવું વિદ્વાનોએ દર્શાવ્યું છે. આ અવસ્થાને જુદાવસ્થા કહેવામાં આવે છે. પોતાથી નાન થયેલી યોગ્ય અને અનુકૂળ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવું અને શ્રેણી ધર્મ અંગીકાર કરવો એ આ અવસ્થામાં જ થાય છે. જઠાવસ્થાને માટે ધનપ્રાપ્તિ કરવો એ જ ઉચિત છે. સામાન્ય રીતે આ અવસ્થામાંની જન્યુવન ત્રણ પ્રાપ્ત્યો નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવ્યાં છે:—

પ્રથમે નામિતા વિષ્ણુ દ્વિતીયે નામિતં પત્ન્યૃ ।

તૃતીયે નામિતો પત્નિઃ જન્યુર્લિ કિ કરિષ્યમિ ॥

અર્થાત્—જેને પ્રથમ અવસ્થામાં વિદ્યા ઉપાર્જન કરી નહિ, દ્વિતીય

અવસ્થામાં ધનોપાર્જન કર્યું નહિ અને તૃતીય અવસ્થામાં ધર્મ ઉપાર્જન કર્યો નહિ, તે અનુચ્છ એટલે છેડી અવસ્થામાં શું કરવાનો છે? આ સ્થો-
કમાં દ્વિતીય અવસ્થાનું પ્રાપ્ત્ય 'ધન' કહ્યું છે, ત્યારે અંચકાર એ અ-
વસ્થાના પ્રાપ્ત્ય તરીકે 'નીતિ' ને ઝાગખાવે છે. શૃદ્ધસ્થાશ્રમમાં 'ધનો-
પાર્જન' કરવું એવા સામાન્ય બોધમાં ધનોપાર્જન યૈનકેન પ્રકારે (by
means fair or foul) કરવું એવો ગર્ભિતાર્થ સ્થિત થાય છે. એ
ઉપરથી એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે શૃદ્ધસ્થાશ્રમમાં ધનોપાર્જનને પ્રા-
ધાન્ય આપ્યું છે ત્યારે નીતિ-અનીતિને શું કદાચ જ લેખામાં ગણી
નથી? ધનપ્રાપ્તિને અર્થે લોકો અસત્યવાદ, કપાલ, અપ્રામાણિકતા
આદિ અનેક દોષોમાં ફસાએલા છે, તેથી હરકોઈ માટે ધનોપાર્જન
કરવાના બોધ કરતાં એ અવસ્થાના પ્રાપ્ત્ય રૂપે 'નીતિ' નો ઉદ્દેશ્ય વિ-
શેષ ઉચિત છે. તદ્વિણ્ણાવસ્થામાં અનેક પ્રકારના લોભ અને લાલચની વચ્ચે
'નીતિ' ને વિસરી જઈને જે એક શૃદ્ધસ્થ 'ધનોપાર્જન' ને પોતાનો
મુદ્રાલેખ ગણીને સંસારમાં વિચરે તો તેનું પરિણામ એની જીવનચર્યા ઉપર
જાડુ જ માડું આવે અને તેથી "નીતિપુરઃસર ઉદ્દોગ-પ્રવૃત્તિ" ને જ એ
અવસ્થાનું પ્રાપ્ત્ય કહી લેખવું જોઈએ. ૭૫ વર્ષ સુધીની તૃતીય મધ્યાવ-
સ્થામાં 'પરાર્થ' અર્થાત્ પરોપકાર કરવાનું સૂચન છે. જીનઓ તેને 'વા-
નપ્રસ્થાશ્રમ' કહે છે. આગકાલ ૫૦ વર્ષે જન્મ જની જતા અને ૭૫ વર્ષ
સુધી તો બાળ્યે જ જીવવા પામતા લોકો ૫૦ થી ૭૫ વર્ષ સુધીની અવ-
સ્થાને મધ્યાવસ્થા ગણવામાં આવેલી જોઈને કદાચ બાકરો; પરન્તુ ૨૫
વર્ષ સુધી અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળનાર અને ૫૦ વર્ષ સુધી નીતિપુરઃસર શૃ-
દ્ધસ્થ ધર્મમાં રહેનાર પુરુષો ૭૫ વર્ષની વય સુધી મધ્યાવસ્થામાં ગણવા-
લાયક સરીરસંપત્તિવાળા જ હોય છે. પરોપકાર અને દેસસેવાને અર્થે એ
અવસ્થા જ ઉચિત છે. અનુચ્છ અવસ્થા કે જોનો ધર્મ 'સામ' છે તે અવ-
સ્થાનું પ્રાપ્ત્ય 'યોગ' છે. અન્ય જનો તેને સંન્યસ્તાશ્રમ કહે છે. આ પ્ર-
માણે ચાર પ્રથમ્ પ્રથમ્ અવસ્થાઓને અનુલક્ષીને ચાર પ્રથમ્ પ્રથમ્ કર્તવ્યો
દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.

વૃત્તિર્યત્ર વિલીયતેઽધમતરા સ્વાર્થપ્રપञ્ચાત્મિકા ।
 જાગર્તિ સ્વપરૈકતાવલયુતા વૃત્તિઃ પરાર્થાત્મિકા
 શાન્તૌ ધર્મસમાજસેવનવિધૌ ચાન્તર્ભવત્યેવ ય-
 ત્તત્પાગાભિમુખં પ્રકૃષ્ટચરિતં કૃત્યં તૃતીયં મતમ્ ।
 યસ્માત્પૂર્ણમહોદયોઽમલચિદાનન્દસ્વરૂપસ્થિતિઃ ।
 કૃત્યાનાં પરિપૂર્ણતા ચ કલુપચ્છેદઃ સમૂલં ભવેત્ ।
 કર્તવ્યન્તુ ચતુર્થમેતદુદિતં સર્વોત્તમં સાધનં ।
 તત્તિદ્વિસ્તુ કદાચિદેવ સમયે કસ્યાપિ ભદ્રાત્મનઃ ।

કર્તવ્યનાં પૃથક્ પૃથક્ પ્રકારનાં લક્ષણો.

ભાવાર્થ—જે કૃત્ય શુભના ઉત્તમ સંસ્કારોની છાપ પાડવા ઉપરાંત યોગ્ય અને અયોગ્ય સમસ્ત કાર્યનું દિગ્દર્શન કરાવી, અયોગ્ય વ્યવહાર, અનીતિ, દુષ્ટતા અને દુર્ભંતિને ત્યાગ્યરૂપે દર્શાવી, યોગ્ય વ્યવહાર, નીતિ, ધર્મ, સતૃત્ય અને પરમાર્થને આજી રૂપે સીખરે, તે શિક્ષણરૂપ પ્રથમ કર્તવ્ય બાબતું. જે પ્રવર્તન ગૃહવ્યવહાર અને ઉદ્યોગમાં નીતિનો ઉત્કર્ષ સાધતું શુભ ચારિત્ર્યમાં પર્યવસાન પામે તે બીજું કર્તવ્ય. (૬).

જે પ્રવૃત્તિમાં સ્વાર્થને વિસ્તારનારી અને કષ્ટી બાજ પાથરનારી વંચક વૃત્તિ તદ્દન લીન થઈ હોય, અને સ્વપરના અભેદ ભાવવાળી પરાર્થ વૃત્તિ બળત યદ્ય હોય, જનસેવા, સમાજસેવા અને ધર્મસેવાનું અદર્શિય રહન થઈ રહ્યું હોય અને જે પ્રવૃત્તિ લાગાભિમુખ રહી શાન્તિ અને સમાધિમાં નિજ પામી પ્રકૃષ્ટ ચારિત્ર્યરૂપે પરિણત થાય તે ત્રીજું પરાર્થ-પરોપકાર-રૂપ કર્તવ્ય. (૭).

જે કનંબના આચરણથી નિર્મળ ચિત્ત-સ્થાય નિઃ સ્વપ્નમાં આ-
ત્માનું અવસ્થાન થાય, આત્મેત્તો પૂર્ણ અમ્બુલય થાય, જેના પછી કંઈ
કનંબ કરવાનું અવશિષ્ટ રહેતું નથી-અર્થાત્ નમ્રામ કૃતોની પરિપૂર્ણતા
થાય, જ્ઞાનાવસ્થાથી આદિ કર્મકર્તાનું સમગ્ર ઉચ્છેદન થાય, અર્થાત્ જેનાથી
કવચ-નૃસિંહ થા પૂર્ણ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય તે એવું ત્યાગદાય કનંબ. જેને
મહાપિંચોએ સર્વોત્તમ મેલસાધન માનેતું છે, તેની સિદ્ધિ તે કાંઈ સમર્થ ન
વિરલ મહાત્મા પુણ્યને થાય છે. (૮).

વિવેચન—પ્રથમ અવસ્થાનું મુખ્ય કનંબ ‘શિષ્યા’ અથવા ‘શિ-
ષ્ય’ રહેતું છે. અન્ય વિદ્યાર્થીએ અવસ્થાનું પ્રમુખ કનંબ ‘વિદ્યોપાર્જન’
જણાવે છે. ઉપરક દરિએ જેનાં ‘શિષ્યા’ અને ‘વિદ્યોપાર્જન’ સમાન-
અર્થપૂર્ણ જણાય છે, હિન્દુ ક્રમશઃ સંબોધના અર્થમાંથી પંખાં ઉદા કરનાં
જણાય છે કે ‘વિદ્યોપાર્જન’ કરતાં ‘શિષ્યા’ શબ્દમાં વિશેષ ઉદાર અર્થ-
નો સમાવેશ થાય છે. વિજ્ઞેના અર્થ-‘મદ્સદ્વિવેકજુદિપૂર્વક ગીખતું’
એવો થાય છે અને તે ‘વિદ્’ એટલે ‘જ્ઞાતું’ ને થાતું ઉપરથી થએલા
‘વિદ્યા’ શબ્દ કરતાં વિશેષ સુદ્ધ અર્થને પ્રદર્શિત કરે છે. હર્મ્ય રૂપેન્દ્ર-
રાય મન પ્રમાણે ‘શિષ્યા’ શબ્દમાં માનસિક, નીનિવિષયક અને શારી-
રિક એ ત્રણે પ્રકારના શિષ્યજ્ઞો સમાવેશ થાય છે. ‘વિદ્યા’ શબ્દમાં એ-
ટલો વિજ્ઞાન અર્થ સમાવેશ નથી. જોનેન નામનો એક કંઈ સંખ્યક
એવો મન ધરાવે છે કે ‘વિદ્યાબ્યાસ કરવાથી આપણે દોહએ છીએ તેથી
પણ અધિક સદ્ગુણી અને ચતુર થઈએ છીએ.’ ‘વિદ્યાબ્યાસ’ માં
‘શિષ્ય’ ના સરખો વિજ્ઞાન અર્થનો સમાવેશ કરીએ, તો જ આપણે તે
વાક્યને કમ્પૂર વાખી શકીએ, નહિતો પૃથક્ પૃથક્ પ્રકારની વિદ્યાઓ જા-
ણવાથી મનનો યોગ ‘સદ્ગુણ’ ની સાથે થાય એ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.
આગળના મતઃપ્રભાં ઉચ્ચ સંસ્કારોનું બીજ દાખલ કરવામાં આવ્યું હોય અને
માનસિક તથા નીનિરી કેન્દ્રવર્તી તે બીજને પરિણામવામાં આવ્યું હોય,
તો જ મન સાથે સદ્ગુણો યોગ સંબંધિત છે. વિદ્યાબ્યાસથી ચતુર તો
થવાય છે, પરંતુ તેથી સદ્ગુણી થવાય છે એ માનસ વિદ્યાને અનુસરીને

ઓણું સકય માનુષ પડે છે. આ કારણથી આ સ્થાનમાં પ્રથમ અવસ્થાના કર્તવ્ય તરીકે 'શિક્ષા' ને સ્થાપિત કરી છે. બાળક જ્યાંથી કંઈ સમ્મ, વચન કે ઉપદેશને મદબ્ધ કરીને તદનુસાર વર્તવાની સમજદારી ધરાવતું હોતું નથી ત્યાંથી તેને શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી, તોપણ તેની વાચા સિવાયની અન્ય હિન્દિયોનો આંતર વિશ્વાસ થયો હોવાથી તે હિન્દિયોની સાદાવ્યથી તે ઉત્તમ સંસ્કારને મદબ્ધ કરી શકે છે. આ સંસ્કાર બાળકના મન ઉપર અદ્વિત્ય રીતે-સૂક્ષ્મ રીતે પડે છે. પોતાની આંખોથી તે જે સારી માઠી પ્રતિષ્ઠા પિતા વા માતાને હાથે યતી જુએ છે તે પ્રતિષ્ઠાના સારા માઠા સંસ્કાર તેના મનમાં પડે છે. તેને પાઠવામાં આવતી ટેવો વચ્ચે પણ સંસ્કાર પાઠવામાં સાધનગૂણ વર્ધ પડે છે. આ સંસ્કારથીજનું અદ્વિત્ય તે પણ એક પ્રકારનું 'શિક્ષણ' જ છે. એ અવસ્થાને કૃષ્ણ પછી બાળક સમજદારી ધરાવતું થાય છે, ત્યારે તેને શિક્ષણ આપવાનો બાલક મ શરૂ થાય છે. આ શિક્ષણ માત્ર પુસ્તકોમાં આપેલી વિદ્યાનો અભ્યાસ કરાવવા જેટલું જ હોતું નેહાં નહિ. તેના અભ્યાસ કરવાથી વિદ્યાર્થી તે તે વિષયોનું જ્ઞાન ધરાવે, 'જૂઠું' બોલતું તે થાય છે 'એમ બોલી જાણતાં પણ કદાચ શીખે, વિશેષમાં એ વિદ્યાના ખાડો મેહાંએ બોલી પણ જાય અને પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ નીવડે; પરન્તુ તેથી તેનું મનસ્ સારા સંસ્કારવાળું ન થાય; અને તેથી 'વિદ્યાભ્યાસ' ઉપરાંત તેને એવું 'શિક્ષણ' આપવું નેહાંએ કે જે શિક્ષણ, યોગ્ય કાર્ય કયું અને અયોગ્ય કાર્ય કયું, યોગ્ય વ્યવહાર કયો અને અયોગ્ય કયો, નીતિ એટલે શું અને અનીતિ એટલે શું, સૂક્ષ્મ કયું અને કુપ્રત્ય કયું, ઈત્યાદિને પૂર્ણ રીતે સમજે અને તેમાંથી માલ્ય વસ્તુને મદબ્ધ કરી હેય વસ્તુનો પોતાની મેળે જ ત્યાગ કરે. આ પ્રકારનું શિક્ષણ પુસ્તકોના અભ્યાસથી જ પ્રાપ્ત થતું નથી, પરન્તુ માતા, પિતા અને ગુરુના પ્રત્યેક સમયે પ્રત્યેક કાર્ય કરતાં પ્રાસંગિક ઉપદેશથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારનું ઉત્તમ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરતું એ પ્રથમ અવસ્થાનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

દ્વિતીય તરણાવસ્થાનું મુખ્ય કર્તવ્ય જે 'નીતિ' રૂપે જણાવ્યું છે, તેનું વ્યાપક સંક્ષેપ જ આપવામાં આવ્યું છે. સદુદ્યોગ અને નીતિનો

“ પરોપકારઃ કર્તવ્યઃ । પ્રાણૈરપિ ધર્મૈરપિ ” એ મુખ્ય કર્તવ્યને અર્થે શાસ્ત્રકારે તૃતીય મધ્યાવસ્થાને નિવલ કડી છે. ‘ પરાર્થસાધના ’ એટલે પારકાનું હિત કરવું એ મુખ્ય કર્તવ્યને માટે આ અવસ્થા સર્વ રીતે અનુકૂળ છે. બાસ્વાવસ્થામાં મેળવેલી શિક્ષાનો તરણાવસ્થામાં સ્વાનુભવ મેળવ્યાથી વિચારો પરિપક્વ અને દૃઢ બન્યા હોય છે, અનુભવે કરીને સદસદ્-વિવેકબુદ્ધિનો પણ સારી પેઠે વિકાસ થયો હોય છે, ન્યાયપુરઃસર ધનપ્રાપ્તિ પણ કરી સેવામાં આવી હોય છે અને પૃથક્ પૃથક્ પ્રકારના વ્યાપાર ઉદ્યોગનો પણ અનુભવ મળી ચૂકેલો હોય છે. આશ્વિજ્ઞાને અર્થે પુત્રો શુદ્ધસ્થાત્ર-મમાં પ્રવેશ કરીને ધનોપાર્જન કરવા મંડયા હોય છે. આ પ્રભાણે શુદ્ધ-વ્યવહારની કસી ચિંતા આ અવસ્થામાં રહેતી નથી; તે કારણથી પોતાના ધન, અનુભવ, જ્ઞાન તથા ડહાપણનો સાબ પ્રતિબંધુઓને, ધર્મબંધુઓને અને દેશબંધુઓને આપવો તે સ્વાભાવિક રીતે જ આ અવસ્થાનું પ્રમુખ કર્તવ્ય લેખાય. ધનપ્રાપ્તિ જે અવસ્થામાં કરવી જોઈએ તે અવસ્થા બહુધા ‘ સ્વાર્થપ્રપચ્ચાત્મિકા ’ હોય છે, પરંતુ તે અવસ્થા પૂર્ણ થતાં સ્વાર્થ-વૃત્તિ હૃદયમાં વધુ વાર ટકતી નથી. “ મેં મારો અર્થ સાધ્યો, પરંતુ હવે હું મારા દેશનું, ધર્મનું, સમાજનું કાંઈક હિત કરું ” એવી પરાર્થવૃત્તિ સ્વા-ભાવિક રીતે જ ‘ સ્વાર્થપ્રપચ્ચાત્મિકા વૃત્તિ ’ નું સ્થાન લે છે. આ ઉત્તમ પ્રકારનું-પ્રૃષ્ઠ ચરિત્ર આ અવસ્થામાં જ આદરવાયોગ્ય છે.

સંકેત—મુખ્ય પોતાનું આપુણ્ય કેટલું દક્ષમે તે જાણવું નથી. આ ત્રીજી અવસ્થા જે સ્વાભાવિક રીતે ૫૦ થી ૭૫ વર્ષ સુધીની લેખાય તે અવસ્થા પ્રામવા સુધી દેહ દક્ષે કે નહિ તેનો ધણા મનુષ્યોને વિશ્વાસ દોનો નથી. જો મનુષ્યો ૫૦ વર્ષની વય સુધી શુદ્ધસ્થાત્રમમાં તત્પર રહી કરે અને તે અવસ્થાની પૂર્ણાંકુલિ ધનાં જ દેહનો વિચય થઈ જાય, તો ૫૪ી ‘ પરાર્થસાધના ’ અને ‘ પરમાર્થસાધના-ન્યાય ’ જેવાં આત્મદિત્તકારક કાર્યો તો ત્રિવક્રવ રહી જ જાય, અને જો તેમ થાય તો આત્મોત્તતિ કરવાનો આ અનુભવનો પ્રમુખ દેવ આજીવનો જ લેખાય.

સમાધાન—શાસ્ત્રકારો તો પરાર્થસાધના અને પરમાર્થસાધના કર-

પોતાની લાગવૃત્તિનો વિકાસ કરતો આવે છે. લોભ, લાલચ, ઇન્દ્રિયોના દુષ્ટ વિકાર એ સધળું છૂતવું, તેમનો ત્યાગ કરવો અને નીતિમાર્ગે સફ-
 દોગ ચલાવવો તેમાં પ્રાયશઃક 'ત્યાગ' શીખવાનો મનુષ્યને મળે છે.
 તે અવસ્થાથી આગળ વધતાં મનુષ્યને ધ્યાનનો અને ધનનો મોહ ત્યજવાનો
 બીજો અમૂલ્ય પાક શીખવાનો મળે છે. છેલ્લી ચતુર્થ અવસ્થામાં જગત્પતી
 સર્વ વસ્તુઓપરના મમત્વનો ત્યાગ કરીને અકિંચન બની રહેવાનો પાક શી-
 ખવાનો આવે છે. પરાધર્માધનામાં તો કિંચિત્ મમત્વ પણ રહેલું છે, 'આ
 મારો દેશ, આ મારા દેશજનુઓ, આ મારા ધર્મજનુઓ' એવી ભાવના-કે જે
 નિઃસંશય પ્રશસ્ત ભાવના છે અને સુસેવ્ય છે-હૃદયમાં વ્યાપી રહી હોય છે, પરંતુ
 આ છેલ્લી અવસ્થામાં તો એ ભાવનાનો પણ ત્યાગ-સર્વથા ત્યાગ કરવાનું
 સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. કેવળ નિરીહભાવે આત્મસ્વરૂપમાં લીન રહેવું.
 સર્વ વૃત્તિઓને અરિહંત પરમાત્મામાં યુક્ત કરવી એ એ 'ત્યાગ' સમ્બંધે
 સાર્થક કરનારું કર્તવ્ય છે. સ્થૂળ વસ્તુઓનો બાહ્યતઃ ત્યાગ કરવો એટલું જ
 નહિ પણ તેનો આંતરૂ ત્યાગ પણ કરવો અને ચિદાનન્દસ્વરૂપ માં આ-
 ત્માની સ્થિતિઃ કરવી એ જ વાસ્તવિક ત્યાગ છે અને "મલ્લરજઃક્રોધઃ સર્વજન"
 છે. જ્યાંસુધી ત્યાગી અવસ્થામાં આત્માને "હૃદ-મુક્તિ" નો ભાસ ન થાય
 ત્યાંસુધી 'ત્યાગ' એ ખરો ત્યાગ નથી. આત્માને મોક્ષે પહોંચાડનાર અવ-
 સ્થા એ છેલ્લી ત્યાગી અવસ્થા જ છે અને મનુષ્યની સરજતાનું પરિણામ
 બહુ અંશે ત્યાગાત્મની સરજતા ઉપર જ આધાર રાખનારું હોવાય છે. સારૂ
 શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવું, સરજ રીતે સંસાર ચલાવવો અને સારી રીતે પરાધર્મ
 કરવો એ ત્રણે મનુષ્યત્વની સરજતામાં જોડેલે અંશે સાધનબૂત છે તેથી ઘણે
 વધુ અંશે ત્યાગાત્મની સરજતા મનુષ્યત્વની સરજતામાં સાધનબૂત છે.

શંકા—જે ત્યાગાત્મની સરજતામાં જ મનુષ્યત્વની સરજતાનાં ઘણાં
 અંશે રહેલા છે અને બીજા ત્રણ અવસ્થામાં મનુષ્યત્વની સરજતાના અતિ-
 ન્યૂન અંશે રહેલા છે, તો જડી પ્રથમ ત્રણ અવસ્થા અને તેવી રીતે ગુણ-
 રત્નામાં આવે તેની ચિન્તા રાખાટ કરવી જોઈએ ? માત્ર એક છેલ્લી ત્યાગા-
 વસ્થા સંપૂર્ણ શુદ્ધ રીતે ગુમરી હોય તો મનુષ્યત્વ સરજ ન થાય અને
 મોક્ષના અધિકારી ન થવાય ?

સમર્થ વીરલ મહાત્મા પુરુષને જ યાચ છે. 'જન્મભ્રમં વિવિધ પ્રકારનાં વિચિત્ર વસ્ત્રો પરિધાન કરીને 'ભિક્ષાન્દેહિ' કરી નીકળતા ત્યાગીઓ તો આપણે ઠગધાખંધ જોઈએ છીએ પરંતુ તેઓ સઘળા 'ત્યાગ' ના વાસ્તવિક ધર્મેની પાળનારા હોતા નથી. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

ચીરાજિનં નગિજિનં જહી સંપાદી કુટિર્ણ ।

एषाणि वि न तार्यन्ति दुस्तीर्णं परियागयं ॥

पिरोढ एव दुस्तीर्णे नरगाओ न शुचि ।

भिक्षुणाश्वा गिहध्वेवा सुव्वए कम्मई दिव्वं ॥ ૩. ૬. ॥

જ. ૬, ગા. ૨૨-૨૨.

અર્થાત—ચીર, વસ્ત્રલ કે અન્નપ્રાપ્તિ ધારણ કરવાથી, માથું મુંઝાવવાથી અને એવા એવા બાહ્યાર મહણ કરવાથી કંઈ દુરાચારી-કુમાર્ગી સાધુ પોતાને દુર્ગતિથી બચાવી શકતા નથી. દુઃસ્વીચ ભિક્ષા માંગીને આજીવિકા કરે, પણ અનાચાર સેવે અને પાપકર્મ વર્જે નહિ, તો તે નરકથી છૂટે નહિ; પરંતુ પવિત્ર વર્તન રાખનાર સાધુ હોય કે સંસારી હોય તોપણ તે સ્વર્ગે જાય છે. આ પ્રમાણે ત્યાગધર્મની સરળતા કરી શકનારાઓ વીરલ જ હોય છે અને બાહ્યતઃ ત્યાગી દેખાનારાઓ કરતાં તો અંતરૂપી નિર્ભય અને પ્રામાણિક સંસારીઓ ઉચ્ચતર કહેવાય છે. ખરેખર, એ પ્રકારનો ત્યાગધર્મ કટકસાધ્ય છે, પરંતુ તે અસાધ્ય તો નથી જ. સુસાધ્ય ત્યાગ કપીરતા શબ્દોમાં આ પ્રકારનો છે—

“ નેમી હોડે જ્યા બધાવે

“ હાલ મસ્તકે રહેતા હે ! ”

પરંતુ એ આત્મવચંક ત્યાગને માટે એ જ મહાત્માએ પુનઃ કહ્યું છે કે,

“ થોં હ્યોં સાદુજ નિવતા હે ? ”

(૧-૭૮).

[એ પ્રમાણે ચાર અવસ્થાઓનાં પૃથક્ પૃથક્ કર્તવ્યોનું કથન કર્યું. એ કર્તવ્યોનું પાલન કરતું તે હવે મનુષ્યોની ફરજ છે; પરંતુ એ ફરજ જનવચાને તેઓમાં ચાકસ પ્રકારના આંતર ગુણોનો નિવાસ હોવો જોઈએ. એક અધિકારી મનુષ્ય પોતાનાં કર્તવ્યનું પાલન નેટલે અસે કરી શકે છે તેટલે અસે અનધિકારી મનુષ્ય

નિદર્શન કરવામાં આવ્યું નથી. 'બાલ' સજ્જ વયસુચક નથી પરંતુ 'શુશ્રુ-
વાયક વિશેષણ' તુલ્ય છે. જે વિદ્યાર્થીઓ ઉપરુંજા શુશ્રુવાળા હોય તેઓ
હમેશાં હૃદયના 'બાળક' જ હોય છે અને જ્ઞાંત્રી હૃદય બાળકના જેવું
વિશુદ્ધ અને શાદક સ્વભાવવાળું રહે છે ત્યાંસુધી જ તે શિક્ષણ મેળવ-
વાને યોગ્ય રહે છે. સંસારની ચિન્તાઓનો તેમાં પ્રવેશ થવા પડી અને
શરીર તથા મનને તેજસ્વિતામાં ટકાવી રાખનાર અર્જન જ્ઞાનચર્ચનો નાશ
થવા પડી હૃદય 'બાળક' રહી શકતું નથી અને તેથી તે શિક્ષણ મેળવ
કરવાની યોગ્યતા તથા અધિકારને ધારણ કરતું લેખાતું નથી. ઉક્ત શ્રોત્રોપેત
બાળક હૃદયના વિદ્યાર્થીઓ-પડી તે ગમે તેટલી મોટી વયના હોય તોપણ-
શિક્ષાપ્રાપ્તિના અધિકારી છે; પરંતુ ગમે તેટલી 'બાળ વયના' છતાં 'બા-
ળવૃદ્ધ વિનાના' અર્થાત્ ઉપરુંજા મુદ્દો વિનાના અને જ્ઞાનચર્ચને ખંડિત
કરી ચૂકેલા વિદ્યાર્થીઓ 'શિક્ષાપ્રાપ્તિ' ના અધિકારવાળા લેખાતા નથી. શું
આપને નથી લાગે કે બાળકમયી પોતાના જ્ઞાનચર્ચનો, શારીરિક તથા
માનસિક તેજસ્વિતાનો, હૃદયની શુદ્ધતા તથા સરસતાનો, નિમ્નિત્તાનો
અને મનની પ્રસન્નતાનો નાશ કરી ચૂકેલા અપવરણક તારણે પણ કેળ-
વણી લેવા અટકી પડે છે? તેઓનો વિદ્યાર્થામ તો ખુલ્લી રીતે અટકી જ
પડે છે, પરંતુ તેઓનો સુદૃઢ માનસિક વિકાસ (કે જે પણ 'શિક્ષા'ના એક
વિભાગ છે) પણ એથી અટકી પડે છે. નેથી ઉચ્છૃં વયના પ્રમાણપુરુષ-
રની પ્રથમ અવસ્થાને કૃત્રી મહેલા પરંતુ હૃદયના 'બાળક' ટકી રહેલા
પણા મુરકોનો અભ્યાસવિષયક તેમ જ માનસિક વિકાસ પ્રગતિમાન થતો
જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ અવસ્થાનાં કલંઓને માટે વયની
મર્યાદા ગણાય છે અને કૃત્રિમ નુષ્ઠતા પ્રધાન છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થાને
સાચો રીતિથી આગવા માટે એક વિદ્યાર્થીમાં કેવા કેવા મુદ્દો જોઈએ
તેનું વર્ણન તો અત્ર અનિરૂપિતમાં કર્યું છે, પરંતુ અન્ય મધિમાં તેનો
થોડો ચિન્તા છે. વિદ્યાર્થીના પ્રત્યેક ગુણ ઉપર વિવેચન કરવામાં આવે તો
તેનો એક મોટો સંઘ થાય. છતાં વિનય, દ્વિધા અને જ્ઞાનચર્ચ એ ત્રણ મુદ્દો
એક વિદ્યાર્થીના પરમરમ્યક મુદ્દો લેખાય છે. (૯).

દિર્ઘાવધનંજ્ઞાપિતારિણઃ । ૧૦ ॥

યેષામુત્તતિકામના પ્રતિદિનં પ્રીતિઃ પરાયેં પરા-
દ્રવ્યોપાર્જનલાલસાપિ ન કદા નીતિં સમુલ્લહન્તે ।
વૃત્તિર્વર્મપરાદુઃસુગ્ધા ન ભવતિ જ્ઞેઢાસ્ય લેઢોપિ નો
તે વોઘ્યા અવિકારિણઃ સુગૃહિણઃ કૃત્યે દ્વિતીયે શુભે

શુદ્ધસ્થ ધર્મના અધિધરીઓ.

ભાવાર્થ—જેઓને અંદિક દિનનિની વિશેષ કામના છે, તેની સ
પરોપકાર કરવાની લાગણી મનમાં રજાં કરે, કંચ ઉપાર્જન કરવા
લાગ્યા વિદ્યમાન હોય તથાપિ તે લાગણી નીનિની હાને કુંપનારી ન હો
જેની જ્ઞાનિ ધર્મથી પરાદુઃસુગ્ધ ન હોય કિન્તુ ધર્મ તરફના વશજવાળી હો
જેઓ કુંપનાર વિશેષમાં સુધેરને આદનારા અને કોષેને દાખનારા તે
તેવા શુદ્ધસ્થો બીજા કર્મવ્યના અધિધરી ગણાય છે. (૧૦).

વિવેચન—દ્વિતીય અવધાનાં કર્મવ્યોનું પાલન કરવા માટેના
વિકાર એક શુદ્ધાધર્મીમાં ત્યારે જ અવરોધ લેખાય કે ત્યારે તે
પ્રત્યેક પ્રકારમાં નીતિ અને ધર્મને અનુસરતી રૂતિ જાગૃત રજાં કરે. ધર્મ
પાર્જન કરવાની અને ઉપાર્જનાવશ્ય રહેવાની આ અવસ્થામાં જરૂર
છે, પરન્તુ તે કરતાં નીનિને અને ધર્મને વિધરી જતાં ન જોઈએ. ‘
‘શુદ્ધોગ’ માં પ્રવૃત્તિને દ્વિતીય અવધાનુ એક કર્મવ્ય કહેયું છે તે ‘
‘લોગ’ આ પ્રમાણે નીનિ અને ધર્મપુરુષાર્થનો દેવો જોઈએ. શુદ્ધસ્થાધર્મ
વિવિધ પ્રકારના સ્વભાવવાળાં કૌટુંબિકામાં જોવાવાની માણસને જરૂર
છે અને વિજ્ઞાતીય સંજોગવાળા સ્વભાવોનું સંધર્મનું થતાં ક્ષણકાલીય ચક્ર
જરૂર લાગે છે; પરન્તુ જે પુરૂષે ક્ષણકાલીય ન હોય તે કુંપનામાં ગમે તે
વિધવાળું સ્વભાવો એકજ થવા હોય તથાપિ કોઈક થવો નથી. આ ક
ખૂંટી કૌટુંબિક રાજ્યમાં શાન્તિ જાગવવાને પુરૂષે શાંતિચિત્ત બનવું

આવશ્યકતામાં આવશ્યક નથી એમ આ ઉપરથી સમજવાનું નથી. કહેવાનું તત્ત્વ એ છે કે તૃતીય આવશ્યકની પ્રશ્નનાને અર્થે એ ગુણો મનુષ્યમાં હોવાની વિશેષ આવશ્યકતા છે. દરેક આપણે એ આવશ્યકતાની ઉદાહરણમાં કરીશું. તર-બંધારણમાં મૃદસ્રભારથી રાત્રી-કૌટુંબિક સ્વરાત્ર્ય ચલાવીને તેમાં વિગતની નીચેના સંચારી મોખાને ઘિરે આ આવશ્યકતામાં જાનિતકુલમાત્ર, ધર્મમધુસ-માત્ર કે દેશમધુસના સમાવનું દિન કરવાની મોટી રચના આવી પડે છે. આજ-કુટુંબી કૌટુંબિક સ્વરાત્ર્ય ચલાવનારે દરેક જાનિ, ધર્મ કે દેશનું સામાજિક સ્વરાત્ર્ય ચલાવવાનું દોષ છે. કૌટુંબિક કોષ્ટકો (Problems) કૌટુંબિકમાં આજનુંથી તેને જે જે ગુણોની આવશ્યકતા જામતી હતી, તે તે ગુણોની વિશેષ વિહનિત રચનામાં દરેક તેને આવશ્યકતા પડતી દોષ તેમ જાણે છે. ધર્મરતિ, જ્ઞાનિપ્રિયતા કન્યાદિ ગુણોમાં આજનું વર્ધિયાં કષ્ટ જે ધર્મતત્ત્વરત્ત્વ, ધીર પ્રકૃતિ, જ્ઞાનિપ્રિયતા કન્યાદિ ગુણો છે તેની આવશ્યકતા જણાય છે. જાનિનું ધર્મનું કે દેશનું દિન-પરદિન કાંઈ એક માનુષ્ય પોતાના ધનનો ઉપયોગ કરીને જ સાધી શકતો નથી. ધન ઉપરાંત પોતાના પરિપાત્ર વિ-ચારો, દાદાપણ, અનુભવ કન્યાદિનો ઉપયોગ તે કાંઈ કરવામાં કરવાથી ધન કરનાં પણ વિશેષ પગલું સાધી શકાય છે. કૌટુંબિક કોષ્ટકો કરનાં જાનિ, ધર્મ, સમાજ કે દેશને લગતા કોષ્ટકો કૌટુંબિક કાંઈ વિશેષ કાલિન દોષ છે. તરણાવરણમાં એક જૂથ ચલાવે પરિભ્રમિ આજના કુટુંબને સદન કરવું પડે તેને જાણે આ મહાવચનામાં થયેલી જૂથથી આખી જાનિ, ધર્મ, સમાજ કે દેશ સમજાવે સંકટ સદન કરવું પડે અને તેથી પગલું લેનાં કાંઈ કરવામાં પણ અવન દીર્ઘ વિચારો કરવાની જરૂર છે. વેંવેપૂર્વક વિચારો કરીને કાંઈ પણ કાંઈ શરૂ કરવાં અને તે શરૂ કર્યા પછી અને તે જાણે તે પૂરું કરવાં એ મોટા કુળ સાધી પડેલા જરૂરનો છે. જાનિદિએ ક્યું છે કે—

અર્થ વા મરણમનુ મુગાન્તરે વા ।

જ્યાપ્યાત્પદ્ય મરિષ્યન્તિ વર્ધ ન વીયાઃ ॥

અર્થાત્—આજે મરણ થાય કિંવા મુગાન્તરે થાય, તોપણ ધીર પુરોષ જ્યાંપણ મરિષ્યન્તિ મરિષ્યન્તિ થતાં નથી. આજા ધીર પુરોષ કે જેઓ ધનની

કે સ્વર્ગ વૈભવસંપત્તિની તો શું પણ પોતાના દેહની પણ
 વાને તપ્તર હોય તેઓ જ પરાર્થ સાધી શકે. ધણી વાર જ
 સમાજ કે દેશના હિતને માટે મોટા આગેવાનો, ધર્મગુરુઓ
 રીઓની સામે લડત ચલાવવાની હોય છે, ત્યારે જો ભારતીય
 અવિચલ ધીર પુરુષો ન હોય તો લોકો પાછા હકી ભય છે.
 ધનાર્થી કૌતલ્યમાં સફળતા મળતી નથી. ધણી વાર ભો
 ધૃતિનો ખોટો અર્થ કરે છે. કોઈ આપણા સામે હુમલો
 તેના તે હુમલામાંથી આપણી જાતનો ખચાવ કરવાને સમ
 તેના હુમલાને અડગ રહીને સહન કરી લઈએ તો
 ધૃતિ જતાવી કહેવાય એમ એ ખોટો અર્થ કરનારાઓ
 મોતનેના કહેવા પ્રમાણે એ ધૃતિ કહેવાય નહિ. તે કહે
 થતી હાનિઓમાંથી આપણું પોતાનું રક્ષણ કરવાના તમામ
 મુક્ત ઉપાયો યોજવાની આપણને છૂટ છે” અને એવા
 કાર્યને તે ધૃતિ કહે છે. ધૃતિનું આ લક્ષણ મધ્યાર્થ છે,
 સત્ય માર્ગ વિચરવામાં પાછા હાંવું નહિ, પરહિત કરવું
 લાજની તૃપ્તિ જરા પણ રાખવી નહિ, લાલચથી ન લલચ
 નોટસિપૂર્વક પોતે હાઈ વિચાર કરીને નક્કી કરેલે માર્ગે વિચ
 રતી ધૃતિની મનુષ્યને પોતાની તૃતીય અવસ્થામાં વિશેષ જ
 તીય અવસ્થામાં મનુષ્યની શક્તિ ધર્મથી પરાસ્તુત ન હોવા
 જાણવા પડી આ અવસ્થામાં એકદમ “પર્વતઃ” થઈ
 છે એ જૂલી જાતું જોઈએ નહિ. શક્તિને ધર્મની સંમુખ રા
 ધર્મે ‘ધર્મતપ્તર’ જનાવવી એટલો હેતુ એ શબ્દમાં સમ
 ગુણોના વિદ્યાસમાં પ્રગતિમાન થતાંની સાથે ધર્મમાં પણ
 આમગ વધતાં રહેવું તેનું એ સ્વસ્થ સ્થાન છે. (૧૧).

શત્રુપંક્તિવ્યાવિહારિણઃ । ૧૨ ॥

લીના વૈભવવાસના વિપ્રયતો યેષાં વિચ્છ

તૃતીય પરિચ્છેદ.

કર્તવ્યના કાળની ઘટના.

[આ પ્રમાણે આયુષ્યની ચાર અવસ્થાઓ, તે અવસ્થાઓનાં કર્તવ્યો અને તે કર્તવ્યોની પરિપૂર્ણતાને અર્થે અવિહારી મનુષ્યે કેવા ગુણગણ દોષા ભેદને તેનું વિસ્તૃત વિવેચન કરવામાં આવ્યું. પરંતુ તેમાં કેટલીક શાંકાઓને અવગણી શકે છે. હોય તે શાંકાઓનું નિરસન કરવાનું હવે શરૂ કરવામાં આવે છે.]

કર્તવ્યકાળરિમામ્ । ૧૩ ॥

સામાન્યેન હિ યાવદાયુરધુના સમ્ભાવ્યતે માનયે ।
યૌદાસ્તસ્ય ચતુર્થ એવ સમયઃ પ્રત્યેકમેષાં ક્રમાન્ ॥
કાલો યસ્ય યદા સ્યતઃ સમુદિતઃ કૃત્યં તદા તદ્વ્ય-
મારાધ્યં વિધિના તથા કિલ ભવેચ્છત્તેર્વિકારો યથા ॥

એકેક કર્તવ્યનો કેટલો કેટલો સમય ?

ભાષાર્થ—જે દેશના મનુષ્યોના કર્તવ્યની હર જોવાની હોય તે દેશના મનુષ્યોનું સામાન્ય રીતે વધારેમાં વધારે આયુષ્ય જેટલા વર્ષનું હોય, તેના ચાર ભાગ કરતાં ઓછા બાકીના જે સમય આવે તેટલો સમય એકેક કર્તવ્યનો જાણવો. તે વિભાગ પ્રમાણે જે કર્તવ્યનો જ્યારે વિદ્ય યાવ, તે અવસ્થામાં તે કર્તવ્ય આગળ જતાવવામાં આવે તે વિધિ પ્રમાણે એવી રીતે જમાવવું જોઈએ કે જેથી દિવસે દિવસે આત્મિક શક્તિનો વિકાસ થયો આવે અને ઉત્તરોત્તર કર્તવ્ય જમાવવાનું જગ પ્રાપ્ત થવું આવે. (૧૩).

વિવેચન—એક સો વર્ષનું મનુષ્યનું આયુષ્ય કદાચીને તેના ૨૫-૨૫ વર્ષના એકસરખા ચાર વિભાગો કરીને તે પ્રત્યેક અવસ્થાનાં કર્તવ્યો તથા તે કર્તવ્યો જમાવવાને પાત્ર મનુષ્યોના ગુણોનું કલન અથવા સમાપ્ત થયું.

કોટી—૪૦૦ આપુલિક શબ્દમાં મનુષ્યો એ વર્ષનું આયુષ્ય આગે ૪૦ બેઠાની કોટી છે. સજ્જામાં ૪૦ વર્ષની વયે ૩૬ વાષ છે અને ૮૦ વર્ષ મુદી તો આગે ૪૮ કોટી, પદેથી કોટી છે. અજ્ઞા આર્ષાર્ષમાં ૮૦ વર્ષ કરતાં વધારે વયનાં મનુષ્યો ૧૦૦ માં ૧ જનુ દશે કે નહિ તે માટે કોટી કહે છે. તે પછી ૩૫ વર્ષના અંકગણના વિભાગો કરવામાં આવ્યા અને તેનાં કનંત્યકમ મુગવચમાં આવ્યો તે શુ ધમિત છે ?

અમાર્યાનું—દુનિયાના જુદા જુદા વિભાગોની યીનોજનુ મનુષી અનર મનુષ્યોના કાર્ણિક જાધારજુ ઉપર થતી દેવ એવ જામે છે. જે દેશમાં દુબળા વધારે દેવ છે તે દેશના લોકોને યુદ્ધગમ્યા નાની વયમાં થાય છે અને જે દેશમાં દીન વધારે દેવ છે તે દેશમાં આસ્થાવધા થઈ વર્ષ મુદી ટકે છે એવું આપણે સામાન્ય અવદારમાં જોએ છીએ. મોરેના લોકોનું આયુષ્ય આખી દુનિયામાં નાથી વધારે લાંબું લેખાય છે, તેનું કારણ પણ એ છે કે તે દેશ દનર ધુવતી નજીકમાં દેવ ત્વની મનુ અનિયીત દેવ છે. ત્યાં ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય તો કહે ૩૫ માનુષો બેઠાની કોટી અને ૧૦૦ ઉપર પણ થઈ માનુષો કહે છે સામાન્ય મનુષીથી મોરેના લોકોનું લાંબું આયુષ્ય ૧૨૦ વર્ષનું મનુષ્ય અને આપણા આર્ષાર્ષમાં ૮૦ વર્ષનું મનુષ્ય. દેશ દેશની મનુષ્યોને અનુમરની આ થતના દેવને ૧૦૦ વર્ષનું ચોક્કમ પ્રમાણ લાંબી લેમનું એ ધમિત નથી સાઅનિવમ પ્રમાણે સો વર્ષનું આયુષ્ય માનવું અનુધિત નથી 'શુકનીનિ' માં કહ્યું છે કે-જનમાકુલકુપ્પા-જાં મજામાં વચ્ચે વચ્ચે અર્ષાર્ષ માણસનું અને લાથીનું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનું લેખાય છે; ૫૨નું અવદારમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણેથી કર્તવ્યની વર્ગ-જામાં આપણે તે સાઅનિવમને મદનુ કરીયું નહિ જે દેશમાં વધારેમાં જેટલું આયુષ્ય સામાન્ય રીતે લેખાનું દેવ તે આયુષ્યનાં વર્ષના એક સ-રખા આર વિભાગો કરીને પ્રત્યેક વિભાગને એક એક અવસ્થા લેખતી અને પછી કમાનુમાર કરેલો જાનવચ્ચં એ વિશિષ્ટ ધમિત અને અવદાર માનું છે એ કમાનુમાર વર્ષનાં કને: કને: આત્માની ૧૫૬ ૧૫૬ સમિત્યોને

વિગમ થતો રહે છે, એટલે નીચેનો વિગમી જોટણી સજિ ૫૦ મે વાં
પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેટલી સજિ આર્વારનિવાસી ૧૦ મે વાં પ્રાપ્ત કરી
શકે છે માખીને જોવાની જે આરથા (તુનીય) ૫૦ મે વાં સમપ્ર
ધાર છે તેજ આરથા જીલ્લા ૧૦ મે વાં સમપ્ર ધાર છે. (૧૨)

[કનંબના કમવા સળખયા પણ તેથીજ શાહ કપસિયત કરીને પ્રેમમાં
તે કમવટી કિયવાનું મિત્ર મિત્રાદ્રવમા સ્વયંવેર પ્રતિપાદન કરે છે:]

કર્નવ્યવસ્થાના : ૧૪ : ૧૫ :

યજ્ઞત્વલ્પપરિશ્રમેણ તસ્મા કૃત્યં સુમાઘ્યં ભવે-
નતત્ત્વલ્પફલં તથાપિ પુરતઃ પ્રાગ્ધુમાયુગ્યતે ॥
યન્માત્મનંભવતિ ક્રમેણ મનુજે જાતઘુન્નતિઃ પ્રાપ્તો ।
ભાગં ચોદુમ્ભલં શિશુઃ કિમુ ભવેચ્છક્તિં ચિનાદૃઢિકીમ્ ॥
અભ્યાસેન વિકાશિતે નિજગ્રન્થે વાલઃ સ્તુત્યાન્યદા ।
વાલં પથર પૂર્વ્યઃ સ્વયમહો હસ્તેન ચોદુ ક્ષમઃ ॥
ત્વં યન્ય યથા યથા પ્રકટિતા શક્તિર્ભવેદાન્મનઃ ।
શક્યન્નેન તથા તથાનગ્નતઃ કર્નવ્યમામેચિનુમ્ ॥

પૃથક્ ૪

કર્નવ્યવસ્થાના અન્યવેલે કમ ગુ કિયવ છે ?

જવાબ—જે કનંબ. જનિયત કોઈ જો છે તેજુ તમા પણ જુન
રોડ તે કોઈએ જનિયત તેજુ તમા આ એક આર્થિકીકમ વિગમ છે:
જેજુ ૧૨૩૪ જનિયત કરી કમવટી ને જોઈને પ્રાપ્ત કરીને, જો કમ
કોઈ, જો કમવટી આ એક જોઈને, જો કમ છે. તથા કોઈ કોઈ જનિયતથી

માધ્ય યોગ શરવાળા કર્તવ્યથી સરમાન એટલા માટે વાળખી ગણાય છે કે મનુષ્યમાં સક્રિયની ખીલવણી થતું કરીને કમે કમે ધાય છે. નાનું બાળક કે જેને હજુ સારીરિક સક્રિય પ્રાપ્ત થઈ નથી તે મણુ બે મણુનો બોલને ઉપાડવા સમર્થ થઈ શકતું નથી. પણ જેમ જેમ તે બાળક મોટું ધાય છે, અને કામ કરવાના અભ્યાસથી તેનું સરીરજન ખીલતું જાય છે, સારે તેજ બાળક પાંચ છ માણુએ ઉછાડી શકે તેટલો બોલને પોતાની જાને એક દાખે ઉપાડવા સમર્થ ધાય છે. તેરીજ રીતે કાજ અને અભ્યાસના બળથી જેમ જેમ માનસિક સક્રિયની ખીલવણી થતી આવે અને આંતરિક શુદ્ધિથી આત્મિક વીર્ય વિકસિત થતું આવે, તેમ તેમ તે માણુસ અધિક કદસાધ્ય ઉત્તેજાતર કર્તવ્ય બજાવવાને સક્રિયમાન થઈ શકે છે; એટલે અધિક ફળ અપનાર કર્તવ્ય, સક્રિયના વિદાસની અપેક્ષા રાખતું દેવાથી સક્રિયવિદાસને અનુસરી જે કર્તવ્યક્રમ જાણ્યો છે તે સામાન્ય રીતે વાળખી જ છે. (૧૪-૧૫).

વિવેચન—ઝંડીમન દે છે કે આ જંડમી દુખથી બરપૂર નથી પણ તેમાંથી થતું ધીમવાનું અને મુખ મગ્ન છે; એટલે કે માનવ-જીવન એક પ્રકારની સાગા છે કે જે સાગામાં મનુષ્યથી વિચાર્યો જોયો જોયો કાંઈક નવું નવું થીએ છે—મુખદુખના અનુભવ મેળવે છે. આ સાગા જમુ વિચાર્યોની સાગાના ધારણપુરસ્કર આપતી સંસ્થા છે અને તેનાં ધારણો કુદરતે સ્થાપિત દેાય છે. પ્રત્યેક વસ્તુનો સ્વભાવ કુદરતે એવો સ્થાપિત કર્યો છે કે જેથી તે કમે કમે આમજ પ્રમતિમાન થતી રહે છે. પ્રમતિના સ્વાભાવિક ક્રમનું ઉદ્ભવન કરવાથી પ્રાપ્ત પ્રમતિનો અવરોધ થઈ જાય છે અને તેથી કુદરતને અનુસરીને વર્તવાનું સિદ્ધજી પામેલાં મનુષ્યોએ પોતાની સર્વ પ્રકારની પ્રમતિને અર્થે કમજ આગળ વધવાના જ નિયમો સ્થાપિત કર્યા છે. આ હારજીથી જંડમીની સાગામાં અભ્યાસ કરતાં મનુષ્યોને માટે પણ વિદ્યાનોએ કમાનુસારી પ્રમતિનો પ્રાપ્ત નિયમ કરેલો છે. એકએક તરાર્પરક પ્રમતિને કદબાદાઓ પ્રાપ્ત નિષ્ફળ જાય છે. મુન્દા પિત્તાર દે છે કે—

જનૈર્વિયાં જનૈર્યાનાપોદેત્વર્વતં જનૈઃ ।

જનૈરપ્પચ વર્તેત યોજનામ વર્ વર્તેત ॥

અર્થાત—યોડે યોડે શીખવાથી વિદ્યા આવડે છે, ધીરે ધીરે મેળવાય છે અને ધીમે ધીમે પવંત ઉપર ચડાય છે, તેવી રીતે મહાત્મા ડમલે ડમલે ચાલવું પણ યોજનાના યોજન ચાલવું નહિ આ બે સ્તર પણ ક્રમે ક્રમે—ધીમે ધીમે આગળ વધવાનું સૂચન કરે છે. એ જ મનુષ્યની શારીરિક અને માનસિક શક્તિનો વિકાસ પણ વધના ક્રમે આગળ વધતો રહે છે અને તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે ડહાપણ મોટાં અને હિતકારક કાર્યો કરવાની આંતર્યામિક શક્તિને માણસ સંકરતો જાય છે. અપરિપક્વ વયવાળા કે કાચી બુદ્ધિવાળા એક બાળકને મોટો બ્યાપાર કરવાનું સોંપવામાં આવે છે તો તેનું પરિણામ સાફ આવતું નથી. એમ થવાનું કારણ એ હોય કે તેની વય કિંવા બુદ્ધિ અપરિપક્વ દશામાં હોઇને તે તેનું ગંભીર કરી શકતો નથી આ પ્રમાણે મોટો નહોતો મેળવવાના ભોમથી આપણા નાના બાળક પાસે મોટો બ્યાપાર ખેડાવીએ તો તેનું પરિણામ આવે છે, પરંતુ જો તેની વય અને બુદ્ધિના પ્રમાણમાં તેને નાનું સોંપ્યું હોય છે તો તે એ વધાર્થ રીતે જળજી લાવે છે; પ્રમાણે યોગ્ય પરિશ્રમના યોગ્ય ફળથી અસંતુષ્ટ થવું નહિ અને યોગ્યતા વિના મોટાં કાર્યોમાં માયું મારવું જોઇએ નહિ. સાદા ભણે નાની હોય પણ તે નાની શરૂઆતમાં જ મોટાં અને મુંઝર પરિણામ રહેલાં છે. વડના એક નાના બીજની અંદર મોડું વૃક્ષ રહેલું છે એમનીને તે નાની શરૂઆતથી પણ તુટ રહેલું. આત્મશક્તિનો ઉદય પણ ક્રમે થવો જ ઉચિત છે એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કરીને જ ગ્રંથકારે અવરથાઓનાં પૃથક્ પૃથક્ કર્તવ્યો નિર્ણય કરી બતાવ્યાં છે. આ કર્તવ્ય સૂચન આગળના પ્રકોષ્ટમાં ઘર્ષ મધું છે અને તે ઉપરથી સ્પષ્ટ બન્યું કે તેની યોગ્યશક્તિમાં જે રીતિ મહત્ત્વ કરવામાં આવી છે તે પ્રમાણસર અને ઉચ્ચતમ ધ્યેય જિંદગી સંમુખ વિશેષ ને વિશેષ આગળ વધના

“એક જગત્ સાચો પ્રાદ વધવાના પ્રાપ્તિ એવો પ
ન જાતી કો? ” એવી કલ્પ પજી અમંભવની કલ્પના
પ્રેમમાં વિદરચત્ર તથા છને વિદાર પ્રાપ્તિએ પૂરે એ
નિવમ સ્થાપિત કર્યો છે તે જ નિવમને આ દર્શનામય

શક્તિ—અભારમાં આવતું એકાએક હીમે ૧ ૧
વપદા હોયગમે આપરકિયક મુદિમાં બુદ્ધ આમ
અવસ તો નારદનાં વિદરના મુદરથામ્મો આપર
મગત્ત દેવ છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ રીતે કમપદનાનું
તે તે મું અનિષ્ટારક કદેચપ ?

અભાધાન—ના [વધિ: આ નુદરને પ્રેમ અને તે જ
દક્ષિણાં ક્યોર્લર્લ ન કાવચ્ચ ૧ ૧ ૪

પ્રાકૃત્સંસ્કારવલેન યસ્ય જનિતા સત્યાગદ્
સ્વાર્થત્યાગસહિષ્ણુતાદિકમનઃશક્તિઃ પુરૈવો
ન ત્યાગાદિકમુત્તરોત્તરતરં કર્તવ્યમાસેવતાં
યોગ્યત્વાત્કમલદ્વનેપિ ન મનાઘ્ વાયાત્ર કાવ

અર્થમાં આકરિમક શક્તિવિકાસ દોષ ત્યાં કમની વર

આચાર્ય—એને પૂરે જન્મના મુખ્યપુરુષાર્થ મુખ દર્શને
મળ્યો છે, અને તેથી આત્માવસ્થામાં જ મુખ સરસારના જગથી
વિચારો થતા મારે; વિષયજ્ઞાન તરફ આવી અને ત્યામ તર
રશિ જાણવા; સ્વર્થા કમ્પાઓનો નિરોધ અને સ્વાર્થત્યાગ રી
તે પ્રતીત થાય; સદિપ્ત્યુતા, કર્મ, કામ આદિ માનસિક સદ્ગુ
મનોબળ, દરવળ, આત્મિક જગ, આત્માવસ્થા, તદ્બાવસ્થા યા
અવસ્થામાં પ્રકટ થયેલાં જણાવ નો તે પ્રાજ્ઞસ એને તે આત્મા

૩૫ અન્તિમ કર્તવ્ય મા અન્ય ઉન્નતિઓ કર્તવ્ય યોગ્યતાનુસારે બનતી શકે છે, તેમ કરવામાં ઉપર કહેલા ક્રમનું ઉલ્લંઘન થતું હોય તોપણ કંઈ બાધ નથી. સમગ્ર કે ઉપરનો ક્રમ પ્રાવેશ છે અને તે જનુ યોગ્યતા ઉપર જ આધાર રાખનારો છે. (૧૬)

વિવેચન—ગુણ: વૃજાસ્થાનં ગુણિયુ ન ચ લિંગં ન ચ વયઃ અર્થાત્ ગુણી જનોમાં ગુણ જ પૂજનીય લેખાય છે, તેમની જાતિ કે વય એમાં પૂજનીયતાનો ગુણ નથી. તેવી જ રીતે કર્તવ્યની ધટના મનુષ્યના ગુણ તથા શક્તિની ન્યૂનાધિક્તાના પ્રમાણમાં નિર્મિત કરી છે. સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે ગુણ કિંવા શક્તિનો સહભાવ વધને અનુસરતો હોય છે અને બ્યવહારમાં બહુધા તેનું જ દષ્ટિગોચર થાય છે તેથી વધને આધારે કર્તવ્યક્રમની ધટના કરવામાં આવી છે; પરન્તુ એટલું બૂલી જતું જોઈએ નહિ કે વય અને ગુણમાં 'ગુણ' પ્રધાન છે, તેથી કર્તવ્યક્રમની ધટનામાં 'ગુણ' ને અનુસરતો ફેરફાર કરવામાં કરો બાધ નથી. આ સંસારમાં ધણા જીવો પૂર્વભવના ઉચ્ચ સંસ્કારોથી આગ્રત થઈને જન્મ લે છે. જ બાલ્ય કિંવા

* પૂર્વ ભવના સંસ્કારનું એક ચમત્કારિક દર્શાવ અત્ર આપતું અપ્રાસંગિક લેખારો નહિ. કલકત્તાનિવાસી બાલુ વસન્તકુમાર ચેટર્જીનો બાળક પુત્ર મદનમોહન ચેટર્જી છે. વસન્તકુમાર સંગીત વિદ્યા ઉપર અત્યંત પ્રેમ ધરાવે છે. એકવાર વસન્તકુમારે જ્યેષ્ઠ કે પિતાને બાળક પુત્ર મદન એકાન્ત આનંદપૂર્વક ગાઈ રહ્યો છે. તાત્ર અને ગૂરની મીઠાસ પ્રમાણે તે પિતાના સ્વરને ધીમે-હતાવળે કરીને તાત્ર પછટા પ્રમાણે તે બાળક આતો હતો. આ તમારો જોઈને તેના પિતાને આશ્ચર્ય થયું. તેની પરીક્ષા લેવાને પિતાએ હામોનિયમ બબલવા માંડ્યું અને મદને હામોનિયમને બરાબર રીતે અનુસરીને ગાયું! તાત્ર સ્વરમાં જરા પણ ભૂલ નહોતી! આ વખતે મદનની ઉંમર માત્ર બે વર્ષ અને નવ માસની હતી!! જ્યારે તે ચાર વર્ષનો થયો ત્યારે તેણે અલીપુરના જોષ્ટ મેજસ્ટ્રેટને ત્યાં એનું સુરીકું ગાયન ગાયું હતું. તે સાંભળનારાઓનો નિશ્ચય થયો હતો કે તેનું ગાયન દરા કે પંદર વર્ષના અભ્યાસી ગાયકો પશુ ગાઈ શકે નહિ!! પૂર્વજન્મના સંસ્કારબળે કરીને વયની ગણના કેવી રીતે તિરોબૂત થાય છે અને ગુણની ગણના પ્રધાનપદ પામે છે તેનું આ એક સામાન્ય દર્શાવ જ છે.

તાજાવસ્થામાં પસાપોંપણી અને ત્યાગી નહીં હોય તો માગના હિચ્છાએ
 એનો આ જન્મમાં કેવળ અમદ્ભાવ નથી. પૂરું સંગ્રહરત્ન બને હરિ
 કે! તેના આત્માઓમાં લગુ પને સમિતિદાસ માત્ર પડે તો તે સમિ
 અર્થાત્ શુદ્ધને અનુમતાં કર્તવ્યો જન્મવસ્થામાં કર્યો જાય નથી-કમની
 દના ત્યાં અંતરવશૂત થઈ શકે નહિ; કારણકે તેના આત્માઓ વધ
 અપેક્ષાએ બહે પ્રથમ કિંવા દ્વિતીય અવસ્થામાં હોય, તથાપિ શુદ્ધ કિ
 સમિતની અપેક્ષાએ તેઓ તૃતીય કે ચતુર્થ અવસ્થાને જરૂર હોઈ શકે
 અને કમપદનામાં વધમજુના મીલુ છે તથા શુદ્ધમજુના પ્રધાન છે એ
 આગળ જન્મવસ્થામાં જાણી ગયું છે.

શંકા—કમપદના જ્યારે શુદ્ધ અને સમિતને પ્રધાનપત્રે અનુમરે
 અને વધને મીલુ રીતે અનુસરે છે, તો કાર્મ તૃતીય કે ચતુર્થ અવસ્થારાલે
 પ્રાપ્ત વિષયદાસારથી કેવળ મુક્ત ન થયો હોય તે અવસ્થાઓમાં પ
 શુદ્ધાધર્મમાં રચ્યો પચ્યો રહે, તો તેને પોતાનું કર્મજીવિત રીતે
 જન્મું હોવાય કે નહિ ?

રૂપ અન્તિમ કર્તવ્ય વા અન્ય ઉત્તતિગામી કર્તવ્ય યોગ્યતાનુસારે બનતી રાકે છે, તેમ કરવામાં ઉપર કહેલા ક્રમનું હિંચન થતું હોય તોપણ કંઈ બાધ નથી. સમજ કે ઉપરનો ક્રમ પ્રાથિક છે અને તે જમ્મુ યોગ્યતા ઉપર જ આધાર રાખનારો છે. (૧૬)

વિવેચન—શ્રુતિ: પૂમાસ્થાનં શુભિરુ ન ચ લિંગં ન ચ વયઃ અર્થાત્ શુભી જનોમાં શુભુ જ પૂજનીય લેખાય છે, તેમની જનિતિ કે વય એમાં પૂજનીયતાનો શુભુ નથી. તેવી જ રીતે કર્તવ્યની ધટના મનુષ્યના શુભુ તા-રાક્તિની ન્યૂનાધિકતાના પ્રમાણમાં નિશ્ચિત કરી છે. સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે શુભુ કિંવા રાક્તિનો સદ્ભાવ વધને અનુસરતો હોય છે અને બાવ હારમાં બહુધા તેલું જ દષ્ટિગોચર થાય છે તેથી વધને આધારે કર્તવ્ય ક્રમની ધટના કરવામાં આવી છે; પરન્તુ એટલું બૂલી જવું જોઈએ નહિ કે વય અને શુભુમાં 'શુભુ' પ્રધાન છે, તેથી કર્તવ્યક્રમની ધટનામાં 'શુભુ' ને અનુસરતો ફેરફાર કરવામાં કરી બાધ નથી. આ સંસારમાં ધણા જીવે પૂર્વે જવના ઉચ્ચ સંસ્કારોથી આજ્ઞાત યધને જન્મ લે છે. જ બાલ્ય કિંવ

* પૂર્વે જવના સંસ્કારનું એક ચમત્કારિક દર્શાવ અત્ર આપણું અપ્રાસંગિક લેખારો નહિ. કલકતાનિવાસી બાલુ વસન્તકુમાર ચેટ્ટાનો બાલક પુત્ર મદનમેહન ચેટ્ટા છે. વસન્તકુમાર સંગીત વિદ્યા ઉપર અત્યંત પ્રેમ પરાવે છે. એકવા વસન્તકુમારે જોયું કે પોતાનો બાલક પુત્ર મદન એકાન્ત આનંદપૂર્વક ગાઈ રહ્યો છે ! તાલ અને સૂત્રની મીઠાસ પ્રમાણે તે પોતાના સ્વરને ધીમે-ઉતાવળે કરી તાલ પકડા પ્રમાણે તે બાલક આતો હતો ! આ તમારો જોઈને તેના પિતાં આશ્ચર્ય થયું. તેની જરોસા લેવાને પિતાએ હાંમેનિયમ જાલવવા માંડ્યું અને મદને હાંમેનિયમને જરાબર રીતે અનુસરીને ગાયુ ! તાલ સ્વરમાં જરા પણ ભૂલ નહોતી ! આ વખતે મદનની ઉંમર માત્ર બે વર્ષ અને નવ માસની હતી ! જ્યારે તે ચાર વર્ષનો થયો ત્યારે તેણે અલીપુરના જોઈટ મેલ્ટરને ત્યાં એવું સુરીઃ ગાયન ગાયું હતું. તે સામજનાસભ્યોનો નિશ્ચય થયો હતો કે તેણે ગાયન દરા કે પંદ વર્ષના અભ્યાસી ગાયકે પણ ગાઈ રાકે નહિ ! ! પૂર્વજન્મના સંસ્કારબળે કરી વધની ગણના કેવી રીતે તિરોબૂત થાય છે અને શુભુની ગણના પ્રધાનપદ પામે છે તેનું આ એક સામાન્ય દર્શાવ જ છે.

જમતમાં આ પ્રમાણે બિન્ન બિન્ન પ્રકારે જીવન ગાળતાં મનુષ્યોનાં દર્શનો એવામાં આવે છે, પરંતુ મુખ્ય નિયમ અથવા ક્રમચટનાની અપેક્ષાએ એ પ્રકારનાં જીવન અવસરો જ ભેજાવાં લેઈએ. આ અપ-
વાદજી જીવનમાંએ કેટલાંક જીવન કર્તવ્ય બાબતવામાં સરજ થતાં હોય અને કેટલાંક જીવન આજી પસ જીવ ખરાં; પરંતુ મુખ્યત્વે કરીને નિયમાનુસાર બાલીન થતાં જીવન તો આજી જવાનો સંભવ જ નથી.

અતઃ આ બાબતને સમગ્ર એકાદ બે દર્શાવેા દીક ઉપયોગી થઈ પડશે. શુદ્ધ પ્રથમાવસ્થા તો યથાચોગ્ય વિદ્યાબ્યાસમાં વ્યતીન કરી હતી, અને દ્વિતીય અવસ્થામાં શુદ્ધસ્થાત્રમ પશુ શરૂ કર્યો હતો. આ શુદ્ધસ્થાત્રમની બીજી અવસ્થામાં જ તે પરદિન કરવાની ત્રીજી અવસ્થાનું કર્તવ્ય પસુ બ-
જાએ જતો હતો. કોઈ દુઃખી મનુષ્યને લેઈને તેને દુઃખમુક્ત કરવો, કોઈ દાન વિદ્યાર્થીને વિદ્યાદાનને અર્થે ધનચન કરવું ઇલાદિ પરદિનનાં કાર્યોમાં તે એ અવસ્થામાં પશુ નિમગ્ન રહેતો હતો. એવામાં એકાએક વેરાત્ર અને મ્હાનના પ્રાબલ્યથી બીજી અવસ્થામાં જ તેને ચોથી અવ-
સ્થાનું કર્તવ્ય આદ્યું ! તેણે ચોતાની પત્ની ચરોધરને, બાગક પુત્રને અને શક માના પિત્રને એકાએક ત્યાગ કર્યો અને વનવાસી થઈ રથજે રથજે જીવદિસાપૂર્ણે યગ્યામાદિની વ્યર્થતાને ઉપરેચ કરવા માંડયો. યુવાવસ્થામાં એક પુરા સંન્યાસી તરીકે તેણે જીવન ગાળવા માંડ્યું તેમાં તેની સક્તિ, કાજ અને શ્રદ્ધાએ જ કારણભૂત હતાઃ ત્યાં વધની ક્રમચટના પ્રમાણે કર્તવ્યની ક્રમચટના નિરંયક હતી. બીજું એક દર્શન મુપ્રસિદ્ધ દેશમક્ત દાદાબાઈ નરોજીનું છે. તેમણે વિદ્યાર્થીજીવન પૂર્ણ કર્યા પછી શુદ્ધસ્થાત્રમ આરંભ્યો હતો, પરંતુ વિદ્યાર્થીજીવનમાં જ ત્રીજી અવસ્થાના કર્તવ્યની શરૂઆત કરી હતી અને બીજી અવસ્થામાં તો તેમણે ખરેખર્ક પરદિતાર્થી જીવન જ ગાળવા માંડ્યું હતું ! સ્વદેશપ્રુએની આર્થિક અને રાજકીય સ્થિતિ સુધારવાના હેતુથી સ્વનંત વર્તમાનપત્ર બહાર પાડવાનું, સરકારના કાન સુધી પ્રગ્ન અચાજ લેઈ જવાને મથન કરવાનું, દિંદંત લોકોના દિતને અર્થે ઈચ્છાંમાં રહેને લશત ચલાવવાનું અને એ રીતે સર્વ પ્રકારનું પરદિ-

વગરો રહી સત્યાગ્રહી થવું, ઘાંબી ઘાંબી બધે હરિજાઓ ઉપર જાણુ રાખવું, દોષ, મર, મન, દોષ વગેરે પ્રથમ પ્રકૃતિઓને અંકુશમાં રાખી તેના ઉપર વિશ્વ મેનરનો, મનમાં હિંમત અને દિમન રાખવી, હનિયોને કમળમાં રાખી વિશ્વવિદ્યાસના પેશમાં નજરું નહીં, દાનિ અને સ્વાસ્થ્યને મુખાવવા નહીં, સ્વેચ્છા અને સાધનોના પ્રમાણમાં ઉદારતા રાખવી, અને ન્યાયવિદિષ્ટ પરમાર્થના માર્ગમાં પ્રેમ રાખવો. આ ઉપર બનાવેલ મુદ્દાઓ જે હાલમાં હનિત મુદ્દાઓના રહે છે, ત્યાં જ મનુષ્યપણું-માનવત્વ રહેવું છે. (૧૮)

વિવેચન—પૃથક્ પૃથક્ અવસ્થાઓનાં પૃથક્ પૃથક્ કર્તવ્યો જાળવવાને કેવો માણસ અધિકારી લેખાવ, તેની વિસ્તૃત વિવેચના આમળ કરી જવામાં આવી છે. કમે કમે પ્રત્યેક અવસ્થા આવી જણાવનાં કમે કમે કેવો ઉચ્ચતર અધિકાર મનુષ્યમાં આવશે જોઈએ તે સ્વયં જો વિવેચનામાં કોઈવાર્ધ મળે છે, પરંતુ અત્યંત સર્વ અવસ્થાઓ અને સર્વ પ્રસંગોમાં મનુષ્યમાં કેવા પ્રમાણનો એક સામાન્ય અધિકાર દોરવો જોઈએ તે કોઈવાર્ધમાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક અવસ્થાનું એક મુખ્ય કર્તવ્ય તો દોષ છે જ, પરંતુ પ્રતિવિરોધ અને પ્રતિષ્ઠિતાએ મુખ્ય કર્તવ્યનાં જુદાં જુદાં અંગે સંબંધી વિચાર કરવાનું તેમજ કાર્ય કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. મુખ્ય કર્તવ્યની વિચારણામાં તેમજ કર્તવ્યનાં અંગ ઉપાંગોનાં નાનાં મોટાં કાર્યોની વિચારણામાં કેવો સામાન્ય અધિકાર દોરવો જોઈએ ? એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉપસ્થિત થાય છે. એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અંધાર જણાવે છે કે તે સામાન્ય અધિકાર જેનું હલ્લકાપી હેતુ મુદ્દ દોષ તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે. હલ્લકાપી હેતુ મુદ્દ કોનું કોઈવાર્ધ ? મનુષ્યનું. પુનઃ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે મનુષ્ય કોણ ? પાંચ હનિયો જેને દોષ ને મનુષ્ય કહેવાતો દોષ તો ગ્રહ, બેસ વગેરેને પણ ને દોષ છે. પાંચ હનિયો, મન અને જુદા દોષ મારે મનુષ્ય કહેવાતો દોષ નો (પાશ્ચાત્ય વિદ્યાની દોષ પ્રમાણે) વાંચવાને પણ મનુષ્ય લેખતો જોઈએ કારણકે વિદ્યાનરેના દર્શિને દોષ કરી છે કે વાંદરાંઝામાંથી જ મનુષ્યની ક્રિયાતિ થઈ છે અને અન્યરે પણ વાંદરાંઝામાં જુદાના અંગે જો જણાય છે તેમજ તેનો વિશ્વાસ પણ કરી શકાય છે. પરંતુ વાનર એક મનુષ્ય નથી, તેનું કારણ શું ? કારણ

એ, એમ કા.પાપો અનુભવપૂર્વક કહી શકા છે. ને તે જુમિ દુઃખાત, દુઃખ
કેટ, દુઃખિયા કાંઈ જાણ અને નાહું વહેંચેથી અશુદ્ધ અંગે દેવ તે
પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરી તે જુમિને શુદ્ધ બનાવવી રહેલ, નહીં તેા તેની અવ
શયેશ બાજુ અને કષ્ટતામાં અવેશ થાય અને નિષ્ફળ થાય એ આ પ્રયત્ન
એ વિશુદ્ધ કાવ નેનાં (૧૧)

ધિયેશન—પૂર્વેના સંગ્રહમાં પ્રથમવામાં અવેશના મુદ્દાના મુળ
એ જન્મ ને મૃત્યુ-અર્થમાં એ અભિપ્રાય માનુષ્ય ॥ દેવ, માનુષ્યના મુળ
ન દેવ, તે અભિપ્રાય દ્વારા કન્યાવાંધી જમના બિચારને આજ અનુભવ દ્વારા
જેમ નું નહીં આમાન્યતઃ અર્થને વેંચાએ કરીએ કે એ કાંઈ કેનાય, દુઃખ
કુલ કે કાંઈવાળા દેવ કે તેમાં નાંખવામાં આવેલું બિચાર ભાગી અવ છે
તે બાજુના, અર્થમાં કાંઈ જાણ અને શુદ્ધ કરી અવેશવરે જમનાવા દેવા
દુઃખ ને જાણ તે દેવમાં નહીં કરી નથી, તેથી જાણને એ દ્વારાજુમિ
અને દેવાય કેટલી દુઃખ, નાનુભવા કે કાંઈ રહેલા દેવાય તે જુમિમાં કન્યા
જાણુ બિચાર દેવ જાણ અવ છે, તેના અર્થમાં દુઃખ કરી કરી નથી. પરંતુ તે
અશુદ્ધ જુમિ, તેથી જાણ કરી મુળ છે આજ તેમાં જાણવાવાનાં વળ જા
ન કરે એ એમ જાણી બેસી નિષ્ફળી રહેવું વેંચાએ નહિ. તે જુમિમાં જા
ણે દેવ તે દુઃખ કષ્ટતામાં આવે અને જાણિએવથી તેને સ્થળમાં કષ્ટતામાં
આવે તેા તે જાણ શુદ્ધ થઈ શકે છે. એ અશુદ્ધ જુમિમાંથી જન્મ મુળ
રહે પ્રાપ્ત કષ્ટતામાં આવે એ અભિપ્રાય જાણના દેવને તેા તેને શુદ્ધ કરી
વાળા વળ જન્મ કરે એ વેંચાએ. જેવને વિશુદ્ધ કરી વિના બિચારને જાણ
જન્મ વેંચાએ જન્મને અર્થમાં જાણે એના નિરાશ જાણને બેસી રહે
છે અને રહે છે કે “શુદ્ધ જાણી જાણા નેતરની બે સ્થિતિ નથી!”
જાણ નેતરની કાંઈ જાણ જાણ છે કે તેમાં નિષ્ફળી બેસી રહે છે અને
જાણ કરવાને જાણ જન્મ દ્વારા કરી વિના જાણના સમિત કરે ૧૫૨
જાણનાં મિત્ર બેસી રહે છે?

જાણેશની અભિપ્રાય અર્થમાંપ્રયોગવાત્તવાઃ :

અવેશવેશ જાણેશ તિનેશ્વ. પ્રાપ્તશુદ્ધિ ॥

કાર્ય કામિયાબી થવું વધારે થાય છે એમને કનૈઃવિચાર પ્રકારનાં વિચારના
વર્તમે છે; આ કનૈઃવની ત્રીજી અવસ્થા તે કનૈઃવ ચરિત્રનું અભવવા એમ
અતઃ પ્રકાર થાય અને એને એને તેવા વર્તમાનેના તેથી અવિન ન થાય, તેથી
દરના થાય, નિરુપ દરના અને કામિયાબી કનૈઃવિચાર પૂરેપૂરી મિત્રિ થાય,
તે કનૈઃવની એથી અવસ્થા વળવૃત્તિ. (૨૦)

વિચારન—મિત્રની મિત્રિ એ પ્રકારની દોષ છે અમાદિન અને
કુત્રિયન અમાદિન મિત્રિના પ્રકારના વિચારે આવે છે અને અનુચિત
મિત્રિના પ્રકારનાર વિચારે રહે છે એ વચ્ચે મિત્ર આ અમાદિન અ
થવા અનુચિત મિત્રિના દોષ છે ત્યારે દમવચારી માર્ગ એક પ્રકારનું ક
સંખ્ય મિત્રના અવજી રીતે દરજી થાય છે કનૈઃવ અનુચી આ અવજી
રિતે, એ વર કનૈઃવની પ્રથમ અવસ્થા છે કુમિયા દરજીનું એવું અનુ
રીતે મુજબ દરજી આરંભ છે કારણકે તે કુમિયા દરજીનું છે અને અ
વરના પ્રકારનાર અનુચી કુમિયા પેર અંગેને બદલ નીચળા દોષ તથા
તેથી રીતે પ્રથમાવસ્થાના રહેલું કનૈઃવ અનુચી એવું એવું-અનુચી આ
વર્તુ તથા કારણકે તે કનૈઃવની અવસ્થાનાં વર રહેલું દોષ છે. અનુચી
વર્તુ અનુચી અનુચી અનુચીના પ્રથમ દરજી નીચળે છે અને દરજી
અવસ્થાના પ્રથમ થાય છે ત્યારે તે મુજબ દરજીનાં આરંભ છે, તેથી રીતે
કનૈઃવની કનૈઃવની અનુચી દરજી વિચારનાર અનુચીને પરિભ્રમે પ્રક
ારના બદલ અનુચી થાય છે ત્યારે તેને અનુચી એવું થાય છે. અનુચી
અને કનૈઃવ પેર કનૈઃવની આ અનુચી અવસ્થા છે. આ અનુચી અવસ્થાના
કનૈઃવ અનુચીને રવ તથા પર અનુચીનાં અનુચી થાય છે. અનુચીનાં પેર
નાનાં એ કનૈઃવ અનુચીને રહેલું દોષ છે તેને અનુચીનાર પરના વિ
ચારોની અનુચીનાં વિચાર અનુચી છે અને એ રીતે એવું અનુચી
પ્રકાર થાય તે અનુચી પેરને અંગેને બદલ દરજી નીચળે છે. વિચારોનું
અનુચી અનુચી થાય અનુચી થાય કનૈઃવ એવું તેથી અનુચી સ્થિ
તિને થાય. અનુચી એવું તથા, કારણકે નાના અનુચીનાં રોપાઓને નાણ
પરમારને અનેક પ્રકારનાં-અનુચી થાય છે. આ અનુચી અનુચી અને

રવાને શક્તિમાન છે જ નહિ.” પીરૂદ્દા માનવો કે આ પ્રકારનો અભિપ્રાય
ધારણ કરે એટલું જ નહિ પણ તદ્દનુસાર વર્તન રાખવું એ જ ખરેખરી
પ્રજ્ઞાના છે, એ જ આત્મમંથન છે અને એ જ દંડિયનિયમ છે. આ મા-
નીનતા પ્રમાણે તે પોતાના દંડિયનિયમને ક્ષતિગ્રસ્ત ગણવા માટે અનિદુષ્ટર
વર્તન રાખવો અને પોતાના અભિપ્રાય તથા સિદ્ધાન્તનું પરિપાકન કરવો.
એ તે કોઈ પણ પ્રકારનું આગણ કરી શકે, નો નેને સામગતા? માન્ય
શાસ્ત્રો મળે દોષ તોજુ તે પોતાનું આગણ અટકાવવો નહિ અને જરા
પણ નિરાશ થયા વિના સ્વાભાવિક રીતે પોતાનું બોલવું પૂરું થાય ત્યાંમુધી
જ બોલવો અને પછી બંધ રહી જવો. એ ને રસ્તા કુપર ગણવા મા-
ંગે, નો તે કોઈ પણ પ્રકારના વિખથી બંદીને અટકી જવો નહિ. ખાડા
ખાઓમીમાં, માડીઓની દોડદોડ અને ખંડ બધી મુઠેલીઓની સામે થ-
ઈને તે રસ્તાપર શાસ્ત્રો જવો. આવા પ્રકારનું તે પોતાનું વર્તન ગણવો
નેનું કારણ એ હતું કે કોઈ પણ વસ્તુથી બંદીનું કે નેનાથા હું મેલું એ
નેના પોતાના મન પ્રમાણે સ્વસિદ્ધાન્તોનો પરસ્પર વિરોધ દર્શાવનારું હતું,
એટલું જ નહિ પણ તેનું પરિણામ એ આવતું કે દંડિયોમાંથી નિમ્મલ કે
નિર્મલ કરવાની શક્તિ શાસ્ત્રી જની હતી. હામ અને ધા તે કોઈ વખતે
એવી નો દરવાજા સ્પર્શ કરી રહેતો કે ને પોતાની આંખને મટકું મારવા
કે મીંચાવા પણ રેતો નહિ ! આટલી હદ મુધી દંડિયોનો નિમ્મલ ફરી સહે
તેઓ વિષમાં કુપ્ત થવી મુશ્કેલી નહિ અનુસરનાં સિદ્ધાન્તોના અપરેકને
અનુસરી આત્મદિનં સાધવાને સમર્થ જની સહે. (૨૩)

[હામ વિચાર સ્વારે પ્રબલ નીચરે છે અને સિદ્ધાન્તો તે વિચારને સ્વારે કનેક
છે તે નીચના મેડામાં દર્શાવ્યું છે].

ચિદ્રૂપર્ણનો વિષ્ણુચરિત્ : ૧૫ ॥

શુદ્ધાશુદ્ધનિમિત્તસન્નિવિવશાચિત્તે વિચારાવુભૌ ।
જન્યેતે ચ શુભાશુભૌ પ્રતિપલં જાગર્તિ યુદ્ધં તયોઃ ॥

પંચમ પરિચ્છેદ.

કર્તવ્ય અને સંકલ્પશક્તિ.

[ચિદ્રતિ ઉપરાંત એક એવી બીજી શક્તિ મનુષ્યમાં રહેલી છે કે જેના થીતે કરીને ચિદ્રતિના પ્રતિબિંબને ઉત્તેજન થયે છે. આ શક્તિ સંકલ્પશક્તિ છે અને તે શક્તિ કેવી રીતે ક્રિતાદિન કરે છે અને તેનું સામર્થ્ય કેવું છે તે આ પરિચ્છેદના શ્લોકોમાં સમજાવ્યું છે]

કલ્પવૃક્ષનિર્માણ સદ્ગુણવર્ણન. ૧૨૧ ॥

યત્રાશુદ્ધનિમિત્તવૃન્દવિજયઃ સત્કાર્યવિધ્યંસકો ।
 દુષ્કૃત્યં દુરિતોદ્ભવં કૃતિપથે જાગર્તિ તત્ર ધ્રુવમ્ ॥
 ચેચ્ચિદ્રતિત્રલાન્વિતાત્રસમયે સદ્ગુણપદાક્તિઃ સ્ફુરેદ્ ।
 દુષ્કૃત્યસ્ય તદા ભવેદ્દિલિપનં સદ્ગુણસત્ત્વોદયઃ ॥

કર્તવ્યનો નિર્માણ કરનાર સંકલ્પશક્તિ.

જ્ઞાપાર્થ—કર્તવ્ય જાળવનાં અને મનમાં આકર્ષતાં વચ્ચે ખરાબ નિમિત્તો જામા થાય કે જેથી વિચારમાં અને કૃતિમાં દુષ્ટત્વોની ઉપરિચિતિ થતાં માણસનું દુષ્ટત્વ તરફ વલણ થવા માટે, અને સત્કાર્યને સહેલી લેવાનો વખત આવી પુરે; આ વખતે જો ચૈતન્યની નિર્ભજતાને લીધે ચિદ્રતિની સ્ફુરણા સંકલ્પશક્તિ થાય અને તેની સારે સંકલ્પશક્તિ એટલે માનસિક બળ પ્રકટી બીજી તો દુષ્ટ વિચારોના જગથી ઉપરિચિત થએલો દુષ્ટત્વ સંગ્રામી વિચાર તરફ જ લીન થઈ જાય છે, અને સદ્ગુણોના સાન્નિધ્યને અન્યુદય થાય છે, એટલે અશુદ્ધ નિમિત્તો પણ અકિંચિત્કર થતાં કર્તવ્યનો પ્રયત્ન થાડો થયેલો થાય છે. (૨૫)

વિવેચન—યજ્ઞી વાર એવું બને છે કે એક ગુણ કાર્યમાં ચિદ્રતિના અનુપ્રેરણથી અને ચિત્તના ગુણ વિચારથી પ્રેરણ થવા પડી મનમાં કાર્થ

એવા મધોએ આકર્ષિત રીતે આવી જાય છે કે જેથી મનુષ્યના કાર્પની
વિદ્યા જલદાઃ જાય છે ! આમ જને ત્યારે સમજી લેવું કે તે પ્રાણુકના
વિજ્ઞાન અનિષ્ટ મધોએને લીધે દુષ્ટ વિદ્યારો વપદર દરવા લાગ્યા છે અને
તે વિદ્યારોનો પરબર દરવાને તેની વિદ્યુત્તતિ અસમર્થ છે. વિજ્ઞાન દુષ્ટ વિ-
દ્યારોનો પરબર દરવામાં વિદ્યુત્તતિ અસમર્થ દોરા છતાં એ સમયે તેની
મદદમાં મનુષ્યની સંકલ્પશક્તિ આવે છે ખરી. આ સંકલ્પશક્તિ અથવા
માનસિક પ્રબળતા જે વિદ્યુત્તતિની શ્રદ્ધાબળમાં આવીને કામી રહે છે, તે
જેને પરિણામે દુષ્ટ વિદ્યારો વિજ્ઞાનનાં વધુ વાર સ્થાન પામી શક્યા નથી. તે વિ-
દ્યારોને ખારી દાહાવવામાં આવે છે અને પુનઃ શુભ કાર્પની મળે તેની પૂર્વ
વિદ્યાએ પ્રયાદિત થાય છે. વિદ્યુત્તતિ અને સંકલ્પશક્તિના યોગથી મનુષ્ય-
નો સુખકારક પરિણામ અનુભવે. અનેક વાર દર્શિએગર થાય છે.

શુભ કાર્પનોથી મહિત થયા છતાં વિદ્યુત્તતિ અને સંકલ્પશક્તિના
યોગથી પુનઃ શુભ કાર્પનોમાં અડમ રીતે જિભા મેદનાર નરીકે શુદ્ધ કાર્પીય
વીર નર પ્રતાપસિંદનું દક્ષિણ બારનવર્ણના દનિદાનમાંથી મળી આવે છે.
સંકલ્પશક્તિ અજારે ચિત્તોદ્ધ છતી લીધું અને પ્રતાપસિંદ પોતાના પરિવાર
સાથે પર્યટમાં રહી દિવસ મુગ્ધરવા લાગ્યો, એ વખતે તેની પાસે કૈનિકો
જનુ નહોતા. માત્ર યોદ્ધાએક બીજ દોડે તેની મદદમાં દના અને તેઓ
તેના ખેરાકને માટે સમગ્ર કરી આપના દના. શુદ્ધી પદ્માવતી મિરિકંક-
શમાં દાયે રોડલા કરતી અને પ્રતાપસિંદ તથા તેનાં પુત્રપુત્રી તેપર અથા-
વનાં. આમ દોરા છતાં હજી પ્રતાપે અજારને માર્યું નભાવ્યું નહોતું. એક
વાર પોતાના પુત્રપુત્રીને રોડલાના એક દકકને માટે લડતાં જોઈને પ્રતાપ-
થી ઝડી જવાયું અને પોતાની તે સમયની તથા પૂર્વ સમયની સ્થિતિની ટુટના
કરતાં તેનું જલ્પ દુઃખથી કવચ લાગ્યું. તે જ વખતે ત્યાં અજારનો દૂત
આવી પટ્ટેમનાં તેને આદ્રં વિવવાગા પ્રતાપે સધિપત્ર લખી આપ્યું અને
અજારનું આરિપત્ત સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકાર્યું ! સરિવત્તનું શુદ્ધ બીજ સરીરનાં
અનેક કપો છતાં અજારેશુદ્ધી સાચવી રાખ્યું હતું તે સ્થિતિ આવેશમાં
રહ કરી નાખ્યું ! પ્રતાપ આ રીતે મુખાર્મચુલ થયો. નિકટવર્તી મધોએને

વસ રહેલા તેના ચિત્તે અને તે ચિત્તમાં જન્મેલા વિચારોએ તેને તેના ખરા માર્ગમાંથી આ રીતે અલિપ્ત કર્યો. ચિદ્વૃત્તિનું બળ એ વખતે નકામું થઈ પડ્યું અને ચિત્તના વિચારોને આધારે સાદસ થઈ ગયું. પરંતુ તુરં જ સંકલ્પશક્તિ ચિદ્વૃત્તિની સાદ્દામ્યમાં આવીને ઊભી રહી ! પ્રથમનો અનિષ્ટ વિચાર લમ પામી ગયો અને ‘કાર્ય સાધયમિ વા વેદં પાતયમિ’ એવી પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું-૯૬ સંકલ્પનું તેને ભાન થયું. એ જ વખતે નિશ્ચય કર્યો કે ‘ગમે તેદક્ષુ’ દુષ્ટ ભોગવતાં છતાં ક્ષત્રિયત્વને ક્ષત્કિત કરવું નહિ જ ! પુનઃ સુમાર્ગચ્યુત પ્રતાપ સુમાર્ગદ્વયે અને અકબર સાથેનું સંધિપત્ર તેણે ૨૬ કર્યું (૨૫)

[કર્તવ્યની સિદ્ધિ કેટલે બધે આ સંકલ્પશક્તિને આધારે રહેલી છે તેનું નિમ્ન શ્લોકમાં નિરૂપણ કર્યું છે]

સંકલ્પઠષ્ટપવીઝા કર્તવ્યસિદ્ધિઃ । ૨૬ ॥

પ્રાવલ્યં પ્રભુતા પ્રભૂતવિભવઃ પ્રાજ્યશ્ચ રાજ્યં યદ્વાઃ ।
સામ્રાજ્યશ્ચ સમાજનાયકપદં સેનાધિપત્યં તથા ॥
પુણ્યાધીનમિદં નરસ્ય નિર્ણિલં સાધ્યં ન ક્ષત્તયા સ્વતઃ ।
કર્તવ્યન્તુ યથોચિતં શુભમનઃસદ્ગુણ્યદાક્ષ્યાશ્રિતમ્ ॥

કર્તવ્યને પૂર્વ કર્મ કરતાં સંકલ્પશક્તિની વધારે અપેક્ષા,

ભાવાર્થ—પોતાના પદની પ્રગળતા મેળવતી હોય, મોટાઈ મેળવતી હોય, ઘણું દ્રવ્ય મેળવતી વૈભવી અને ધનાદય થવું હોય, મોટા રાજ્યના માલીક થવું હોય, ચારે તરફ કીર્તિ પ્રસારવી હોય, સત્તા જમાવવી હોય, સમાજના અગ્રેસર થવું હોય, અથવા સેનાધિપતિનું પદ મેળવવું હોય, તો તેમાં પૂર્વના પુણ્યની જરૂર પડે છે; પુણ્ય વગર ઉપર બતાવેલી સમૃદ્ધિઓ માણસને માત્ર ઐહિક પુરુષાર્થથી મળી શકતી નથી, એ વાત નિઃસંદેહ છે; પણ કર્તવ્ય જનવડું હોય અને પો-

ઉધમ અથવા પુરુષાર્થ સેવનો નહિ તે એક પ્રકારની કર્મ ઉપરની
 નથી પરંતુ કર્મ ઉપરની અથવા જ છે, કારણકે પૂર્વ જન્મમાં પશુ જે
 સુખ જોયું હોય છે તે પશુ પુરુષાર્થ વિના જોયું હોતું નથી.
 દેકે પદાર્થોની શ્રમિમાં પૂર્વ જન્મમાં જોયાએલું કર્મ અને તે સાથે આ
 જન્મના પુરુષાર્થની આવશ્યકતા છે ખરી, પરંતુ જ્યાં કાર્ત્તવ્ય જનન
 હોય છે તેમાં તો માત્ર શુભ સંકલ્પ અને નીતિગતપૂર્વક ઉત્તમ
 રેતો પુરુષાર્થ સેવવાની જ અગત્ય રહે છે. 'આ કર્ત્તવ્ય હું અને તેટલી
 જાન કરીને-એ તેટલો આત્મભોગ આપીને પશુ જનનીય' એવો દે
 કો દોષ, તો જ તે કર્ત્તવ્ય જનનમાં પ્રવૃત્તિ ધામ છે. " અને કર્મ
 નો પુદ્ગિ સુભદ્રા તેવું કામ હું કરું છું " એવો બચાવ કરનારાઓ એ
 આત્મવિચાર જ તેઓને યોગ્ય છે. જાત્રુ ઉપર અને ઉપર ઉપર
 જાનાં સાચાં માણાં કૃત્યોની જાગૃતી મુખીને સ્વચ્છદે વર્તનારાઓને
 કરના અટકાવવા માટે અને કર્ત્તવ્યનિષ્ઠ જ રાખવા માટે થી કૃષ્ણે
 મીનામાં ઉપદેશ્યું છે કે કર્મવ્યવહારને મા જલેટુ જણાવજ તેટલા
 પૂર્વજન્મમાં જોયાએલા જાત્રુને આધારે નહિ રહેતાં સંકલ્પગત મેગ-
 અને નેથી જ કર્ત્તવ્યની પ્રિદ્ધિ થઈ શકે છે. (૨૧)

[સહ્યદગિ આટલી આવશ્યક દોષો જ્યાં એ તે વિદ્યુત્તનિને આધારે થાય
 જ દિવાર છે, અને નહિતો સહ્યદગિ અદિતક નીચે છે: આ હવેન હવે
 માં આવે ૦.]

સંકલ્પનિર્વહિતેન વિતતી । ૨૦ ॥

તા યદ્યપિ સર્વથા ન મુચ્યતા સદ્વૃત્પદાક્તિઃ સ્વયં ।
 જ્ઞાત્મોદ્રતભાવનાનિયમિતા યત્રાસ્તિ તત્રૈવં સા ॥
 યાજ્ઞાનપિશાનપાટકલિતા દુર્વામિનાવાસિતા ।
 યાત્રાહિતનમ્ભવઃ સતિનતિઃ મત્રાયતેનેકદાઃ ॥

પાત્રન મારે હરવરેથી દેવ દેવ દોવાની આગવવાના છે, અને એ આગવવાના
ચિહ્નિ નધા સંકલ્પશક્તિની દર્શનારા પુત્રી પટે છે તેમની એ દર્શિ ૧૨૨
૧૨૨ નેમની દર્શિનું વિશ્વન વિવેચન કરવામાં આપ્યું છે અને એ વિવેચનને
એ આગ લીધે, તે ૧૦ આ દોહાની સાથે આ પદ્યના દોહાનું અનુસંધાન સમ-
જ્યું છે એ દોહામાં હરવરેથી દર્શિને આર્થ શુભવવામાં આપ્યો છે)

ચિદ્દનિવદ્વલ્પવલિચિવે પ્રવળ ૧૨૮ ૪

વાલ્યાંદેવ તથાચિવોન્નવગતં યત્નો વિધેયો જન-
મ્પ્યામોપિ તથૈવ ઘર્મચરણં શાસ્ત્રપ્રવેશસ્તથા ॥
ચિદ્દનિર્વિમલા યથૈવ ભવતિ જ્ઞાતું પુનઃ શક્યતે ।
મત્મદ્વલ્પવલં યથા ચ નિયતં શુદ્ધાત્મભાવૈઃ મદા ॥

ચિદ્દનિર્વિમલા અને સંકલ્પશક્તિને શુધાદેવાનો પ્રયાત્ન.

આવાર્ધ—૧૨૮ માણસે જાત્મ આગવાથી જ વિશિષ્ટ બવવાડ, વનન, ધર્મનુશાન, સાત્રેમજ્ય અને ૧૨૨ મેશમાં નિરતર ખ્યાલ એવાં
ગામણે એમને કે ચિદ્દનિર્વિમલા અને સંકલ્પશક્તિને વિચક્ષુ કથક ન લા-
મ્પ આત્મની નિર્મળતા રહેવાની સાથે તે બંને દર્શિ નિર્મળ રહે, અને
વિધિનિર્મળતા નેની મુરજા આપ્યું બલુ બવાર ન ભવ, તેમ જ આ-
ભવાવનાઓ પણ એવી શુદ્ધ અને ૧૦ રહે કે સંકલ્પશક્તિ નેની હઠની
બવાર આત્મજ્ય રાંધી જાત આર્ધ ન નિપળવે, હિન્દુ હઠમાં રહીને
દુનમ કર્મજ બલવવામાં સદાચક થાય. (૨૮)

વિવેચન—અશુદ્ધ હરવરેથી મનુષ્યમનુષેપિત બવાવરા મારે તેને
શુદ્ધ હવું એમને હરવરેથી એ દર્શિ પરમ તત્ત્વો દેવ તેતત્ત્વોની શુદ્ધિ
એ જ હરવરેથી શુદ્ધિ સેખાય. આ દર્શિથી આમજ હરવરેથી પર-
મતત્ત્વો ક્યાં ક્યાં છે અને તેમની સક્તિ કેવા પ્રકારની છે તે સમજાવ-
વામાં આવી મનુ-દેવે તે પરમતત્ત્વો એ અશુદ્ધ દેવનો તેને શુદ્ધ કરવાને

સંકલ્પના રૂદિ પામે તેમ જ આત્મભાવનાઓ પણ શુદ્ધ બને એવી
 એવું જાણવા ધ્યાન રાખીને દિશ્વ હેતું, સાત્ત્વગુણ સ્વરૂપ, ધર્માચરણ
 સ્વરૂપ, દત્તાદિ ધર્મી વાર લોકો માત્ર એક વેદ દાદવાની પેઠે સાત્ત્વ
 કરી જાય છે, ધર્માચરણ કરે છે, દિશ્વ મેળવે છે, પરંતુ તદ્દલગત
 રૂપિને અને સંકલ્પકર્મિને નિર્મળગતનો લાભ થાય એવા વિચારનાં ને
 સિત પગેવાનું હેતું નથી અને તેથી માત્ર એક વેદ દાદવાની જેમ
 શુભ ફળિ કરી જાયથી પણ સ્વરૂપ શુભ પશ્ચિમાત્ર થતું નથી. આ એક
 જવાબ આપી શકે છે કે 'જેવી રીતે' કોઈ લાભ થાય 'ને
 રીતે' ને વિચારો સ્વરૂપ અને તેથી જ હવે સંકલ્પનાં તરવાની સાથે હવે
 થતી પણ શુદ્ધ થાય. (૨૮)

[સંકલ્પનાને સંકલ્પના ધ્યાનવાની રીતિ હવે દર્શાવાય છે.]
 સ્વચ્છાત્મકાવિષ્ણુર્લક્ષ્મણાયં શુભિઃ । ૧૧ ॥

उद्दिष्टैककृतिं कथञ्चिदपि चत्नंयोग्यशक्तीः ममा ।
 दीनादीनतरोपि यत्ननिगतः किञ्चित्फलं प्राप्नुयान् ॥
 लक्ष्मीकृत्य समन्तकार्यनिकरं दाक्तीः प्रनार्याखिलाः ।
 कर्तुं चेत्तदहमोद्यतोपि बलवान्नाप्नोति मिहिं कचिन् ॥

સંકલ્પનાને કર્તૃત્વમાં ચેત્તવાની રીતિ

આચાર્ય અને વિવેચન—એક મહત્ત્વ ધરાવતાં ધર્મી સંકલ્પના
 દોષ બને નહીં. મળીને છે, પણ ને મહત્ત્વ ધરાવતાં સંકલ્પના પ્રમા-
 નના અનુક્રમ એક કાર્ય કરે છે, સ્વરૂપ, પૂર્ણી જનથી ને કાર્ય સાધ-
 વના જ નથી સંકલ્પનાને કાર્યે લગતે છે, તેમ હોય ને કાર્યમળી કરે ને
 કાર્ય મેળવવા મહત્ત્વ થાય છે. તેથી કાર્ય વધારેમાં વધારે સંકલ્પના
 માન્ય એવી સાથે જ્યાં કાર્યો ધ્યાનના રૂપ કરાવી, ધ્યાનની સંકલ્પનાને
 શુદ્ધ શુદ્ધ કાર્યો કરે વિભેદી નામે છે તે ને એક કાર્યમાં પૂર્ણી રીતે

યોદ્ધારકનીતિરીતિકુશલૈઃ કર્તવ્યનિષ્ઠૈઃ સદા ।
 તૈક્ષાન્તિપરાયણૈઃ સુપુરુષૈર્દેશોન્નતિર્મોચતે ॥

કર્તવ્યની ઉન્નત સ્થિતિ તે જ દેશની ઉન્નતિ.

આવાર્ય—અમુક દેશની ઉન્નતિનું માપ કાઢવું હોય તો તે દેશના અને મનુષ્યના કિંદ્રાઓ ઉપરથી કે રાજ્યના મોટા ખજાના ઉપરથી ના વનનીઓની મોટી મોટી દરેલીઓ ઉપરથી અથવા હાથી, વધારે સંખ્યા ઉપરથી કે ઘરકરના વિસ્તાર ઉપરથી દેશની ઉન્નતિનું યત્ન નથી; કિન્તુ પોતાનો અને પરનો ઉદ્ધાર કરનાર, નીનિ રીતિમાં, શાન્તિમાં મમ, હમાના ધરનાર, અને કર્તવ્ય બળવચ્ચમાં મહાયુદ્ધ, સજ્જન પુરોની વધારે સંખ્યા ઉપરથી જ દેશની ઉન્નતિનું માપ છે—અર્થાત્ જે દેશમાં કર્તવ્યપરાયણ મનુષ્યોની વધારે સંખ્યા તે દેશ વધારે ઉન્નત સમજવો, અને જે દેશમાં સંપત્તિ વગેરે વધારે પણ નીનિબ્રહ્મ અને કર્તવ્યહીન મનુષ્યો વધારે હોય છે તો તે દેશ અવ-અભિમુખ થયેલો છે, એમ સમજવું. (૩૦)

વિવેચન—સામાન્ય રીતે એક દેશની આબાદી અથવા જનસંખ્યાથી જે જે માપ કરવામાં આવે છે તે યથાર્થ હોવું નથી એવો આશય શ્રોત્રમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. ભોડો પોતાની સ્થૂળ દક્ષિણે સ્થૂળ જોમાં જ જાણે કે આખું જમન સમાઈ મધું હોયની એવું માને છે; એવું માનવામાં એક ધણી મંભાર બૂધ થતી જોવામાં આવે છે. કે દેશના રાજના તાબામાં આટલા બધા વિસ્તારવાળા દેશો છે મારે તે ઉન્નતિને સિખરે પિચરે છે, અથવાનો એ દેશની પાસે આટલું ર છે, આટલું ધન છે, આટલી ખનિજ સંપત્તિ છે, તે દેશની આટલી છે, મારે એ દેશ મોટામાં મોટો છે, એમ માનવું તે પણ એક પ્રકારની જ્ઞાન પ્રકારની સ્થૂળ સંપત્તિથી ભરેલો એક દેશ ઉન્નતિને સિખરે પંદ્રેચિત્તા ૧૫ નદિ, કારણકે સંપત્તિના પ્રમાણ ઉપરથી ઉન્નતિ પ્રમાણ બદલવું

પદ દી છાત્રો. અંગે કવિએ આગમ્યે પાતાના નાના
 નું સમાધાન કરનાં પણ એવું જ હતું છે કે જે જમિમાં ધન થતું
 અને મોટા મોટા ધનવાનો અને ગણગણે આપાદ થતા જતા દેશ
 ખરીબ અને મરદ સ્વભાવનો મામાન્ય પ્રજાવર્ગ હતા તેઓમાં ન મળ્યો
 જમિ દુર્ભાગ્યની જ તેઓએ છે. જે દેશમાં અને આજે મા-
 આને જે ને જ દેશમાં મારે એ કવિ કહે છે કે આને નો જે
 દેશમાં આવી પડ્યાં છે અને ખરી આજ્ઞાની નો ધણ વર્ગ. જે
 જ્યારે દેશ મનોરથેક મળ્યું હોય તે દેશમાં મળ્યું મી નુખી
 દના, નિષ્પાદનાર અને આરોગ્ય ને લોકોનાં નિવ દનાં અને 'ધન
 એ મળ્યું આજ્ઞાન ને જ તેઓનું ધન હતું' દેશની ઉત્તરિ અને આ-
 વ્યોમિત મ.પ દેશી રીતે હી દેશ અને 'દેશ' વિષયનો વિ-
 મમળ દેશ અને જમન સુધી દેશી રીતે થાય છે, તેટલા મારે એ
 દેશનો પ્રાચીન લેખો.

દેશના રાજ્યની પ્રાચીન મમળની જાણવાલી આખી દુનિયામાં
 હતી હતી. દેશની મળ એક વાર આજ્ઞા સુગમના જુદા જુદા દેશો
 હતી, પડતું તેનો અંગ થયો ને એ રાજ્યની પ્રજાની દેશવચ-
 દેશ જ થયો દેશ. દેશના લોકોની જાણ નીતિથી અને તેઓ એક-
 મ નથા મોટામળમાં દુર્ભાગ્યો ને પતિપાત્રમાં આવી પડ્યું.
 આ અમળમાં લોકો એવું માનવા લાગ્યા દના કે દામ કરતું એ નો
 નુ દામ છે. પાતાના મદાન પૂર્વેનાં રૂં આચરણ અને મદગુણે
 મળે છે. દેશ દેશો દનાં અને ને ઉપર જઈને હતું છે કેનેવી નમાર્દ
 નો નિષ્કલ્પ નાથ થયો જ લોકો અને તેની જગ્યા મદગુણે
 મદાર પ્રજાને મળી જઈ. મીમ એક વાનો દેશ છે અને ને
 પણ વર્ણ દેશી છે. તેનું મુખ્ય સદેર આચેન્સ પણ નાનું નમર દે
 છતાં દુમરકામાં, અલરકામાં, તલકામાં, અને દેશાનિમાનમ
 કવ્યના દેવાને લીધે તે આખી દુનિયામાં સુરમિદ નમર લેખાનું હતું
 તેના સુદેને લીધે તેની જે કવ્યના હતી તે તેનામાં અમળો આ

મનુષ્ય મનુષ્યોત્તરે જ સુખનિપાત્રું પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ વિચારને સુખનિપાત્ર કહે છે તે જ સુખ વ્યોમિન છે—

મૌજન્યં વદિ કિં કુર્તે હમોદયા દર્શન કિં મર્ષનઃ ।

ભાદિયા વદિ કિં ચૈવલ્લભો દર્શન કિં મૃત્યુઃ ॥

અર્થ—એ એક પ્રાણુ સુખન દોષ નો જડી નેતામાં પ્રાપ્ત મુક્તિ દોષ વિંધ ન દોષ દોષણ તેથી શું ? નો સ્વદર્શન દોષ નો જડી મરેજું જેને દોષણ શું અને ન જરેરે દોષણ શું ? સુવિદ્યા દોષ નો જડી વન દોષ તેઓ શું અને ન દોષ તેઓ શું ? અને નો અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય નો જડી મનુષ્ય શું ? તત્ત્વ એ છે કે અવશ્ય એ કાંઈ મુક્તિ દેખાતા દોષ નો ઉપરથી સુખનિપાત્રું પ્રાપ્ત થઈ શકે નથી, પરંતુ અંતર મનુષ્ય દેખી જ થાય છે. (૩૧)

વિવાર્તાન્યવેન્મુખ્યા । ૩૨ ॥

ચાગ્નિસ્ય ન વિદ્યાયા પ્રવલતા સૌજન્યવૃદ્ધયા યથા ।
સૌજન્યેન હિ નમ્રતા સમિક્તા નો વિદ્યાયા દૃઢયતે ॥
મિથ્યાદમ્ભમદાદયઃ મહત્ત્વગ જ્ઞાનસ્ય શુષ્કસ્ય હા ।
સૌજન્યસ્ય તુ નૈવ તેન પરમં સૌજન્યમેવાગ્રયેન ॥

જ્ઞાન અને સૌજન્યમાં કોણ કેટ ?

ભાવર્થ—ચાગ્નિ અને આયુર આપે જોરેલા સંગ્રામ સૌજન્યનો છે તેટલો વિદ્યા કે જ્ઞાનનો નથી; અર્થાત્ જોરે દેશજો વિદ્યા તે પક્ષે દોષ છે જ સુ ચાગ્નિનું નિષ્કુલ દેશજો દોષ નથી, અને સૌજન્યની જ્યાં વાગતી હશે ત્યાં ચાગ્નિ અવશ્ય સાફ હશે જ. એટલે સૌજન્યનો ચાગ્નિ આપે જોર સંગ્રામ છે પણ નમ્રતા, વિદ્યે, સમ્યક્તા, સમિત્તા, સન્નિ, સન્નિ વગેરે મુક્તિ સૌજન્યના સદચરી દેખાય છે, જ સુ વિદ્યાના સદચરી

પ્રજાને એકાગ્રી નજરમાં રોને એ જાણુએ મામ હો છે. જાનુ
નેણી એ જાણ દેણી નથી, હાથાં ને ને એ એ જાણુએ જ મામ હો
ને માની જિજ્ઞાસે જ હો છે. જેટલું જિજ્ઞાસ પ્રજાજીવન (જ
નિરુદ્ધિપૂર્વક એ જાણને પ્રારંભ આપે ત્યાં જ તેમ જિજ્ઞાસ
અને માને અને વિદ્યા અવશ્ય થવડાને પ્રારંભ આપે ત્યાં જ
મનુષ્યના જનન વિષે જિજ્ઞાસ, વિનય, મનુષ્યવિદ્યા આદિ મનુષ્ય
જિજ્ઞાસ હવે જાણી જો છે તેટલી જિજ્ઞાસ હવે વિદ્યા જાણી જાણી
નેણી પ્રારંભ હો છે.

માર્ગ મુજબની વિદ્યા એ જાણે વિનય વિદ્યા ।

અર્થશાસ્ત્રે જાણે જાણવડાવડા વિનયવિદ્યા ॥

અર્થશાસ્ત્ર—અર્થશાસ્ત્ર મુજબની વિદ્યા હવે જિજ્ઞાસ ન
ને એ જાણુ નથી અને એટલા પુરતેને જિજ્ઞાસ વિનયવડા મુજબ
જિજ્ઞાસ છે. આ વિનયવડા વિદ્યા અવશ્ય માનવી નિષ્ઠા હવે
એમ મનુષ્યના નથી જાનુ હવે જાણુ ત્યાં જ એ છે કે વિદ્યાની
જિજ્ઞાસ એકાગ્રી દેણી જિજ્ઞાસ અને એ જિજ્ઞાસ વિદ્યા ને
જિજ્ઞાસ ને અવશ્ય મનુષ્યનાં દેણી જિજ્ઞાસ, હાથાં જિજ્ઞાસ
ને જ પ્રારંભ છે. (૩૨)

મતમ પચ્ચેદ.

કર્તવ્યોત્તેજઃ જાણ-કર્તવ્યોત્તેજઃ.

[જિજ્ઞાસવડા અવશ્ય મનુષ્યનાં દેણી અવશ્ય મનુષ્ય
અવશ્ય મનુષ્યનાં દેણી અવશ્ય મનુષ્યનાં દેણી અવશ્ય મનુષ્યનાં દેણી]

[જિજ્ઞાસવડા પ્રારંભમાં જિજ્ઞાસવડા મનુષ્યનાં દેણી]

મોટું જન એક જણ નથી, કાંઈકે ક્રિયાદવાગા હોડાને કંઈ પણ નથી. કોઈકે કંઈએ જાનવરમાં ક્રિયાદ મનુષ્યને આટલું વિશેષ ન છે અને તેથી કવરું દીનતા-મનની નિર્ભંગનાથી-નિરાસા પ્રાપ્ત થયે છે. આ પ્રમાણે અપવમાં વિચરતા મનુષ્ય જનુ પચમ્બુન જની જાણ છે. આ પ્રમાણે કંઈઅપવમાં વિચરતાં મધ્યમાં કંઈ આકર્ષિત વિધો આવી ને છે. આપ સંકલ્પજગતમાં મનુષ્યો નિરાસ થાય છે અને કહે છે કે " હું વગર કોપાધિમાં ક્યાંથી જઈશ ?" મેં કાંઈની સરખાવ જ ન કરી દેતો તે મ = ૬ જ્યારે મન આપું નિર્ભંગ થાય છે, ત્યારે પછી તે નિર્ભંગ મનને અન્યાં મોટાં વિધો નવેસરથી કપચિત થઈને ધેરું લે છે. પરંતુ ક્રિયાદાલો એમાં કંઈ વિધો કપચિત થતાં પોતાના મનને સંબોધીને વસી મુનિની પેઠે કહે છે કે—

દીપ્તકલિત થઈ મેં વિચર્ય કાર્યમાયક ।
ક કાકમનિચર્યમે મહાત્મઃ સ્વં કવંચ વ

અર્થાત—શીઘ્ર 'હું' નારે' કલ્યાણુ દેહ' નિશ્ચિત કરેલા કાર્યમાં જન કા! મહાત્મને પોતાનાં કંઈઅ કાર્યમાં જનન સાંગ જન ના...
|| પ્રમાણે જ્યારે ક્રિયાદ જનન થાય છે ત્યારે વિધોના નિર્ભંગ જનનાં નાનાં તરી જાણ છે, અને કંઈઅનાં મિચરતા પ્રાપ્ત થતા આપ મધ્ય અને આંત્ર એ ત્રણે નિયતિમાંથી નપૂર્ણ રીતે પચાર થઈ જાય છે.

કંઈઅની કાંઈ થાગ કંઈ દેવજ વિધો વિના પમાર થતા નથી, પરંતુ આ વિધો જ્યારે કપચિત થાય ત્યારે તેની માથે એવી રીતે વગર જોઈએ કે જેથી તે વિધો કાર્યમાં કાનિ નહિ નીપજવતા પોતાની મેજે દર થાય અને આજરું કાર્ય વિશેષ વિચરતાને પાને. મનુષ્યપર વિધોનો એ પણ એક કપચાર છે કે જ્યારે તેઓ દેખાર દે છે, ત્યારે જ મનુષ્યને પોતાના કંઈઅકાર્યમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાને પ્રમાણ તથા દષ ક્રિયાદાલો કરવાની જરૂર પડે છે. આક્રમ એ-દોનિનલે આ યકારતા વિધોની ||થે વર્તવાના સંબોધમાં કહ્યું છે કે—જેવી રીતે પોતાને દોષથી નાંખનાર

મહી દેવામાં આવે નો નેથી પણ તેને પોતાનું દિન કરવામાં
 નું સમુદ્ધેષ છે. ત્યારે હવે હોડાપચાલી દરકાર ત્યારે કરવી
 ન કરવી ? આ મોડેમાં આમાન્ય રીતે એવો ઉદ્દેશ છે કે
 કુલર બનેલો ગામીને કાર્યમાંથી પાછા હાલુ નહિ; પરંતુ એમાં
 છે; કેવા કાર્યમાંથી પાછા હાલુ નહિ ? સત્કારણ્ય વિનિયમે
 એ કુલરો જ આ મોડેમાં સુખ્ય બાજુ બગલે છે. પોતાની કમિનિય
 "સુકાર્ય કરવાને: દરકારમાં નિયમ થાય, ત્યારપછી તે વિચારમાં
 ની દરકાર ન કરવી " એવું કથન તેમાં સુચવેલું છે. તત્કાર્યને
 " એટલે વિદેશ પ્રકારે કરીને નિયમ: એ કુલરમાં પણ કાર્ય સુખ્યથી
 કરવી રીતે કરવી તેનું સુચન છે. ખરેખર તે કાર્ય વિષયે પોતાની
 વિચાર કરેલા; પછી દેહ, કાગ, અને સુધારેનું અવશેષન કરું,
 કાગલાં બધા કુલરિયન ન થાય તેટલા માટે કોઈ કાગળો જ
 કાર્ય વિષયે સુધારા હેતુ અને ઉચ્ચ નિર્દેશ વિદ્યમાનના અનુસ
 રિયન હેતુને તે કાર્ય કરવામાં ન કરવા વિષે નિયમ કરેલા. આ પ્ર
 નિયમ ' વિનિયમે નિયમ: અધાર ' વિનિયમ કરેલ, અને તેવા
 થવા પછી કાર્યને પ્રારંભ કરેલા. કાર્યને પ્રારંભ ત્યાં પછી તે
 કોઈ અવચાર કરાવે નો પછી તેની દરકાર કરવી નહિ, એ હેત
 નહિ કરવાનો અર્થ મળે છે; કોઈ કુલ કાર્યમાં પ્રવેશ થતાં હેત
 નો: તે હોડાપચાલી દરકાર નહિ કરવાનો અર્થ અને ચામતિક
 ની કોઈ બીજાને એક એવું વાત મળી કાર્ય છે કે વચાવિ
 વિષદે માણસનાં માણસનાં અધાર અને તેનું કાર્ય કાર્ય દેવ તથાપિ
 કાર્ય માટે થતી તે કાર્ય કરું નહિ. આ વચનને દિનચર્યન કરેનું
 વિન છે, કારણકે મુલકાર્યમાંથી એને હોડાપચાલી દેગરથી એ
 માટે દારનાઈ કાર્ય છે. આ સર્વ કથનનું તત્ત્વ એ છે કે મુલક
 વિનિયમ ન કર્યા હેતુ તેવા કાર્યમાં એ હોડાપચાલી વિદ્ય કો
 એક રીતે સુધારના અર્થ માટે દારનાઈ હોડાને દિનચર્ય છે; પ
 કાર્ય સુધારિ વિનિયમ થવા પછી આરંભના કાર્યને એ પ્રકારે

વિદ્યા હો તો તે વિદ્યાને દુરાગ્રીને અથવાતો તેને ગળી જઈને તે જ વિદ્યાને આપણા કાર્યના સાધનરૂપ બનાવી કાર્યમાં સતત ઉદ્યત રહેવું; એવી વસ્તુસ્થિતિમાં દોરંગી દુનિયાના યદ્વા તદ્વા ક્યનને ગણકારવું નહીં. નિજ કર્તવ્યમાં પ્રવૃત્ત થતાં વારંવાર લોકાપવાદના બચાવી ભડકી ઉડનારા બીર પુરુષો તો કશું પણ કરી શકતા નથી. (૩૭)

અષ્ટમ પરિચ્છેદ.

કર્તવ્યનાશક બળ-આલસ્ય.

[એવી રીતે માણસને નિજ કર્તવ્યમાં સતત પ્રવૃત્ત રાખનાર ઉત્સાહ છે, તેવી રીતે કર્તવ્યમાંથી સર્વથા પછાત રાખનાર ‘આલસ્ય’ નામનો ઉત્સાહનો મહા-વિરોધી શત્રુ છે; તેનું વિવેચન હવે પ્રારંભાય છે.]

કર્તવ્યનાશકવલ્પ ૧ ૨૮ । ૨૯ ॥

આલસ્યેન હિ યાવતી ક્ષતિતતિઃ સજ્જાયતે દૈહિકી ।
રોગેણાપિ ન તાવતી કિલ ભવેન્નાસત્યમેતદ્યતઃ ॥
આલસ્યં મરણાવધિક્ષતિકરં નો ભેષજાહ્લીયતે ।
રોગસ્ત્વલ્પદિનૈરુપૈત્યુપશમં સદ્યોપિ ભૈષજ્યતઃ ॥
યત્રાલસ્યવિલાસનં ક્ષતિકરં તત્રાર્થહાનિઃ ક્રમા-
દ્ધારિદ્ર્યં ક્ષુધયા સહ પ્રવિશતિં રૂપાતિઃ ક્ષયં ગચ્છતિ ॥
વિજ્ઞાનં વિનિવર્તતે કરકલોદ્યોગો દ્રુતં લીયતે ।
કર્તવ્યસ્ય તુ કા કથાઽતિકરુણાપાત્રં ભવેજીવનમ્ ॥

“ તોની જોયે સમય તે ન ફરી જમાવ,
 “ મોંઘાવ આંખ પછી કાંઈ ન દાવ દાવ ! ”

એવું જુદાં મનુષ્યને સ્મરણ થાય છે, ત્યારે તે પોતાના આત્મે-
 પોતાના મદાદગરને પિલાવે છે. પણ તે વખતે એ સવ પોતાના દેહકાંથી
 આત્માજની એટલી બધી જુભિ પોતાના જાતમાં એક જુદાં દેહ છે કે તે
 વખતે વિચારે મનુષ્ય નિરાધાર થઈને યજુના પંચમાં આત્મેના ન આ-
 કુષ્ઠનો કાગ પૂરે કરે છે. પરંતુ આત્માજનો વંચરેસે દહ એટલામાં જ
 કાગ થઈ રહેતો નથી ! આત્માજને હોયે મનુષ્યના મનમાં એવા ખગજ
 વિચારે આત્મા છે કે તેથી તેની ચિદ્દર્શિ મધીન જનની જાય છે. એ
 વિશે ધ્યાનેન પોતાનો અનુભવ એ પ્રકારે આપે છે કે-“ નવરા બેડે નવા
 નવા વિચારે મુગવા હાથે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ આત્માજ થએલા
 મનુષ્ય પાસેથી છાંટી જએલા પોતાની પોંડે કાઢ પણ પોંડેનાર નિપાદીતેને
 છટ આપે તે કરતાં પણ અધિક પ્રયત્ન કરવામાં તે સ્વચ્છદી થઈને
 પ્રત્ય થઈ જાય છે. વળી અવકાશની વેગાએ આરા મનમાં એટલા તે ન જ
 ધડા વચરતા અને અનુચક તથા અસંમન વિચારણ વિચારે મુદરવા કાને
 છે કે દૂ તેમની અનુચકતા તથા અનુભવના પરતે વિચાર કરી કરીને તે
 સર્વને કાઢ કાઢે આરા મનને તેના ને જ સ્વચ્છદી વિચારેવડે સરખીદું
 કરી સડું એવા હેતુથી કમગ કપર ચાલી દઈ ખું ! ” આત્મેથી પણ દહ
 આત્માજની દહ પૂરી થાય તેન નથી ! તેનાથી નિદ્યભિગ્રાહારા દ્રવ્યની દાનિ
 થાય છે અને દ્રવ્યની દાનિ થયાં દાનના, જુભ, દંભાસ્તિનું મુદમાં આત્મા-
 જ આપે છે. વિદ્યા, કમ, એ સર્વ દાનના ગુણમાં ટકી સકતાં નહિ
 હોવાથી પડાવન કરી જાય છે અને આપે નાનદેવ રહેલી એક માત્ર ‘આત્મા’
 તે પણ આત્મા કુતુંજને દ્યો દહેને ચાલની થાય છે. ધણી વાર એ આત્મા
 જાય છે તે સદાને માટે જાય છે અને એ રીતે એક માત્ર આત્માજનું મન-
 શિષ્ટ બલિયની પ્રભ મુધી આપુ રહે છે ! આ મદારિયુ, જેના દેહમાં આત્મા
 બેઠાવેલો દાવ, તે દેહમાં કાંઈ સંજોઈ વિચારણને અવકાશ પણ નથી

વસ્તુનું દિન કરવાનું આમર્શ કરાવે છે. તેના જે વિશેષ અધિકારને
 માટે કામે કરવામાં આવે તેને તે જ અધિકારનું આમર્શ ને આ-
 લખને આદામજન થાય તે જ અધિકારના આમર્શના પરિણામના અર્થનું જ
 એક પ્રમાણમાં આવે છે. જે વિષે એક પાણીના આમર્શ ન થાય અને
 તેથી આમર્શનું મરણ પાણી વિષયનું જીવે નહીં, તે જ વિષે પાણી કે
 વામાં નહીં તે ને આખા કરવાનું પાણી વિષયનું જીવે નહીં અને તે
 કરવાનું પાણી પાણી અને કરવાનું અર્થ થાય. આમર્શ એક કરવાનું
 વિષય છે, અને તે વિષે એક આમર્શનું અર્થના પાણીના એક વામાં તે
 ને પાણી, પાણી એક અર્થનું જ અર્થ થાય છે, જનુ મળવાથી કરવામાં
 એકાદ છે તે તેથી ને કરવાને આમર્શ કરવાનું અર્થ થાય નહીં પાણી
 થાય છે. મળવાનું આમર્શનું અર્થના એક પ્રમાણમાં અર્થ કરવાનું દોષ થાય
 મળવું જીવનને કરવા છે કે "નવરત્ન" અને એક મળવું એક કરવા
 પ્રાપ્તિ, એક કરવા અર્થ થાય એક એકનું ન કરવાને "એક" કે આમ
 કરવાને એક કરવા નવનવરત્ન પ્રાપ્ત કરવાને એક કરવાને એક કરવા
 કરવાની દેશ થાય આને તેરની નિર્ણય થાય એક કરવાને નહીં. આમર્શ
 પરિણામ એક કરવાની પેઠે જ અર્થ અર્થના થાય અર્થના પ્રમાણ કે
 છે. જે મળવાથી થાય એક કરવાની સામે કરવાને કરવા કરવા
 કરવાને છે તેનામાં જ એક આમર્શનું વિષય એક તે કરવાને કરવા
 થાયને કરવા કરવા કરવાના થાયને તેનું અર્થ થાય થાય; એક
 કરવાના કરવા જે આમર્શનું કરવાને કરવાને કરવા થાય છે તેના
 પાણીનું કરવા આમર્શનું કરવાને કરવાને કરવા નિર્ણય થાય
 અને તેના અર્થના થાય; કરવાને વધારે એ આમર્શ થાય તે
 આમર્શના કરવા થાયને કરવા કરવાને તેના આખા કરવાને એક
 થાય અને કરવાને કરવાને કરવાને કરવાને કરવાને કરવાને કરવાને
 નિર્ણય અને કરવાને કરવાને કરવાને કરવાને કરવાને કરવાને કરવાને
 નિર્ણય અને કરવાને કરવાને કરવાને કરવાને કરવાને કરવાને કરવાને (૮૦)

રેવાથી તેનું નામ “નીલકંઠ” એવું ૫૪મું આ ઉપરથી આવશ્યક પ્રતિ હરે-
વામાં આવે છે કે ત્યારે જો એ સુસુમાંથી નીલકંઠા જોર કરતાં વધારે ઉચ્ચ
દેવું જોઈએ, કારણકે તારા ઉચ્ચ સ્વરૂપની સાથે પોતાનું જોખું તીવ્ર સ્વરૂપ
સરખાવનાં વિષને લખતી આવશ્યકી જ ને શકિતના કંઠમાં ધુપાઈ એકું છે
અને તું સરોવર વિષ તરીકે જામતમાં સ્વચ્છ રિદાઈ કરે છે. તેથી જ
રીને કુપ્ત અને બચકર કાર્યો કરનારાં બૂત પિશાચાદિ મલિન મનનાં જન આ
જામતમાં દેખાતાં નથી અને કંઈ મુખ પ્રદેશમાં ધુપાઈ નવાં લાગે છે. ને પણ
જિની પોં આશ્ચર્ય કરતાં પોતાની જોડી પ્રજ્ઞાનાથી લગ્નજ ગર્ભા જ
દેવાં જોઈએ: એવી એક ક્રિયા કરવામાં આવે છે. આ ક્રિયા કરવાના-
કુળ દોષા છતાં તેમાં દેહકું વાચાનપ્ત સમાએવું છે ને બીના પૂર્વોક્ત મનો-
કામાં આશ્ચર્યનાં મદા બચકર ધર્મિયોનું નિર્મલ કરવામાં આવ્યું છે
તે ઉપરથી સુમત્ સદાશ્રે. જે દુનુ સરીરમાં વચ્ચરથી શારીરિક, આર્થિક
અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિઓ કંઈક કરી નાંખે ને દુનુ વિષ અને પિશાચ
કરતાં વિદેશ બચકર કૃત્ય કરનારો લેખાવ જા. વિષ અને પિશાચની બચકરના
મદ સ્થૂળ સરીર ઉપર જ અતર કરે છે: તેઓ આર્થિક અને આધ્યાત્મિક
સંપત્તિને કથી દુનુ કરવાને સુમત્ દોષાં નથી: નો પછી તેઓ કરતાં
વિદેશ બચકર અતર નીવળવનાર આશ્ચર્યને વિષ અને પિશાચના ઉપરી
કૃત્ય લેખતી એ લેખ જ છે. આશ્ચર્ય એ જિના સ્વભાવમાંથી જન્મ
પામેલું વિષ છે, તેથી જિને વચ્ચરથી ન રહેતાં સતત ઉપરમાં અચ્ચ
રેવું, ઉદિયેનો નિમ્ન કરેલા અને નિમિત્ત બનવાની દેવ પદવી: એથી
આશ્ચર્યને જિનાથી અને દેહમાંથી અર્ધી નાંખી સદાશ્રે. સત્ત્વ, રજઃ
અને તમ એ ત્રણ પ્રકારના મુજો મનુષ્ય પ્રાણિમાં રહેલા છે. તેમાંથી સત્ત્વ
મુખ ન્યૂન દોષ નો નમોયુક્ત આપિત્ત યનાં આશ્ચર્યનું રાજ્ય સરીર કંઈ
આશ્ચર્ય લાગે છે. (૪૧)

[આશ્ચર્યનું પ્રકરણ અવ સમાપ્ત થાય છે. હવે હનંબનો પાદ જન્મજ
ક્યા ક્યા દુનુ મનુષ્યની પ્રાણિમાં રહેલા છે અને તે દુનુ ક્યા ક્યા રહેલું દુનુ
હનંબની દાનિ કરે છે તે દર્શાવવામાં અવસર પ્રવેશે છે.]

ને દોષ દાવો દયિત ॥ ૩ નદિ ૧ આ શાંતનું સમાધાન કરવાને વિષ્ણુ પ્રેક્ષ
થાવો છે.]

જોઈએ જવો. ૧૪૪ ॥

પાલાનાં હિતદિશણે સ્વલિતતામવાણે ઘોચને ।

દુષ્ટસ્પાક્રમણે ડગવિદમને સ્વાતાપસન્દર્શને ॥

અસ્પાવટ્યકતા ભવેદયદિ તદા મોપ્યસ્તુ મદ્રાવજઃ ।

શક્યો ગેહુમપેક્ષિતે ચ મમયેયઃ સાર્યકઃ કૃત્રિમઃ ॥

કોપની મર્ષાદા

આચાર્ય—જાણે છે એમ કહેશે કે, બાગકોની કે અન્ય કોની
જૂથ થતી દોષ તો તે મુદામવામાં, તેમને દિનની સિખામણ આપવામાં,
કોઈની કુટુંબ કાલવાનો બોધ દેવામાં, દુષ્ટ માણસોને સ્થાવરમાં, અપરાધી
માણસોને અજ્ઞ હવામાં, અને મુન્દેશાગેને ઘણાં રાખવા પોતાના આચાર
કર્મવામાં, મુન્દેશાગેને કહેલો આવેલ અને જુરુશાની જરૂર પડે છે, અને
તેની આધે કોપનું મિશ્રણ થતું દોષ છે. તો કોપની અસમ્ભવતા કેમ
કહે છે ? જ્યારે જનાવેલ પ્રશ્નોમાં તો કોપની અસમ્ભવતા રહે છે. આના
કારણમાં કહેનું જોઈએ કે અર્જુની કેવળ જૂથ મુદારવાનો જ શુદ્ધ આચાર
દોષ, અને તેટલા માટે મુદારવાન-અજ્ઞ દેખાવો જનાવતી કોપ અને તે
થતું પોતાની મુજબ પ્રમાણે કાળમાં લાઇ લાગત તેવા મર્ષાદિન દેહને કોપને
દિનકર્મ થતો દોષ તો બધે દો. તેમાં કોપના કારણ જનાવેલા લાગજૂને કહે
લાનિ પડેલની નથી. (૪૪)

વિવેચન—મુન્દેશાગેને-મુન્દેશાગેને મંસારના કેટલાક પ્રશ્નોમાં
કૃત્રિમ કોપ જનાવવાની જરૂર પડે છે. બાગકોને, દુષ્ટ જનોને, અપરાધીઓને
કે જાણીઓને વિમાને જનાં અને મુન્દેશાગે કરતાં અસમ્ભવતા માટે કૃત્રિમ
કોપનું નિર્દેશન કરવાની જરૂર પડે એ સ્વાભાવિક છે. અહીં એ પ્રશ્નો

ફાંખે વધારે નદી પણ એક જ નિન્દારૂપ દુર્ગુણની આદત માણ્યને
મધ, તે સમયે કે તેનું જીવન જરવાદ મધું અને સદાચારપરાયણતા વ
સદ્ગુણો યોગ્ય જ સમયમાં રદ થઈ જતાના. પૂર્વ મોક્ષમાં નિન્દારૂપ દુર્ગુણ
જે બીજા દુર્ગુણોના પ્રવેશનું કથન કર્યું છે તે દુર્ગુણો એવા પ્રકારના છે
જે મનુષ્યના મને તેવા ઉચ્ચ ગુણોને પણ લાંકી દે છે. મનુષ્ય સદાચાર
દોષ, ધીરજનાશો દોષ, હુકિમાન દોષ, પરાપક્ષર અને નીતિરીનિમાં પ્રી
વાળો દોષ, મનનો ગુદ દોષ, પરસ્પર જે તેનામાં એક નિન્દાનો દુર્ગુણ દો
તો-નિન્દા મોજાન્યનો નાશ કરનારી દોષાળી-કાન સર્વ મદ્ગુણોનો ના
કરી નાંખે છે. (૧૭)

[૬૨ નિન્દારૂપ દુર્ગુણને સજ્જાતોપણ કરીને મંથકાર જેના દોષો દર્શાવે]
[અને અપ્રશમ્ય વસ્તુઓ સાથે તેની તુલના કરી જનારી જનસમાજ નેથી અવ
રોધમાં આ સમયે તેવા માટે નીચેના સુબુદ્ધિ મોક્ષોની રચના કરે છે :]

નિમ્નાઽપરણેઃ સંવદાઃ । ૪૮ ॥

રે ત્વં કાઽસિ? નચેત્તિ માં કિમુ ભવાન્નિન્દાભિયાનં મમ
ત્વં ચૈકા? નહિ શૂકમેઽસ્તિ સહજઃ કાર્યૈક્યમસ્ત્યાવયોઃ ।
કિં કાર્યં? સુવયોર્વિનાશનકૃતિં ચાન્યત્કિમુ સ્યાદિહ ।
ભોગ્યં કિં? મલમદિ માનસમહં બન્ધુન્તુ મે જાઠરમ ॥

દુર્ગામોત્તયા નિમ્નાઃ । ૪૯ ॥

તસ્માદેવ પિગાચિકાત્વમમિકિં ચાણ્ડાલિકા ટાકિર્ના ।
નૈવં તર્હિં કિમન્યકાગ્ણમદ્દો મયો બુદ્ધે શ્રૂયતામ ॥
ભોગ્યં મે ચરમાર્હતા દુષમિતં પૃથન્ય માંનેન હા ।
તત્માન્માં કથયન્તુ કેનચિદિમે નામ્ના સહ મર્ગયા ॥

ને કોઈ દેવ નો ને કોઈ પણ વિદ્યો બોગી-અપદ્ધન લેખે
મનુષ્યોના વિદ્યો બોગી આંધ્ર નિંદક મનુષ્ય લેખાય છે. આ
નાને કંઈની બેન લેખવાની દીનોપમ્ય વધાર્ય છે. વગ્ન ને
આંધ્ર મનુષ્યની વિદ્ય કુણી નવ છે નેથી મનુષ્યને ચોખ્ખાઈ મે
સમ થાય છે નેથી ગીને નિંદક મનુષ્યની આંધ્ર નિંદા કરવામાં
મનુષ્યનો માનસિક મગ ભરી નવ છે નેથી, જેની નિંદા કરવામાં
છે તેને જેના કાર તથા પાપથી મગ પાપવાને પરિણામે અવધનને
થાય ક. મ નાન્ય કોણના સાબગસમાં આવે છે કે 'અમુક નિંદક
ને ક. મ નાન્ય પાપ ક્રમે છે. આ પ્રમાણે નિંદક વિદ્ય સાર
ને ક. મ નાન્ય પાપ ક્રમે છે. દ્વિતીય શ્લોકમાં નિંદાને પૂંછા માંસની ક
આંધ્ર છે આ દીનોપમાલકાનો કુપવેશ મગ નીચેથી શી મદા
આંધ્રના સંધોના મુલમાં આ પ્રમાણે આમંખામિથો છે.

અનુલિખો વ મામેજા । વામવાવગ્ન બંધરા ॥
નિર્લિપ્ત વ લામેજા ।

આંધ્ર ને નિંદા કરે છે પુણે બોધનું નદી; બીજે બોધનો દેવ
ને ક. મ નાન્ય નદી અને પુણુ મલ ખાનું નદી એટલે કોઈની નિંદા કરી
નદી આંધ્રના પાપ વધાર્ય છે. માંસાદારીમાં મરણ અને મરણ ત્યાગ છે,
જીવોના માન્ય બાળ છે આંધ્રના મરણ અને મરણ ત્યાગ છે,
નિંદ છે, આ કાંઈના માંસાદારીમાં નિર્લિપ્ત, વગ્ન, કુદ, જામણી ક
આંધ્રના અપાય છે પગ નિંદક તે મનુષ્યનું માંસ ખાય છે, મ
નુષ્યની નિંદા કરે છે નેથી ને વગ્ન જામણી કે કુદ જામણી કરનાં જુ
રિંદા અપાય છે જામણી દેવના એવા રાણી મનુષ્યે પણ છે કે જેનો
મનુષ્ય દોષ છે મનુષ્ય દોષ પૂર્વે છે અને નીચ બવાન કારણમાં
મનુષ્ય દેવના કુલમગ બોધના માંસનું બાળ છે છે પગ નેનો
મનુષ્ય દોષ છે પગ નિંદક છે કોઈ મનુષ્યની ને કોઈ આંધ્ર
દેવ છે-નુનાલિ કુદ દેવ છે નેને આંધ્ર ત્યાગી દેવ દેવ કારણે દેવ

બહારથી જનસમાજની સહાનુભૂતિપે જે કોઈ માહાત્મ્યની જરૂર પડે તે સાહાય્ય મળશે કે નહિ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ; અને સર્વ પ્રકારે સહન થવા મને એવો સંભવ રહે, બુદ્ધિ અને ચિદ્ગતિનો અવાજ પળ તેને અનુકૂળ જ માણુમ પડે, તો પછી તે કાર્યનો નિશ્ચય કરવો-પ્રતિજ્ઞા લેવી એ ઉચિત છે. કોઈ પણ કાર્ય સંબંધી પોતાની સક્તિનો વિચાર કર્યા વિના, કોઈની દેખાદેખીથી, કિંવા આરંભથી કોઈકેક જાતે અથવા અવિચાર-પૂર્વક કોઈ કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેઈ વાગવી, અને પછી તેમાં વિનંતી ઉપસ્થિત થતાં નિરાશ થઈ જવું એ હતાજનુ નથી. પોતાની સક્તિ પડોંચી શકે તેટલી મર્યાદાની બહારનું કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી અને પછી નિરાશ થઈને તે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવો, તે કરતાં પ્રતિજ્ઞા ન જ લેવી એ વિશેષ ઉચિત છે. કોઈ કાર્ય પરત્વે વિચાર કરતાં પોતાની બુદ્ધિ બરાબર જવાબ આપી શકતી ન હોય, તો કોઈ સંજ્ઞાનની મધાદ લેવી અને પછી કાર્ય સંબંધી કોઈ પણ પ્રકારનો નિર્ણય કરવો. આ કાગ્યુથી કહ્યું છે કે—

અમારમ્બો મહાપ્રાણાં પ્રથમં બુદ્ધિવિષયમ્ ।
આરભ્યસ્થાન્તગમ્યમં દ્વિતીયં બુદ્ધિવિષયમ્ ॥

અર્થાત્—કાર્યનો આરંભ ન કરવો એ બુદ્ધિનું પહેલું લક્ષણ છે અને આરંભેલા કાર્યનું છેવટ લાવવું એ બીજું લક્ષણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ કાર્ય પોતાની સક્તિની બહારનું લાગે તો તે કાર્ય આરંભવું નહિ અથવા તેની પ્રતિજ્ઞા લેવી નહિ તે કંઈ બીજા અથવા નિર્ભંગતા નથી પડતું બુદ્ધિનું લક્ષણ છે.

શ્લોક—સર્વદરિ દદે છે કે—પ્રારમ્ભ્યતે ન જનુ ત્રિપયેવ ગૌષે ।
પ્રારમ્ભ ન કરવો એ નીચ પુરૂષનું લક્ષણ છે અને કાર્યનો આરંભ કર્યા પછી માં વિમ્ આરંભથી કાર્ય છોડી દેવું એ મધ્યમ પુરૂષનું લક્ષણ છે. તો છી વિમ્ના બપનો વિચાર કર્યા વિના કાર્ય આરંભવું એ સર્વદરિની તિ પ્રમાણે ગેરવાજબી નથી, બલકે વિખોથી ડરવું એ તો એક પ્રકારની નીચતા છે.

દ્વિતીય સ્વપ્ન.

આખા જીવનની ચાર અવસ્થાઓના ચાર ખંડ કરીને પ્રત્યેક અવ-
સ્થાના પ્રમુખ કર્તવ્ય વિષેનું આપોષાવાનિક કથન પ્રથમ ખંડમાં વિશ્વા-
રથી મમજવચમાં આવી ગયું. વળી ચારે અવસ્થાને એકમરખી રીતે
લાગુ પડે તેનું આમાન્ય કર્તવ્ય પણ એ ખંડમાં વિશ્વાર માથે રહેવામાં
આવ્યું છે. દરેક 'વિશિષ્ટ કર્તવ્ય' ના વ્યક્તેષની સામાન્ય કરવામાં આવે
છે અને કમાનુમાટે પ્રથમ આમાન્યતાના વિશિષ્ટ કર્તવ્ય વિષેની વિવેચના
કરવાનું પ્રાથમ યાચ છે. પ્રથમ ખંડમાં જે કર્તવ્યનિર્દેશના છે તેને 'સા-
માન્ય કર્તવ્ય' એટલા ખાટું હતું કે તે પ્રત્યેક અવસ્થામાં પાલન કરવા
યોગ્ય છે, અને આ 'વિશિષ્ટ કર્તવ્ય' તે તે અવસ્થાવિશિષ્ટ કરીને જ ન-
પરોક્ષી દોષનેના મંજબે બીજા અવસ્થાનાં કર્તવ્યો આવે રહેતો નથી, -કે-
રાય એ છે એ દોષો જ એ છે.

'શિશુજી' એ પ્રથમ અવસ્થાનું પ્રમુખ કર્તવ્ય છે. આપને સામા-
ન્ય મમજાના શિશુની સામાન્ય જે સમયથી લેખીએ છીએ તે કરતાં
થોડી જ વહેલી તેની સામાન્ય થએલી અવધાર લેખે છે. આપને સામાન્ય
રીતે માનીએ છીએ કે એક બાળક એકાદ વર્ષનું થાય અને તેનામાં જુદાનું
અમલકારનો ઝંખિા ઝંખિા ખ્યાલ આવવા લાગે ત્યારથી શિશુજીની સામાન્ય
થઈ શકે છે. પામાન્ય વિદ્યાનોએ એટલી નાની વયનાં બાળકને શિશુજી
આપવાની સરઆમને માટે 'કિંદરમર્ટન' અથવા 'બાલોપાન' ની પદ-
નિની સીધ કરી છે, એટલે તે વયથી બાળકના શિશુજીની સામાન્ય થઈ શકે-
આપ, નહિતો આપજા દોષો નો બાળકને નિશાએ બેસારવામાં આવે
ત્યાં જ તેના શિશુજીની સરઆમ થઈ સમજે છે ! પરંતુ આમ માનવું
તે એક ભૂલ છે. 'કિંદરમર્ટન' થી બાળકને શિશુજી આપવામાં આવે તે
પહેલાંથી તે બાળક શિશુજી લેવા મઠી ચૂક્યું હોય છે. અવધાર રહે છે
કે બાળક મર્મમાં દોષ છે ત્યારથી જ અનુબદ્ધિથી સુખ રીતે તે શિશુજી

સમાધાન—વિદ્યાર્થી ડરતું નહિ-વિદ્યાર્થી બધા રાખતો નહિ ;
વાસ્તવિક નીતિ છે અને તેનું કારણ એ છે કે તેણે બધા નહિ રાખનાર
એમાં વિદ્યાર્થીના નાશ કરવા જેટલું તનનજ, મનનજ, અને ધનનજ રહે
હોય છે, અને તેટલા માટે જનરૂઢિએ તે જ સ્તોત્રમાં આગળ જતાં કહ્યું છે
વિદ્યે: દુન: દુનરવિ પ્રતિદ્યુષમાના: પ્રારબ્ધમુક્તમગ્ના ન પરિવશગિતઃ ॥ અર્થ
દનમ પુરો કાર્યનો આરંભ કરીને તેમાં વારંવાર વિદ્યા પાઠવાથી પણ કાર્ય
હોતુ નથી એટલે કે વખતો વખત વિદ્યા આરંભ ત્યારે તેની નિરૂપણ
ઉપાય કરે છે. પરંતુ વિદ્યાર્થીની નિરૂપણ કરવા માટે જોઈતું બધું પોતામાં
કે નહિ તેનો વિચાર કર્યા વિના કાર્યારંભ કરવો તે તો સદ્ગતિ ન શિષ્યની વિદ્યા
એ મહાવાક્યને નહિ સમજનારો મૂર્ખ અને અવિચારી માણસ જ કહેવા
કોઈ પણ કાર્યની પ્રતિજ્ઞા લેઈને બાગવી નહિ અથવા તો પ્રતિજ્ઞા લેવી
નહિ એ ઉપદેશમાં એક ખીન્ને પણ હેતુ સમાવેલો છે. પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી
વિદ્યાર્થી ઉપરિધન થતાં હારીને દેશા બેમતું એ રીતે વર્તવાની ટેવ પાડવા
આત્મબળ-મનોબળ દિવસે દિવસે નરમ પડતું જાય છે. એવું જ્યારે ન
વાર બને છે ત્યારે મન ‘પ્રતિજ્ઞા’ ની કશી કોમલ સમજતું નથી એ
તેથી તે કાર્યો સંબંધી સદસ્યા વિચાર અને નિષ્ઠા કરી વાગવાની ટેવ પાડ
બને છે. પ્રથમ ‘બુદ્ધિસક્ષ્મ’ અને દ્વિતીય ‘બુદ્ધિસક્ષ્મ’ની વચ્ચે મધ્ય
‘બુદ્ધિસક્ષ્મ’નો ત્રીજો પ્રકાર જનરૂઢિની પેઠે યોજવાનું આ મધ્યકાર કથિત નહ
માન્યુ; પરંતુ પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી તેણે જામ કરનારાઓને જ નીચ, કશી
પણ અને મરજી પામેલાના જેવા લેખ્યા છે. ખરું કહીએ તો એ રીત
સદસ્યા કાર્ય કરવાની રીતિ ઉપર બુદ્ધિને સ્થાપિત કરવાનો જ પ્રયોગ કરવા
આવ્યો છે, અને બુદ્ધિવાદને માન્ય રાખનારાઓ એ નીતિને જ ઉત્તમોત્તમ
નીતિ લેખશે. (૧૨)

इति प्रथम खण्ड समाप्त.

દ્વિતીય સ્વપ્ન.

આખા જીવનની માર અવસ્થાઓના માર ખંડ હીને પ્રત્યેક અવ-
સ્થાના પ્રમુખ દર્શન વિષેની કોપોદયાનિક કથન પ્રથમ અડધમાં વિસ્તાર
રથી સમજાવવામાં આવી મળે. વળી માર અવસ્થાને એકમરખી રીતે
લાગુ પડે તેનું આમાન્ય દર્શન પણ એ અડધમાં વિસ્તાર સાથે કહેવામાં
આપ્યું છે. દરેક 'વિશેષ દર્શન' ના ઉદ્દેશની સામાન્ય કરવામાં આવે
છે અને કમાનુમાલ પ્રથમ આસ્વાદ્યના વિશેષ દર્શન વિષેની વિવેચના
હવાનું પ્રામ થાય છે. પ્રથમ અડધમાં જે દર્શનનિર્દેશન છે તેને 'સા-
માન્ય દર્શન' એટલા માટે કહ્યું કે તે પ્રત્યેક અવસ્થામાં પાલન કરવા
પામ છે. અને આ 'વિશેષ દર્શન' તે તે અવસ્થાવિશેષે કરીને જ જ-
વેલાગી દોષ નેના મંજરે બીજી અવસ્થાનાં દર્શનો સાથે રહેતો નથી, નહીં.
દામ રહે છે તે દોષો જ રહે છે.

'શિક્ષણ' એ પ્રથમ અવસ્થાનું પ્રમુખ દર્શન છે. આપને સામા-
ન્ય સમજામાં શિક્ષણની સામાન્ય જ સમજણી મળીએ છીએ તે કરતાં
ધણી જ વધેલી તેની સામાન્ય થએલી મંજરે લેખે છે. આપને સામાન્ય
રીતે માનીએ છીએ કે એક જાગૃક એકાદ વર્તન થાય અને તેનામાં ગુહિના
અમરકારનો મંજરે મંજરે ખાસ આવશ્યક સાથે ત્યારથી શિક્ષણની સામાન્ય
થક થકે છે. સામાન્ય વિદ્યાનોએ એટલી નાની વયનાં જાગૃકને શિક્ષણ
આપવાની સામાન્ય માટે 'કિંદરગર્ટન' અથવા 'બાલોપાન' ની પદ-
નિની શોધ કરી છે, એટલે તે વયથી જાગૃકને શિક્ષણ આપવામાં આવે
માય, નહિતો આપણા શોકો તે જાગૃકને નિશાને બેસારવામાં આવે
ત્યાં જ તેના શિક્ષણની સામાન્ય થકે સમજે છે. પરંતુ આમ માનવું
તે એક ભૂલ છે. 'કિંદરગર્ટન' થી જાગૃકને શિક્ષણ આપવામાં આવે તે
પહેલાથી તે જાગૃક શિક્ષણ લેવા મંડી ચૂક્યું હોય છે. મંજરે કહે છે
કે જાગૃક મર્મમાં દોષ છે ત્યારથી જ અનુષ્ઠાનથી શુભ રીતે તે શિક્ષણ

તે ગર્ભરથ બાળક પણ સત્સંગ અને શાસ્ત્રશ્રવણી રૂચિવાળો કર્તવ્ય-
નિપુણ બનશે. (૧૪).

વિવેચન—માનસશાસ્ત્ર પડિતો કહે છે આ બધી સદૃષ્ટિ મનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને એક ગીર્જનો કે પ્રાણીનો આકાર બનવો અથવા એક અવયવ ઉત્પન્ન થવો એનો આધાર ગુપ્ત મનઃશક્તિ ઉપર રહેલો છે; કાર્યો અને વિચારો પ્રમાણે શરીરના ઘાટ અને મનની વૃત્તિઓ ઘટ્ટાય છે. એ પં-
ડિતોની આ માન્યતાનો તથ્યાંસ એ છે કે મનની સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓનું પરિ-
ણામ સ્પૃશ્યપે પરિણમે છે અને તે જ સ્થૂળ ગર્ભમાં રહેલા બાળકને લાગુ પડે છે. જે પ્રકારના વિચારોનું પોષણ માતા તરફથી પોતાના ઉદરમાં રહેલા ગર્ભને મળે છે તે જ પ્રકારનું શિક્ષણ ગર્ભમાંના બાળકને અદૃશ્ય રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ પ્રકારના સંસ્કારનું બીજરોપણ ગર્ભમાંના બાળકના મગગાળી અંદર થાય છે અને તેનો જન્મ થયા પછી અનુકૂળ સંયોગોમાં તે સંસ્કારનો વિકાસ થતાં તેનું વર્તન તદ્દનુરૂપ થકાય છે. સગર્ભાવસ્થામાં માતા ધર્મના વિચારો કરે છે તો તેવા જ સંસ્કારો ગર્ભપર પડે છે અને બાળકનો જન્મ થયા પછી તે ગુપ્ત સંસ્કારના વિકાસને માટે અનુ-
કૂળ સંયોગો પ્રાપ્ત થાય છે તો બાળકની ધર્મવૃત્તિ ખીણે છે અને ભવિ-
ષ્યમાં તે ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્ય નીવડે છે. તે જ પ્રમાણે માતા વિવેકસુખા-
ભિલાષિણી હોય છે તો તેનું બાળક તેવું થાય છે, વિદ્યાવિલાસિની હોય છે તો બાળક તેવું નીવડે છે, શાસ્ત્રશ્રવણી કંઞ્ઞા હોય છે તો તેનું સંતાન પણ શાસ્ત્રશ્રવણપ્રિય જન્મે છે, અને તેથી ઉશ્ચંદુ જે દીનચામ-
નક વિચારો કરે છે, ક્ષણકમાં દિવસો ગાળે છે તો બાળક પણ તેવા ગુપ્ત વાગું જ નીવડે છે. જગતના હનિદાસમાંથી માતાના વિચારોની અસરથી તદ્દનુરૂપ જન્મેલાં બાળકોના દર્શનો અનેક મળી શકે તેમ છે. ધર્મિકતાનું દર્શન કવિ બન્સનું છે. તે કવિની માતા કેવળ ગરીબ અવસ્થામાં જન્મી હતી, પરંતુ તેનામાં અનેક અદ્ભુતો હતા. તેના મનની સમનોત્થનતા અનિ-
વિશ્વસ્ય હતી. તેના ધર્મ સંજ્ઞાથી વિચારો ઉડા અને સ્થિર હતા. તેને ધણું સારાં ગીતો આચરનાં હતાં અને સગર્ભાવસ્થામાં તે પોતાનો કુરુ-

દોઢ વખત ખૂંટાં ઝીનો આંત્રને ચીનાડતી હતી. આથી તેને પેરે દરિ
 ઓન્નનો જન્મ થયો. ઓન્નનો પિતા પણ નીનિમલ અને પામિદ દોઢ
 મર્મમાં પેનાની માનાતા વિચારેતરો ઓન્નને જે પર્મસિલ્લુ ખજૂં હતું
 તેને તેના પિતાએ ઓન્નને પામિદ દિશ્લુ આપીને વિશ્વિત હતું અને તેને
 પદિલ્લુએ દરિ ઓન્ન અભિરમનાં જનમ કાન્નો રચના નીરડે. દિખન
 વાન માના રમે અમર્માવચ્ચામાં મુદ્દ અને હોંપના વિચારમાં મત રહે છે
 નો પુત્ર પણ તેનો જ નીરડે છે તેના દશનાપે મુદ્દસિદ્ધ નેપોસિલ્લન બોના-
 પાર્ટનું છુવન ક્ષાન બેઝે તેનું છે. નેપોસિલ્લન બ્યારે તેની માનાતા વડ-
 રમાં હતો ત્યારે તેની માના પેનાતા પનિની માપે મુદ્દેરમાં હતી અને
 લમખમ આખી અમર્માવચ્ચા તેનું મુદ્દેરમાં રડીને લમખમ પોજનાઓમાં
 આમ લેવામાં જ આગે હતી. તે નિરતર પોણા ડપર બેઠીને જરવાનો શોખ
 મગવતી હતી તેથી તે ધણી જ આચાર, જગચાન અને જદાદૂર હતી. આ
 ગિયનિમાં તે ઓના વિચારોની અમર તેના મર્મપર થઈ અને તેને પેરે આખા
 મુદ્દેરને મુલતરી મેચનાર જાકમી અને મદન્યાકંદેરી નેપોસિલ્લન બોનાપાર્ટ
 જન્મે ' એક સ્ત્રી છે આગમુ અને નિરપમી તથા જન્મુદિની હતી. તે નિ-
 રતર પેરે બેઠી રહેતી અને મુંઝારમર્મનાં ઝીનો આપને કાગણેપ કરતી હતી. આરી
 તિયનિમાં તેને એક પુત્રી થઈ તે પણ તેની માતાએ સમર્માવચ્ચામાં તેનું
 જેવા વિચારોથી પોણા હતું હતું તેના જ વિચારોને અનુરૂપ નીવડી ! એક
 સ્ત્રીને તેના પતિ માપે કંદાસ થયો, તેથી કંદાસ વખત મુખી તેનું પોનાતા
 પતિ માપે અનોસા રાખ્યા. તે વખતે ને અમર્મા હતી. તેને જે છોકરા
 થયો તે બીજો મર્મ કંદાને તથા બીજા મર્મની જાણે હમે, બોલે તથા રમે
 પણ તેના બાપના બોજામાં તેને મુદ્દમાં આવે કે તુરન જ તે હમનો, બો-
 લનો કે રમનો બંધ થઈ જાય ? તે છોકરા પાંચ વર્ષનો થયો ત્યંમુખી તેના
 બાપે તેને હસાવવા, બોલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ વ્યર્થ ગયો. સર્વે રીતે
 નિગાસ થયા પછી તેના બાપે ને છોકરાને એકવાર એવો દર મનાવ્યો કે
 આરી સાથે નદિ બોજવાની તારી દદ કાવમ રાખીશ તો દૂ તને ખૂબ
 સિદ્ધા કરીશ. એ પ્રમાણે તે છોકરાને ખૂબ માર મારવામાં આવ્યો.

નરશયી મળે છે. (આ વાન જૈનના પવિત્ર સ્વતંત્ર બનવની અને શાશ્વત્વ
ધર્મ-મહાવીર પ્રભુએ સ્પષ્ટતાથી દર્શી છે.) જે માતા ઉપર બાગકની બુદ્ધિ
અને સમસ્ત જીવનો આધાર રહે છે, તે માતા કેરી ઉત્તમ દેવી જો
દેવો? જો તેમ ન હોય તો તેની સંતતિની જુદીમાં સારા સંસ્કારો
માંથી પડે? અવગન, મુખ્ય આધાર પૂર્વ કર્મ ઉપર છે, તથાપિ પૂર્વ ક-
ર્મો ઉપર પણ નિમિષપૂર્ણ છે. સારા નિમિષથી મુખનો ઉદય થાય
છે. (૧૫)

વિવેચન—બાગકને માતા નરશયી કેટલાંએક અંગો મળે છે અને
કેટલાંએક અંગો પિતા નરશયી મળે છે. પિતા અને માતા ઉત્તમના ગુણો
એક પુત્રમાં ઉતરે છે એ વાન સ્વયં છે, પરંતુ પિતા કરતાં માતા નરશયી
પુત્રને કેટલીક વિશેષ પ્રાપ્તિ થાય છે. અમ થવાનું કારણ એ છે કે પુ-
ત્રની ઉત્પત્તિ સાથે પિતાનો સંબંધ માત્ર બીજાંરોજીનો છે, ત્યારે માતાનો
સંબંધ તેને ચિરકાળ પુષ્કો પોષક આપવાનો છે. આ પોષક જેવી રીતે
માતાના શરીરમાંથી મળે છે તેવી જ રીતે માતાના મગજમાંથી અને તે
મગજમાં ઉપસ્થિત થતા વિવિધ પ્રકારના વિચારોમાંથી પણ મળે છે.
માતાના વિચારોની અસર મર્મમાંના બાગક ઉપર કેવી રીતે થાય છે
તે પૂર્વ સંસ્કારમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. બાગકના મગજના તંત્રોએ
પણ મારે બાને માતાના મગજમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી મગજનો
સંબંધ પિતાના કરતાં માતાના મગજ સાથે વિશેષ પ્રમાણમાં રહે છે. કાબૂમાં
સ્વપ્નમાં તથા ભગવતી સ્વપ્નમાં દર્શું છે કે—જદાં જને માર્ગમાં વળતા મોવવા
તથા માર્ગમાં વળતા તંત્રમાં મળે તોતિવ મળ્યુંમે જ અર્થાત—તે પ્રતો! એક
બાગકને તેની માતા નરશયી કેટલાં અંગોના વારસો મળે છે? શ્રી ભગવાન
ઉપર આપે છે કે બાગકને માતા નરશયી વારસામાં ત્રણ અંગો મળે છે:
માંસ (૧), રક્તિર (૨) અને મગજ (૩); માતા નરશયી બાગકને મન-
જનો વારસો મળે છે તેનું એક દશાન્ત વ્યક્તિ દર્શાવેલું છે. તે વ્યક્તિ પોતાની
માતાના ઉદરમાં હતો ત્યારે તેની માતાએ પવિત્રજ્ઞે સાન્ન જાંદથી ગુણ-
રચનો વિચાર કર્યો અને તેથી દુનિયાવસીની સર્જ લાક્ષણિકતા દર જાંદને

એક નાના ગામડામાં એકાન્તમાં રહીને તે સદ્વિસૌંદર્યનું પાન કરવા લાગી. પરિણામ એ આવ્યું કે તે ગર્ભમાંથી જન્મ થએલા ચાલસ કીંગમલીએ સદ્વિસૌંદર્ય વિષે વિદ્યાપાત્રેણું પુસ્તક લખ્યું અને તે એક માનનીય ધર્મ-ગુરુ બન્યો. માતાનું જ મગજ સંતાનને વિશેષે કરીને મજે છે. પિતાના મગજ સાથે તેના અતિ-નૂન સંબંધ છે, તેનું એક બીજું દૃષ્ટાન્ત પણ છે. એક મજબૂત સરીરવાળી અને મજબૂત મનવાળી માતા પોતાની ૧૬ વર્ષની પુત્રીને ડૉ. ફ્રાંકલર પાસે લાવી અને કહેવા લાગી કે આ મારી છોકરી કાંઈ વાંક માટે જરા પણ કહેવામાં આવે છે કે તુરત જ રડી પડે છે અને સદા ગમગીનીમાં રહે છે. આખો દિવસ તે ધર્મનાં જ પુસ્તકો વાંચ્યા કરે છે; તો તેનું કારણ શું હશે? ડૉક્ટર ફ્રાંકલર અસ્તિત્વવિધાનુસારે તપાસ કરી તો જણાવ્યું કે તે છોકરીની માતા પોતાનાં માળાપની અવગણના કરીને એક ખરાબ સ્વભાવના પુરુષ જેડે પરણી હતી અને તે પુરુષ તેના ઉપર જીવન ગુનારતો હોવાથી તે હમેશાં ઉદાસ રહી આખો દિવસ “બાયબલ” વાંચ્યા કરતી હતી. આ અવસ્થામાં તેને તે પુત્રી ધર્મ હતી કે જેનું મગજ તેના પિતા જેવું ખરાબ અને જીવન નહોતું પણ તેની માતા જેવું ઉદાસીન અને ધર્મપુસ્તકો વાંચવાની વૃત્તિવાળું બન્યું હતું !

શિક્ષા—બુદ્ધિમાન પિતાના કેટલાક બુદ્ધિમાન પુત્રો એવા પણ જોવામાં આવે છે કે જેમને તેમના પિતાના જ મગજનો વારસો મળ્યો હશે એમ માની શકાય, કારણકે કેટલાક દાખલાઓમાં તેમને તેમની નિરક્ષર માતાઓનું મગજ મળ્યું હોય એવું પણ જોવામાં આવે છે. આમ થવાનું શું કારણ હશે ?

સમાધાન—એવા દૃષ્ટાંતોમાં જે પરિણામ જોવામાં આવે છે તેને પિતા તરફથી વારસામાં મળેલા મગજનું જ સર્વાંશે પરિણામ મગજનું એ એક બૂલ છે. વસ્તુતઃ જન્મ પછીના પિતા તરફથી અપાતા શિક્ષણના અવવાતો પૂર્વ કર્મના બળાબળના એ સંસ્કારો હોય છે. હમેશાં એ એક સ્વાભાવિક નિયમ હોય છે કે એક પ્રકારના સંસ્કાર ઉપર બીજા પ્રકારના બળવાન સંસ્કારો પડે છે તો પહેલા સંસ્કારો દબાઈ જાય અને બીજા

મરેશ્વરે પ્રધાન બને છે એટલું જ નહિ જન પદેથી મરેશ્વરે બીજા પ્ર
 મ્ના મરેશ્વરેમાં બેગચાળે નૃપ જનની બાપ છે. દુષમાં મધુરનાં ર
 દેશો રેશમાં છે અને રેશમાં ખરાબનાં રેશમાં છે. દુષની મધુરના
 રેશમાં રેશની પ્રજાના છે તે રેશની રેશની ખરાબનાં રેશમાં છે. તેો દુષ
 પ્રજાના છે અને તેઓ રેશ દેશ દુષમાં બેગચાળે બાપ છે. તેો દુષ
 રેશમાં રેશમાં રેશમાં રેશમાં છે, એટલું જ નહિ જન દુષનાં મધુર
 રેશમાં રેશમાં રેશમાં રેશમાં ખરાબનાં મધુર રેશમાં દુષને જન
 રેશ રેશ જનની ર છે. એ જ રેશ માન્યુ જો નિરશ મગજ બાગકને
 મધુર દેશ છે તે પિત્તના પ્રજા જુદિમાન મગજના મગજોરે બાગક
 જુદિમાન નીચે તેો તેમા બાપને જેનું રેશ જ નથી. (૧૪)

દ્વિતીય પરિચ્છેદ.

ચૃદશિક્ષણ.

શાસ્ત્રનામ : ૧૧૪

વાલો દામકોર ચ રક્ષણકૃતે યદપ્યંતે ઐગવે ।
 દ્વૌ દામૌ હિ ભવિષ્યતઃ કિલ તતઃ સંસર્ગમાહાત્મ્યતઃ ॥
 કર્તુ યદભિલપ્યંત કથમપિ શ્રેષ્ઠ ઇગોર્જીવનં ।
 વાલ્યાદેવ સુયોગ્યરક્ષકકોરે વાલસ્તદા યોગ્યતામ્ ॥

રક્ષકના સંસર્ગની અસર.

આવાર્ય—વાની અસરના બાગકને ઉદરવાનુ અને રમાવાનુ માખ
 તે એક દશી પ્રકૃતિના નોકરને સાંપવામાં આવે છે, તેો થોડા વખતમાં
 એક નોકરની જગ્યાએ તે નોકર નંધાર થશે અર્થાત્ એક નોકર તેો છે
 જ અને બાગક દશી પ્રકૃતિવાળા નોકરના હાથમાં ઉર્જો તેને જન નોક-

રના સંસર્ગની માફી અસરથી નોકરના જેવા અંરકારો અને તેના જેવી જુદી પ્રાપ્ત થતાં તે પણ એક નોકર જ પેદા થશે એટલે ખીજે નોકર તે આવી રીતે હલકા રક્ષકથી બાળકનું જીવન હલકું થાય છે, માટે બે બાળકનું જીવન શ્રેષ્ઠ બનાવવું હોય તો બાલ્યપણથી જ હાયક રક્ષકની સારવાર હેઠે બાળકનું જીવન ધમ્પાય તેવો બદામત કરવો જોઈએ. (૧૬)

વિવેચન—ધણી ધનવાન પુરુષો કે જેઓને ત્યાં નોકરચાકરનો તેડો હોતો નથી તેઓ પોતાના બાળકોને ઉછેરવાનું અને રમાડવાનું કાર્ય નોકરના હાથમાં આપે છે. નોકર તે બાળકને આખો દિવસ પોતાની સાથે રાખે છે, રમાડે છે અને તેડીને ફરે છે. આથી તે બાળક પોતાનાં માતા-પિતા કરતાં નોકરનો વિશેષ સહવાસી બને છે અને કોઈ કોઈ વાર તો તે તે નોકરનો એટલો પ્રભાવોળી બની જાય છે કે પોતાનાં માતાપિતા પાસે રહેવાનું પણ તેને ગમતું નથી ! નોકરો હંમેશાં ક્ષુદ્ર વિચારના, તરંગી, બચસની અને આળસુ હોય છે. તેઓ પોતાના જેવા જ ખીજા શોકો સાથે અસહ્ય બાપામાં વાતચીત કરે છે, કંકાસ કરે છે અને ગમે તેમ બોલે છે. એવા નોકરના નિત્યના સહવાસવાળો બાળક પણ તેના જેવો જ બને છે. બાળકનું નિર્દોષ અને સરલ મન હંમેશાં અનુકરણતત્ત્વ હોય છે. તે જે કંઈ બોલે છે, ચાલે છે કે કરે છે તે સધળું તેણે ખીજાઓ પાસેથી અનુકરણરૂપે જ અહણ કરેલું હોય છે. આ કારણથી જેવી ક્ષુદ્ર પ્રકૃતિના નોકરો હોય છે તેવી જ ક્ષુદ્ર પ્રકૃતિનો તે બાળક પણ નીવડે છે, અર્થાત્ ઘરમાં તે બાળકરૂપે એક નોકરનો વધારો થાય છે ! આ કારણથી એક માતાએ પોતાના પુત્રને નોકરના હાથમાં સોંપવો, તે તે બાળકનું ભવિષ્ય બગાડવા બરાબર જ છે. માતાને અન્ય ગૃહકાર્યમાં પડવાની જરૂર પડે તેમ હોય અને તે કારણથી બાળકને ચાકરના હાથમાં સોંપ્યો હોય, તોપણ તે ઈદિ નથી. ગૃહકાર્ય ચાકર પાસે કરાવવાથી જેટલી હાનિ થતી નથી તે કરતાં અસહ્ય ગાણી હાનિ બાળકને ચાકરના હાથમાં સોંપવાથી થાય છે. કશું છે કે દુર્ગંધનસંતર્ગસ્તજનપુરુષોજ દોષમાળાતિ અર્થાત્ દુર્ગંધના સંસર્ગથી સજ્જન પણ દોષને પામે છે; તો પછી જિવ્યાદ્ નિર્દોષ બાળક ચાકર જેવા

હું મનુષ્યના સંસ્કૃતિ કુટુંબને પામે એમાં હું આશ્ચર્ય છે ? વળી આક-
રના દાથમાં જાગરને સોંપવાથી બીજા અનેક દાનિઓ ધાવ છે. જાગરને
માઝુ-તેને રોવા ન દેવું એ દાર્જ એક ચાકરનું હોય છે, તેથી કેટલાક
કૃત્રિમ ઉપાયોનો ચાકર તે જાગરને રોવા દેવો નથી. એક ચાકરની પો-
તાની મોડાણીના પુવને ન રોવા દેવા માટે તેની મુલેન્ડિયને રમકડીને વીધે-
સાવ કરવી અને તેથી જાગર કશુંક આવડ્યાં આવી રહ્યો જાય રહી
જતો. પરિણામ એ આવડું કે તે જાગર તાન ખરાબ સારીરિક બાંધાનો
અને રોમિટ નીવડે. એક વાર એક સ્ત્રી પોતાના જાગરને ચાકરને સોંપી
પોતે કાંઈ કામકામ જાગર મદદ જાગર પાછા રહવા લાગે અને ચાકરને
પોતાના કાંઈ ખાનગી કામકામ જાગર જાગરની કમ્પાઈ થઈ. આથી તેને
જાગરને પારખામાં મૂકાવીને તે ઉપર વાપના રમકડાનું ચિકરાગ માથું બાં-
ધ્યું. જાગર તે વાપના બનથી દીગડીને ચૂપ થઈ ગયો એટલે ચાકર પો-
તાના કામ ઉપર આવ્યો ગયો. પાછાથી માન્ય એ આવીને લેખુ તો વાપના
માથાના બનથી તાલ પામીને એ મુકામ જાગર પારખામાં મરજી પામ્યો હતો !
વાકરના દાથમાં જાગર સોંપવાનું આ એક વિશિષ્ટ પરિણામ ! માટે જાગ-
રને નાનપણમાં પોતે રસકના દાથમાં જ સોંપવાં લેઈએ અને હું પ્ર-
તિના ચાકરના દાથમાં ન સોંપવાં લેઈએ. (૧૧)

[ભારે જાગરનું રસમ કરવાને સર્વાધી કામ પોતે દેખાવ ? એ પ્રશ્નને
ઉપર નિષ્પ્રશ્નમાં આવ્યામાં આવ્યો છે.]

માનવ કિયુરજનકાયે વીળ્યા । ૬૦ ॥

પ્રાયો બાલકરક્ષિકાસ્તિ જનની સા ચેદ્રવેત્પ્રાકૃતી ।
પુત્રઃ પ્રાકૃત એવ સંભવતિ ચેત્પ્રાજ્ઞા તદા પ્રક્ષિલઃ ॥
પ્રાપિષ્ઠા યદિ સોપિ પાપનિરતશ્ચેદ્ધાર્મિકી ધાર્મિકો ।
તાતા સ્યાત્કલુ યાદશી શિશુરપિ પ્રાયો ભવેત્તાદૃશઃ ॥

સ્વપ્નરૂપે કામ દિશા નીમિત્તે કામ જાગૃત્વાથી મુલિની કમળ સેવન-
 નિયમ તેમજ સેવન જાગૃત્વામાં આવે છે તેમ જ સ્ત્રીઓની કામ-
 ની સેવન માં અને પુરુષોની સ્ત્રીઓના સ્વપ્નરૂપે, નૈનિત અને ધાર્મિક દિ-
 શામાં આવવામાં આવે છે, તે દેશમાં સ્થાન અને દેશને ઉપર કરનાર વીર
 પુરો પડે, કે નૈનિ અને ધર્મના પુરુષને સ્વપ્નરૂપે કામ જાગૃત્વામાં
 આવવામાં અને સ્વપ્નરૂપે કરનારને એ કાંઈ નવાઈ નેવું નથી. (૧૮)
 વિવેચન—પુરુષ સ્વપ્ન કરનારને પુરુષને કહેવાને સ્ત્રીઓ સેવન તેની
 માન્યતા દેખાવ છે અને તેથી ક્યાંક ક્યાંક વિચારની માન્યતા દેખા છે ત્યાં
 પુરો જુવો તેના જ નીચે છે તથા પેલાના સ્વપ્ન અથવા દેશને દીધે
 છે. અર્થમાં પુરુષે માન્યતા કરાવે વિચારેનું પેલાનું મન્યું દેખા છે અને
 ત્યાર પછી કોઈકે કે જામ થયા પછી જુવો તેના તરફથી સ્પૂર્ત અને
 સ્વપ્ન રીતે પેલાનું મને છે. આ પેલાના દિશામાં આવવાને માન્યતા
 પેલામાં મને છે. સ્વપ્નરૂપે કરનારને એ છે કે માન્ય પુરુષે કરનારે છે તેમાં
 તેના વિચારમાંના સુષુપ્ત જાગૃત્વામાં પણ થાય છે અને તેથી
 તે માન્ય જાગૃત્વામાં અવિચારી અને અનિચિત દેખા છે તે પુરુષ તેથી
 જ નીચે છે અને માન્ય કરનાર, વિચારી, સ્વપ્નરૂપે તથા અન્ય સુષુ-
 પ્ત દેખા છે તે પુરુષ જુવો તેના જ કારણ છે. માન્ય પેલાના વિચારની
 જાગૃત્વામાં નિચનાવે જાગૃત્વાને કારણમાં નેચા મુજબ આવવા કહ્યું તેના
 મુજબ તે અર્થમાં છે. આ કારણથી જાગૃત્વાને સ્વપ્નરૂપે જાગૃત્વા કહ્યું તેના
 માન્યતા જાગૃત્વાને કારણમાં કદ વિચારે કરવા નિદિત તેમ જ પરમાં કદ
 કરનારે કારણ નિદિ કે કદ વર્તન કરવું નિદિ, કારણકે તેની જ કારણ આ-
 નેદન જાગૃત્વાને કારણ કારણ કારણ કારણ જ પડે છે. એક માન્ય પેલાના
 પુરુષ અનિદિ કારણ નથી; તે સુષુપ્ત અને વિચારી નીચે એવી જ તેની
 એક માન્ય પેલાના કારણ કારણ કરીને કારણથી કર આવી કર આ-
 ને કારણ જ તેમ જાગૃત્વાને કારણમાં કદ અને જાગૃત્વા કારણ કારણ કે કારણ
 તે દેશમાં કારણ આવવા કારણ! માન્યતા કોઈ રીતે કર જ જાગૃત્વામાં
 તે તેથી જાગૃત્વામાં કારણ કારણ કારણ.

માતૈવાસ્તિ ચ વસ્તુતસ્તુ સુખદા શાલા જગત્યુત્તમા ।
લઙ્ઘૈવાત્ર સુસંસ્કૃતિ સફલતાં ગચ્છન્તિ વાલા યતઃ ॥

પરંતુ શિક્ષણ-

આપાર્થ—નિશાળ, સ્કૂલ, કોલેજ વગેરે પ્રસિદ્ધ શાળાઓ જાગૃદારને શિક્ષણ આપે છે એમ લોકો માનવા દોષ તો બધે માને પણ હું તો એમ સમજું છું કે સુવિધિત માત્ર જ જાગૃદારને ખૂં શિક્ષણ આપે છે અને તેથી જમદગ્ધા ઉત્તમમાં ઉત્તમ વાસ્તવિક શિક્ષણ આપનારી કાંઈ શાળા દોષ તો તે માન્યાર્થી શાળા જ છે કે જ્યાંથી સાચા સંસ્કારો મેળવીને જ જાગૃદાર પોતાના અનુવિદ્યક જીવનની સારંગી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. (૧૫)

વિવેચન—આમજ આપણે જોઈ ગયા કે જાગૃદારની કેળવણી તેને નિશાળે બેસારવામાં આવે છે ત્યારથી જ સાર થતી નથી પરંતુ તે પહેલાં સાર થઈ ચૂકી હોય છે. જન્મ થયા પહેલાં જર્મમાં તેને જે શિક્ષણ મળે છે, ત્યાર પછી કોટલે જન્મ થયા પછી તેને માતાના બોલામાં પણ શિક્ષણ મળે છે અને એ સ્વભાવપરચાતુ શિક્ષણ જાગૃદારના જીવનમાં મુખ્ય ભાગ ભજવનારૂં થઈ પડે છે. વિદ્યાર્થીએ શિક્ષણને બે પ્રકાર પાડવા છે. એક પ્રકારનું શિક્ષણ પર આમજ અપાય છે અને બીજા પ્રકારનું શિક્ષણ સ્કૂલ, કોલેજ અથવા શાળામાં અપાય છે. આ બે પ્રકારનું શિક્ષણ જુદે જુદે સ્વરૂપે અપાય તેમાંનું પ્રધાન શિક્ષણ કયું એ પ્રશ્ન અગત્યનો રહે છે. આધુનિક સમયમાં શાળા પાઠશાળાઓમાં વિદ્યાર્થી શિક્ષણ અપાય છે-પરંતુ વર્ગલક્ષ (class character) નું બધારણ બાંધવાનું શિક્ષણ અપાતું નથી. નીચિનું શિક્ષણ અપનાવવા પાડોનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે, પરંતુ તે ખરા 'વિદ્યા' સાથે જોડેલો સંબંધ ધરાવે છે તેટલો 'વર્ગલક્ષ' સાથે સંબંધ ધરાવતો નથી. જે નીચિ શાળામાં શીખવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે નીચિનું અનુસરણ વર્ગલક્ષ ધરાવે છે નહિ તે જોવાનું ખૂં સ્વયં તો 'પર' જ છે. 'વર્ગલક્ષ'નું બધારણ બાંધવાનું શિક્ષણ પર આમજ માતાપિતા જ આપી શકે છે. જાગૃદારને અસ્તવ્ય, અનિનિ, ક્રમિક દલિદિયો દર રાખીને સ્વચાલી, નીચિ-

કેનો જુએ છે તો હવેમાં સાચ સંસ્કારો પડે છે અને ખરાબ સંસ્કારો જુએ છે તો ખરાબ સંસ્કારો પડે છે. તે સંસ્કારોનું પડેલાંના સંસ્કારો સંસ્કારો જુએ છે, અને તેને અનુસરીને માનસિક બધારણ બધાય છે તથા વિચારો પણ તેને અનુસરનારા જ થાય છે. તેના ચારિત્ર્યનું બધારણ પણ તે સંસ્કાર, મન અને વિચારોને અનુસરનું જ થાય છે. તેટલા માટે બાળકની પાસે તેનાં મનપામે અમર સોજનીઓએ કદી પણ કાંઈ જાનતું ખરાબ એટલું કરવી નહીં. (૭૧)

વિવેચન—પૂર્વે કહેવાઈ ચૂકું છે કે બાળકનું મગજ અનુસરણને વધે છે, તેથી તેને કાંઈ જુએ છે તેનું તે અનુસરણ કરે છે. બાળકને નિત્યનો સદાચાર પોતાની માતાનો હોય છે તેમ જ તેની સાથે રમનારાં સમવયસ્ક બાળકોનો હોય છે. તેના અનિ સદાચારી જતાં જો જોઈએ છે, તે તે કાર્યો તે બાળક કરવાને પ્રવૃત્ત કરે છે, જેનું તેઓ જોયે છે તેનું જ તે બાળક બોધનાં થાય છે અને અવિધ્યમાં તે બાલ્યાવસ્થામાં મેળવેલાં શિક્ષણને અનુસરતી હુકિરાશું જ નીવડે છે. આ કારણથી બાળકની દૃષ્ટિ સમીપે કોઈ પણ પ્રકારની અપમ એટલું ન થાય તેથી કાળજી માનાપિત્રએ રાખવી જોઈએ અને કુટુંબચારનાં સમવયસ્ક બાળકોના સદાચારથી પણ બાળકને દૂર રાખવું જોઈએ. (૭૨)

તૃતીય પરિચ્છેદ.

બાહ્ય શિક્ષણ.

[૬૬ બાહ્ય શિક્ષણમાંની સરખાવનો કાગળ સુધરે છે :]
વિચારિણી : ૭૨

પ્રાતે સતમવત્સરે શુભતરે યદ્વાપ્તમે વત્સરે ।
યોગ્યે દેહવલે શિશોઃ સમુદિતો વિદ્યાર્થિકાલોઽમલઃ ॥

ગર્ભેઽધ્યાપિ ગૃહે વહિશ્ચ જનિતાઃ સંસ્કારવીજાઙ્કુરા-
સ્તેપાં પોપકતત્ત્વમત્ર વિકસેચ્છેત્સુષ્ટુ શિક્ષાક્રમઃ ॥

વિદ્યાર્થી અવસ્થા.

ભાવાર્થ—જ્યારે અભ્યાસનો બોલો ઉપાડી શકે તેટલી મગજની શક્તિ થાય અને શિક્ષકની હાક ખમી શકે તેટલું મનોબળ અને શરીરમગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વિદ્યાર્થી અવસ્થાની શરૂઆત ગણાય છે. ધણે ભાગે તે સમય બાળકની સાત વરસની ઉંમરે થા આઠ વરસની ઉંમરે પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે સાતમા વર્ષથી અથવા આઠમા વર્ષથી નિર્મળ વિદ્યાર્થી—અવસ્થાનો પ્રારંભ શામ્ભોક્ત ગણાય છે. મર્માવસ્થાથી આગમ્યુષ્થી મૃદમાં અને બહાર બાળકના મગજના જે જે ભાગ અને હવેલા સંસ્કારનાં બી રોપાયેલાં હોય તેમાંથી ખરાબ સંસ્કારોને બુંસી નાંખી સારા સંસ્કારોને સારી કેળવણીના સિંચનથી ઉછેરવા અને ખીલવવાનું કામ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં થાયતું જો-
ઈએ, અને તેના માટે શિક્ષણક્રમ પણ તેવા જ પ્રકારનો હોવો જોઈએ. (૭૨)

વિવેચન—નિશાગનો વિદ્યાભ્યાસક્રમ ક્યારથી શરૂ કરવો જોઈએ તેનું આ ક્ષેત્રમાં મૂલ્યન કરવામાં આવ્યું છે. આ ક્ષેત્રના આરંભને માટે વયનિર્માણ ક્રમમાં જૂદા જૂદા વિદ્યાનોનો જૂદો જૂદો અભિપ્રાય છે. આ અભ્યાસનું મૂળસ્ત્રમા કહ્યું છે કે દ્વાદશવર્ષાંશિ વેદવસ્ત્રવર્ષે અર્ધાન્—વિદ્યા-
ભ્યાસનું અગ્રમયં બાર વર્ષ સુધીનું જનણુતું. અંગ્રેજ વિદ્યાનો સાત વર્ષની વયે બાળકને નિશાગમાં અભ્યાસ કરવા માટે મોકલવાનું ઉચિત માને છે. પરંતુ એ જૂદા જૂદા અભિપ્રાયોનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે બાળકની રમ-
રણુશક્તિ ૬૬ થવા લાગે અને તેનું શારીરિક નવા માનસિક બળ અભ્યા-
સનો પરિશ્રમ મદન કરવાને પૂરતું વિકાસ પામે, તેમ જ મુગધનિતા ક્ષ-
મેંતી તેને મમજા પડે ત્યારે બાળકને નિશાગે મોકલવાનું શરૂ કરવામાં કૌઠી પ્રત્યવાય આવે નથી. આ પ્રવે શક્તિ બાળકમાં સાતથી આઠ વર્ષની વય સુધી પરિવર્તન પડેલાં આવી જતી જોવામાં આવે છે, અને તેથી બાળ-

કેને નિશાગના અભ્યાસક્રમમાં જોડવાનો સમય તેની જ્ઞાન-આડ વ
વધેના દરારવે ઉચિત ન છે. એ વધે જાગકેને નિશાગે જોડારવામાં અ
તે વખતે તેને કેવ પ્રકારનો અભ્યાસ દરારવે જોડાશે ? નિશાગની ક
વણી જાગકેને માત્ર વિદ્યાભ્યાસ દરારવાના દેખીતી ન આવવામાં આવ
નથી. આધુનિક નિશાગમાં તો માત્ર પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ નીવડવા માટે અ
મુક પ્રકારનું શિક્ષણ જ આપવામાં આવે છે, પરંતુ નિશાગો સ્થાપવાનો
અને તેમાંના અભ્યાસક્રમની રચના કરવાનો મૂળ દેવ એવો ન છે એમ
સમજવાનું નથી. જાત્યશાગમાં જાગકના મનમાં પ્રથમ પ્રથમ દારજોને લઈને
જે અનિષ્ટ સંસ્કારો પડી ગયા હોય તે સંસ્કારોને તેના મનમાંથી દૂર ક
રીને તેને સ્વયં કુલ્ય સંસ્કારોનું આરોપન કરવું એ જ નિશાગના શિ-
ક્ષણનો દેવ છે. જે શિક્ષણ અથવા વિદ્યાભ્યાસ જાગકના વર્તનમાં અને
જીવનમાં મોટું કુપરિવર્તન કરી શકે નહિ, તે વિદ્યાભ્યાસ કેવળ નિષ્ફળ જ
સેવાઈ છે. માત્ર અભ્યાસ કરી જીજ્ઞાસાઓને અને અભ્યાસના સારમાં
કડા ઉતરી નહિ શકનારાઓને મુશ્કેલી ખરવત-મરિડા જેવા કમા છે.

વધા લાભદાયકારવારી લાભ્ય લેવા ન હ લાભ્ય.

અર્થાત્—જેમ ચંદનના બાગને વડન કરનાર મરિડો ભારને જાગે છે

પત્ર ચંદનને જાગે નથી, તેમ ધણું જાત્ર અભ્યાસ જ્યાં તેનો અર્થ-સાર
મંડલ કરવામાં મડ હોય તે મરિડાની પેઠે માત્ર ભાર વડન કરે છે. માત્ર
પરીક્ષા પસાર કરી જવાથી વિદ્યાર્થીઓ એ ચંદનનો જોગને જોયનાર મરિ-
ડાની અવસ્થામાં જ આવી રહેલા સમજવા. તેટલા માટે શિક્ષણક્રમ અને
શિક્ષણપદ્ધતિ એવા પ્રકારનાં હોવાં જોઈએ કે તેથી 'શિક્ષણ' શબ્દમાં
સમાવેશો વાત્તવિક અર્થ સ્પર્શક-સમજ થાય. જે નિશાગ આ દેવ શિક્ષ
કરી શકે નહિ તે નિશાગને 'નિશાગ' કહેવી જોઈએ નહિ, અને ત્યાં અ-
પાતા શિક્ષણને 'શિક્ષણ' કહેવું જોઈએ નહિ પણ અભ્યાસ કરાવવાનું એક
જાત પત્ર કહેવું જોઈએ કે જે કરી અર્થ સમજ્યા વિના પોતાની મેલે
એક મનમાં રહી કરે છે અને પશુની પેઠે માત્ર કામ જ આપી શકે છે. (૨૨)

[શિક્ષણ બાળકની બુદ્ધિ ઉપર કેવી અસર નીપજાવે છે તે નીચેના શ્લોકમાં ચિત્રપટની ઉપમાદ્વારા સમજાવવામાં આવે છે.]

બુદ્ધિપટે શિક્ષણાત્મકો વર્ણઃ । ૭૩ ॥

જ્ઞાનાદ્યાવરણક્ષયોપશમતઃ પ્રાપ્તો વરો હૃત્પટો ।
માત્રાદેઃ શુભયોગતોત્ર પતિતાઃ સત્સંસ્કૃતેર્વિન્દવઃ ॥
યાવચ્ચાત્ર તથાપિ સુન્દરતરો વર્ણઃ સુશિક્ષાત્મકઃ ।
નો પૂર્યેત ન તાવતાઽતિરુચિરો દૃશ્યેત ચેતઃ પટઃ ॥

બાળકના બુદ્ધિપટમાં શિક્ષણનો રંગ.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—કોઈ પણ જાતનો નકસો ચિતરવાનો હોય ત્યારે પ્રથમ નકશાનો પટ તૈયાર કરવામાં આવે છે. પછી જે પ્રકારનાં ચિત્રો ચિતરવાનાં હોય તેનાં ટપકાં પાડવામાં આવે છે, અથવા રૂપરેખાઓ આંકવામાં આવે છે, અને પછી તેની અંદર જુદા જુદા રંગો પૂરવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે બાળકનું હૃદય જ્યાં તેની બુદ્ધિ એ પણ એક નકશાનો પટ છે. તે પટ જ્ઞાનાવરણીય આદિ દર્મના આધુનિક અથવા પૂર્વકાલીન ક્ષયોપશમ આદિથી તૈયાર થાય છે, એટલે તે પટ આગત્તા બંધથી જ પાંચે બાજે સાથે આવે છે. તેમાં ગર્ભાવસ્થામાં અને જન્મ પછી રક્ષક માતા આદિના શુભ યોગથી અને તેની સારા પ્રકારની ખાવજતથી સારા સંસ્કાર રૂપી ટપકાં પડે છે, અથવા રૂપરેખાઓ અંકાય છે. તથાપિ જ્યાંસુધી નૈનિક ધાર્મિક શિક્ષણરૂપ જુદા જુદા રંગો તે રૂપરેખાઓમાં પૂરવામાં નથી આવ્યા ત્યાંસુધી તે પટ મુંદર દેખાતો નથી, અને નકસો પૂર્ણ થયો ન જાય તો નથી. માટે બાળકના બુદ્ધિરૂપ પટની અંદર સુશિક્ષણરૂપી રંગ પુરાવાની પ્રથમ જરૂર છે. એ રીતે રૂપરેખાઓના બુદ્ધિપટ અને ચિત્રપટની સમાનતા દર્શાવી અને ઉભય પટમાં આવેખવાનું કાર્ય કેવી રીતે આવે છે તે સમજાવ્યું. ચિત્રપટની જેવી રીતે દસ્તકૃત હોય છે, તેવી જ રીતે

શુદિપટ મનુષ્યને તેના ગુનાવરણીય આદિ ક્રોધના કારણપદમના પ્રમાણ
 નૂનાધિક ઉપજવ મને છે અને એ શુદિપટમાં શુદ્ધિશુદ્ધિ રંગ મને
 તારે તે સુંદર દેખાય છે: તોપણ એટલું તો ખરું કે એ રંગથી તે શુદ્ધિ
 ૫૨ માત્ર 'સુંદર' જ દેખાય છે અને તેમાં જે ઉચ્ચ શુદ્ધિ દોષ આવત્ય
 છે તે શુદ્ધિ તો તેને પૂરું ક્રોધે મેળે તથા મળે પછીના સંસ્કારે વડે જ
 મળ્ય મળ્ય હોય છે. સત્વિકશુદ્ધિ એ શુદ્ધિને વધારે સુંદર દેખાવમાં રાગ કરવા
 ઉપરાંત બીજું કંઈ કરવાને સમર્થ હોઈ નથી જ્યાં નક્કી સંપૂર્ણ કરવાને
 માટે જેમ રંગોનીએ જરૂર છે તેમ મનુષ્યના કુદરતી-જાતી જ પ્રાપ્ત થએલા
 શુદ્ધિના વિશ્લેષને અર્થે વિશ્લેષની પણ જરૂર છે. (૭૩)
 [શિષ્યજની આવસ્થાનાં સુખન કંઈ પણ, હવે એ શિષ્યજ આપવાની
 પદ્ધતિ કેવો દોષ એટલે તેનું સુખન કરવામાં આવે છે:]
 શિષ્યજપદ્ધતિવિગ્રહતા । ૭૪ । ૭૫ ॥

સ્વાચ્છેદ્ધિલક્ષણપદ્ધતિવિરહિતા ધર્મસ્વરૂપેણ વા ।
 સા દુર્વર્ણતયા રજોગુણમયી શાન્તિસ્વરૂપોઞ્જિતા ॥
 યા નીત્યાપિ વિવર્જિતા વ્યવહતેદિંગ્દર્શિની કેવલં ।
 સાકૃષ્ણાનુચિતાતમોગુણમયી સૌન્દર્યશાન્ત્યુઞ્જિતા ॥
 યા વર્ગત્રયસાધિની વ્યવહતેર્નેતિશ્ચ ધર્મસ્ય વા ।
 સ્પષ્ટં માર્ગનિર્દર્શિની સરલતાનિઃસ્વાર્થબુદ્ધ્યર્પિણી ॥
 શુભ્રા સત્ત્વપદા સદૈવ સુખદા લોકદ્વયાર્થપ્રદા ।
 શિક્ષાપદ્ધતિરુત્તમા જગતિ સૈવૌચિત્યમાપદ્યતે ॥

શિક્ષાપદ્ધતિના પ્રકાર.

આવાર્થ—આગળના હલ્લમાં ધાર્મિક થતિ સ્તુતિપ્રમાણ રહે અને અધ્યા-
 પૂર્વક ધર્મ તરફનું વજ્રજ્ઞ રહે તેટલું શિક્ષા આપવી શિક્ષાપદ્ધતિમાં રહેલું

दुर्गतिं तथा वितनुते विद्याऽवमा तामनी ।
 विविधास्त्वनोनि विषयान्क्तिं चियं गजमी ॥
 नति गिलयन्युपकृतिं प्रामाणिक्त्वं तथा ।
 नूनयं विडोषयति सा विद्या परा नात्त्विकी ॥

મમ્મી ગુફાની અને આલ્પિન પદ્ધતિનું પરિચ્છેદ.

પર્ય—એમણે વિચિત્ર જાણી કેવળી મણુએ નીચી બૂટ
એ મને પહોં જાય છે, અને પાછી પાછીને દેવજી આવી
જા હો છે. આ કેવળી અલભ દેવજી ત્યાં છે. એમણે
મણી કેવળી વિવિધ પ્રકારની તુલ્યતા વંચાએને જાણે છે,
વિવિધપણમાં આપણા જાણે છે, જ્યાં દેવજી દેવે મણુ
જાણે છે, તે મંજમ પ્રકારની અને આપણાવિષય નહિ દેવજી
નથી. પણ એ સિદ્ધાન્તવદિન મુલમુલ વિચિત્ર આપણે ॥ તે
દેવજી મણુ હો છે, પદોષાત્તર કરતું સિદ્ધાન્ત આપે છે, મુલ-
મણુ દેવજીમાં પાઠ સિદ્ધાન્ત છે, અને નીચી મણુમાં દેવજી ક-
વેવળી વિમુદ્ધિ જાણે છે. તે ત્રિદા કવળ દેવજી આપણી
મણી પ્રકારની સિદ્ધાન્તવદિન મુલમુલ વિવિધ મણુ દેવજી (૭)

ବିବରଣ—ଏ ସବୁ ସମୟରୁ କୁଡ଼ିଏ ବୁଝା ଯିବାକୁ ହେବାକୁ ଆସେ
 ଏ ସମୟରୁ କୁଡ଼ିଏ ବାବୁ 'ଆସପାଣି' ଯାଏ ସବୁକୁ ହେବାକୁ
 ଏ କୁଡ଼ିଏ ବାବୁ ଆସପାଣି ହେ-

साम्प्रतं सुविशेषतः विचार्यते ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ १ ॥

अथर्ववेदः संहिता भागः १ : अथर्वश्रौतसंहिता सूक्तान्त्याह्वयः ।

प्रश्नार्थः हि तन्मोक्षं च तन्मोक्षं च सुखं च ॥

દિન જેના દેવામાં સ્ત્રી સ્ત્રી દોષ, રેલ કાળને જાણનાર માણસ અને
વિદ્યાનુ દોષ, મિત્રમાં દમેલ પ્રમતના બરી દોષ, સ્વર્ગપુત્રી બીજાનું ન
દોષ, કાચ દમેલ કુપાત્રી આદિ રહેતું દોષ, જે વિદ્યાર્થીઓના સાથે મિત્ર
દોષ, અને જેની પતિનાથી વિદ્યાર્થીઓના મનમાં પેતાની પ્રેમ તેના
પ્રત્યે પુણ્યમાય પ્રકટ થાય, એવી પેઠવના જેવામાં દોષ તે જ મનુષ્ય
વિદ્યા પાને પેઠવ જની શકે છે. (૭૨)

જેને જોઈથી જાગૃતિનાં મન જાગે, જમને જોનાં દોષ તેમ જાણી ન જાને, વિનુ જાને પોતાના પૂર્વ પાતકને જોનાં દોષ તેમ જોઈને પ્રેમથી પ્રવૃત્તિ અને પ્રમથ એ, તેમ જ જોનાં વિનયનો અને વિનયનો, એમ જેવીયો ને પાતા દોષ કે જાગૃતિ અવન્ય ખુશી માટે ને જમનો જાનવણને નજીક રજા દોષ, અને પ્રમથના પૂર્વ તે જમનો જાનવણ નજીક રજા નિર્ણય જનનીય આજીવિયા વિનયનો તેને દોષનો પોતાની મેજે જ નાજાથી માનતા દોષ વિનયનો જમને જાનવણ અને જાનવણ દોષી જોગવાયાથી માન્ય જાગૃતિને જોગવાયે સારા વિનય જની સારા છે. (૧૮)

[illegible]

૫૩ છે, એ કારણથી નીનિયા ગુણોથી યુક્ત શિક્ષક પ્રત્યે વિવાધાને
 દોષની જરૂર છે. એ શિક્ષક અપ્રત્યક્ષ, અપ્રમાણિક અને માઠાં આ-
 લોચનો દોષ છે તો સિખ પણ તેના વર્તન પ્રમાણે વર્તવામાં દોષ છે
 તો નથી. એ કારણથી શિક્ષક સદગુણયુક્ત જ હોવો જોઈએ. માન્યતાને
 છે કે " હોદ્દાનાં સર્ગ સંબંધીઓને હું વિચારના છું છું કે તેમણે શા
 સંપત્તિ શિક્ષક શોધી કાઢવા કરતાં મુશ્કેલી શિક્ષક શોધી કાઢવાને મારે કામ
 રાખવી જોઈએ. અવગણ, પૂરેછેલ કમવ ગુણોવાળા શિક્ષક જો તો શોધ
 કાઢવો, પરંતુ તે કમવ વર્તન શિક્ષકોમાંથી કેવળ યાનસંપન્ન શિક્ષકના
 કરતાં સાથી રીનમાનવાગા અને વિનયથી શિક્ષકને પસંદ કરવાથી સાફ
 થશે. " આ દેવનું તાત્પર્ય એ છે કે એક શિક્ષકમાં જે પ્રધાન ગુણ દો-
 વાની જરૂર છે તે તેના આંતર સદગુણોની છે, તેનામાં ઓછી કે વધુ વિદ્યા
 દોષ તે આગળ પ્રધાન નથી પણ મોખું છે. આજકાલ ઉંચી પરીક્ષાઓ
 પધાર કરીને વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકને સાગાઓમાં રોકવાનું પસંદ કરવામાં
 આવે છે, પરંતુ નેઓના ગુણો તરફ ઓછું ધ્યાન આપવામાં આવે છે, તે
 રીતિ શિક્ષકની પસંદગીને મારે હિટ નથી. યુર તરીકેના ધર્મી અતિધર્મિ
 અને પુણ્યકારક છે. એ ધર્મી કરવાથી કાંઈ અગુણ ધનસંપત્તિની પ્રાપ્તિ થતી
 નથી, પરંતુ તે ધર્મી બલિયની પ્રભાનું દિન કરનારો દોષને જ સંપત્તિ ધ-
 નમાં પ્રથમ પદે વિરાજે છે. યુગના નિર્વાહને અર્થે તેને ન્યુનાધિક ધન મળે
 એ આવશ્યક છે, પરંતુ તે ધન તેમના અમના પ્રમાણપુરસ્કાર નથી જ
 અપાનું; એક જગતને નીનિમાન, સદાચારી, ઉચ્ચભાવનાયુક્ત અને વિદ્યાર-
 બનાવનાર થાય તો અગુણ રાજ્યપ્રધાનિ આપવામાં આવે તો જ તેનો
 એને પૂરનો જાદો આપવામાં આવેલો લેખાવ; પરંતુ તેટલું ધન તેમને ન
 મળે તો તેથી અસંતુષ્ટ ન થતાં જગતના દિનને અર્થે તેમણે એ ધર્મી
 સ્ત્રીકાર્યો છે એમ જ સમજવું જોઈએ. એ એ દિનદર્શિની જ યુર તરીકેના
 ધર્મિય ધર્મી તેઓ કરે. તો જ તેઓ જરા યુર અને મદામ્ય લેખવાને
 ધન કહેવાય; નહિતો ધનપ્રાપ્તિ તો અનેક દુષ્ટ ધર્મીઓથી પણ થઈ શકે

એ દિનમ પઢીને માર્કેટ કરાવ નેની ગીને જ શિક્ષકોએ વનું ને તેમને
 ૫૨મ ધર્મ છે. (૧૧-૧૮)
 [૭મ ઝંડાથી પુનઃ અર્થાત્ સાચા ડિ.સી ન દોષ તેા ડિ.સીને ૧૩ અ-
 નિષ શિક્ષણ મળે છે ને દરેક ઇંગ્લાન્ડ છે :]
 યંત્રાનિષ્ઠશિક્ષા વિષયવિષયકા ૧ ૭૭ ૭

શિક્ષા શ્રેષ્ઠતરાસ્તુ શાસ્ત્રનિપુણૈઃ પ્રાક્તજનૈર્નિર્મિતા ।
 શિષ્યો નો યદિ શિક્ષકો ભવતિ સા શિક્ષા પુનર્નિષ્ફલા ॥
 બાલાઃ સન્ન્યનુકારિણઃ પ્રકૃતિતઃ પદ્યન્તિ યદ્યદ્દૃશં ।
 માન્યે મુલ્યજને તથાનુકરણે પ્રાયો યતન્તે સ્વયમ્ ॥

યોગ્ય શિક્ષક વિના શિક્ષણની નિષ્ફળતા.

ભાવાર્થ—શિક્ષણમાં શાસ્ત્રના પુખ્તતા અને તેટલાં ઉચ્ચ પ્રકારનાં દોષ
 અને મને તેવા શાસ્ત્રના દેશ કાળ રૂપ પ્રાપ્ત પુણ્યનાં રમેશાં દોષ તથાપિ
 તે રચના જઃ દોષથી શિક્ષકની માર્ગન શિક્ષણ પૂરી પાડે છે, એટલે ને
 શિક્ષકની માર્ગના શિક્ષકની શિક્ષા-યોગ્યતાને આભારી છે. ને શિક્ષક
 શિક્ષકનામ-પદ-સાચક ન દોષ નેા ઉચ્ચ પ્રકારનાં પુખ્તતાની અંદર ગોઠવેલી
 સારી સારી શિક્ષણપદ્ધતિ પણ પ્રાપ્ત નિષ્ફળ થઈ પડે છે, કારણકે બાળકોની
 પ્રકૃતિ પ્રાપ્ત અનુકરણશીલ દોષ છે તેમાં પણ માનનીય મુખી માણસનું
 ચારિત્ર્ય સાઈ દોષ અથવા દુષ્ટ દોષ તથાપિ તેને સાઈ સમજ તેની નજર
 કરવાની કોઈક સત્તર થાય છે; એટલે ઉચ્ચ શિક્ષકની બાળકોના મગજ
 ઉપર જે અસર થતી નેહાએ તે અમર નાશાયક શિક્ષકોના વિરદ વર્તન
 નેવાથી અને તેની નકલ કરવાથી થવા પામતી નથી; માટે શિક્ષક પૂરતી
 શાપકીયતા દોષો નોએ. (૭૮)

વિવેચન—પૂર્વ કહેવામાં આવ્યું કે એક શિક્ષક ને ચાર તરીકેની
 સર્વ પ્રકારની યોગ્યતા ધરાવે છે, તેા તે શિક્ષકના મગજ ઉપર સારી છાપ
 પડી શકે છે. તેથી ઉચ્ચ શિક્ષક અને તેના વિદ્યાર્થી દોષ, ૫૨મ ને સિ-

યેથી ચેત્તીયા સાધી રહ્યો નથી તેમ હજાર દોષ ખરાબ વિદ્યાર્થી વિદ્યા ક્ષેત્રની ક્ષી રહ્યો નથી માટે વિદ્યાર્થીએ વાનો પરિશ્રમજ્ઞ, આગમ, વિદ્યાસહિત અને સ્વતંત્ર દર્શનાદિ જે જે અનંતર પાઠનાથ દોષે દોષ તે દૂર કરવા. (૮૦)

વિવેચન—શિષ્યજ્ઞે યોગ્ય સ્વપત્ન સામગ્રી ઉપલબ્ધ થાય તેમાં ફરકો વિષ્ટિ ઉપશિવન વચનો સંભવ રહે છે. આ વિષ્ટિ ૧૪ દોષાત્ત લેખ્ય છે. વિદ્યાર્થીના ધર્મેને નહિ સમજાતાના સિધ્ધે બ્યાસ કરતાં ધુરતી પછે રજા છતાં અનેક પ્રકારના દોષો કુસર્તી કુરંગોની અસરથી પાસજુ કરે છે અને તે દોષે અભ્યાસમાં અનિચ્છા થઈ પડે છે. આ ક્ષેત્રમાં એક વિદ્યાર્થીની અને યોગીની સમજાનના જાણવટમાં આવી છે. ‘વિદ્યાભ્યાસ’ જજુ એક પ્રકારનો અને તેથી એ ચેત્તી સાધનામાં જજુ વિદ્યાર્થીને યોગીના ધુરંગો કરવાની ભર પડે છે. વાત્સલ્યથી, રમતીલાગ, પ્રમાદી, સ્વપ્ન અને અન્ય મનુષ્ય ચેત્તી પ્રતિબાંધોથી સિદ્ધ થઈ રહ્યો નથી અને સ્ત્રીપીમાં અનિચ્છાએ કરીને એ યોગ્ય પત્નીમાં કુલે ચડે છે. જ્યારે ધર્મને જનિત થાય છે. તેથી જ રીતે વિદ્યાર્થી જજુ કુલ દોષે વિદ્યાભ્યાસમાં સિદ્ધતા સેવી રહ્યો નથી. અતિ આચાર્યરો યોગ્ય તે કરે છે, જાનુ પુનઃ પ્રભાદ, વિવચસહિત, વચેરો દોષે વનું તે સ્વજુ યોગ્ય બધી ભવ છે અને અભ્યાસમાં અધ્યયન છે. ‘આજ્ઞાસહિતિ’માં જજુ એ જ પ્રકારના આ દોષે પ્રત્યેક વિવચસ એકું રજામાં છે.

કાર્ય કોર્ષ સ્વા લોભં મ્યાદુ કુમારકીનુદમ્ ।

આત્મકર્મનિવર્તિતં ચ વિદ્યાર્થી કદર વચંદેન્ ॥

અર્થ—વિદ્યાર્થીએ કામચાસનના, દોષ, લેખ, ત્યાદ, મુગર રંગ, આદ્ય નથા અનિવિદ્યા એ અપ્રત્યે ત્યાન કરવો. આ મર્મે દોષ વાનું કરમાન એટલા માટે કરવામાં આવ્યું છે કે તેથી અભ્યાસમાં અનિચ્છા થઈ નથી. કુલ અને કિલ્લાના એ એ અભ્યાસ

લક્ષણો છે અને એ જન્ને લક્ષણોને હાનિ કરનારા જે જે દોષો હોય તે દોષો દૂર ન કરવામાં આવે તો વિદ્યાભ્યાસમાં અંતરાય નડે છે. વિદ્યાર્થી-
જ્ઞાના ધર્મેને ખૂબી જાહેરે આડે માથે જનારા વિદ્યાર્થીઓ અને તેણે જુ-
દિમાન હોય તોપણ ઉદય અને એકાગ્રતાને અમારે તેઓ પોતાના
અભ્યાસમાં કદી સફળતા મેળવના નથી. (૮૦)

|| શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થી થઈ પડતા દોષો કહેવાયા; હવે તેને ખાસ કરી
પડનારાં સાધનો ક્યાં ક્યાં છે તે જણાવે છે :]

શિક્ષણમાયનાં ૧૮૧ ॥

एकान्तस्थलसेवनं निरुपमं नैश्चिन्त्यसम्पादनं ।
व्यर्थोपाधिविवर्जनं स्वविषयान्पाकाङ्क्षणोन्मोचनम् ॥
चित्तैकाग्र्यममर्जनं त्रिकरणैर्वीर्यस्य संरक्षणं ।
योगस्येव च शिक्षणस्य सरणावह्नान्यमून्यज्जता ॥

શિક્ષણનાં સાધનરૂપ અંગો.

ભાવાર્થ—યોગીઓને યોગના આદર્શમાં જે માધનોની જરૂર પડે છે,
તે જ સાધનોની વિદ્યાધર્મે વિદ્યા મેળવવામાં પ્રારંભ કરી પડે છે, જેમકે યો-
ગીઓને યોગસાધના માટે નાણુનોની ન્યા આવડત ન હોય એવા એકાન્ત
સ્થળની અપેક્ષા રહે છે તો વિદ્યાર્થીને પણ પાક કરવા માટે તેથી જ સા-
નિયત એકાન્ત સ્થળની જરૂર રહે છે. યોગીઓને મનની ચિંતના માટે
નિશ્ચિન્ત્યતાની જરૂર છે, વિદ્યાર્થીએ પણ તેજુ જ નિશ્ચિન્ત્યરૂ મેળવતું જો-
ઈએ, નહીંતો કરેલા પાક ખૂબી જરાય. યોગીઓને ધન, આ, વિશે જ-
પાવિએ યોગમંત્ર કમરે છે, માટે તે કપાલિઓને દૂર દૂર નંદાએ. વિ-
દ્યાર્થીઓએ પણ તે અવસ્થામાં આ કપાલિની નિષ્ક્રિયતા દૂર રહે. જોઈએ
યોગીઓએ યોગનાં આદર્શો શિક્ષક જાન વિષય નરૂ મિત્ર દોષારૂ ન
જોઈએ તેમ વિદ્યાર્થીઓએ પણ અભ્યાસમાં સાધના વિષય નિષ્ક્રિય જાન
વિષયમાં ચિન્તન દોષારૂ ન જોઈએ. યોગીઓએ વિનયી એકાગ્રતા ન

ગરબી જોડો, વિદાયોએ જુવુ પાં કાંચા મારે કોમકાચ ગુનવી
 જોડો, મેંથીએએ મેંમગ મેંમગ મારે મન, વખન, કાંચાથી જમ-
 મનું મનુ કાંચુ કાંચુ જોડો, નેમ વિદાયોએએ જુવુ વિદાયો અરધામાં
 વિદુર જમવન પગનું જોડો, આ કાંચને નેમ મેંમન અંમન છે
 નેમ વિદાયો-મનમાં જુવુ અંમન છે; મારે વિદાયોએએ ને અંમનોની
 વિદાય ન કરી જોડો. (૮૧)

વિવેચન—૧૧ મેંમની પોં આ મેંમમાં જુવુ વિદાયોની અરધાને
 કોં મેંમની અરધા મારે અરધાવામાં અંમની છે. વિદાયોને વિદાય-
 અંમ કાંચામાં ને વિદાયો અંમ ને ન વિદાયો મેંમની મેંમકાચમાં
 જુવુ અંમનવાન કાં પાંચ દેવ, તો કો નો મનુ ન છે કે ને અંમને
 મેંમને મેંમનવામાં અંમવાન મેંમન દેવ, ને ન અંમને વિદાયવાન
 કાંચામાં જુવુ અંમવાન કાં પાંચ જોડો અને નેમ મારે કોં મેં-
 મની પોં વિદાયોએ જુવુ કો અંમનેનું સંવન કરું જોડો-અંમનનું
 કરી જોડો નહિ. અંમવાન મારે કોમન મેંમગી, નિમિલનના મેંમ
 કમી, કો વને કાંચાની કાંચાએથી કાંચું, અંમ વિદાય તરુ જાની
 કિનારો દેવ કરીને કોમકાચ અંમન કરી અને અંમન જમવન
 પાગનું કો મુખ અંમનેનું વિદાયોએએ મેંમ કરું કો વખતે આ
 મેંમમાં અંમને છે. વિદાયોએએ જોડો કેટલીક દેવ પાંચાની જા-
 છે, નેથી કે મુખ વડેમાં કાંચું નકામે વખત અંમને નહિ, નિરંતર ક-
 દમી જુવું વને, જાનુ કો કરે જામે પૂરે મેંમમાં તથા આ મેંમમાં
 કાંચા વિદાયમાં મેંમન અંમ છે. અંમવાને મારે કોમન મેંમગમાં એ-
 દુ અંમમાં મનનું કે “કોમન વિદાયની જાનેય છે, અને આમ
 કરીને અંમન દિવસ વિદાયોએએ કોમવા દેવની જાડે છે, અને આમ
 મેંમન કાંચું છે; જાનુ ને વિદાયોએએ મેંમ અંમવાને મારે ન
 મેંમન કાંચું છે અને જોડો વખત કોમનમાં અંમન મેંમી દેવમાં મા-
 નથી જાનુ નિરંતર અંમવાનમાં મારે છે, નેમ વિદાયી વિદાયોથી
 મેંમી કરે છે. આ મેંમમાં “કોમન” ને વિદાયના અંમનને જાનવી

દોષ, ને પડેલાં તેમનાં જાણીને વિષયોમ કરવા માંડીએ તો એ કહે જાણી
 થાથી થઈ જાય છે, તેથી જ રીને તપ્તુ વિવાદોએની ઠારીરિ મંજીન
 પૂર્વે વિશામ થવા પડેલાં નેમું જે થાડું અપરિપાક વીવં ઉપજાવ
 ૧ છે તેનો જાગવમદાવા કિનાવને કાવ થયે રહેવાથી તેનું સગીર થોડા
 -૧૫માં વીવંરીન જાળી જાય છે. વીવં દેવ અને મમજના રાગાપ છે, તેને
 કાવ અપરિપાક રજામાં જ થયે રહેવાથી તે તપ્તુની મંવં સમિતિઓને
 થીમે થીમે કાવ થયે જાય છે. યરીનું તેજ, અત્રોપાંમનો વિશામ, ગધિગ્ની
 રહિ, સમસ્તુદ્ધિ, યારીર રૂં ને મ્લાહિ સંવ કાંઈ થીમે થીમે પસાવું જાય
 છે. જાગવમનો ભાગ થઈ પડેલા હિટાર વચરક વિવાદોએ પુચાવસ્થામાં
 પાવસવ વનેરે અને રોચેના ભાગ થઈ જાના જેવામાં આવે છે અને
 તેઓ ભૌત્તિકાદિથી સાળ નદિ થઈથી અક્ષરે રજાવસ્થાને પામે છે તેનો
 માવપ્તી દિવિનો નિવનો વિભ છે. મૂર્ખીએ એની ઠીસારે એક રથને
 મુ છે કે જ જે હોરસાએ જુવાનીમાં નીરોમી અને વીવંચાવ થવા હઠિજના
 ૧, તેમ જ નીરોમી રજાવસ્થા માગવા આદવા દોષ, તેમજ તેમની વિ-
 થી હંદમીમાં અવસ્થારી જ રહેતું નેહએ; અને 'અવસ્થારી રહેતું' તેનો
 ૨ એમ સમજાવે નદિ કે માવ પસુતું જ નદિ, પરંતુ નેઓએ કાઇ
 અનિષ્ટ વિચાર કે કાવં કરવાં નદિ. માખુસો જ્યારે યરીર દુખી
 છે ત્યારે હોરસાદીમાં આલેથાં મામાં આવરસુને સંભારીને રહે છે,
 ૩ જુ તે વખતે તેનો વૃષાવ કરવાનો વખત રહ્યો દોનો નથી તેથી એ જ
 દુખી અવસ્થામાં તેમને હવન પડે કરતું પડે છે." જે માખાપો પોતાના
 પુત્રને સુખી, નીરોમી અને ગુદિલાગી જનાવવા હઠિજના દોષ તેમજ
 ૪ માનમાં થમતું કે તેમને જાગવવે પસુતવા નદિ પુત્રને નાની વયે પર-
 હારિને દ્વારં લેવાની હઠિજાગાએ પુત્રના દિતનો ધાન કરનારા
 તેમના યુઓ જ છે એમ સમજવું. પચીસ વર્ષની વય સુધી અવસ્થા-
 નદિ ૫ જુ ત્યારપછી કરતું નેહએ. વૈષક સાએનો ૫ જુ તેનો જ અનિધાવ છે.

પંચવિંશે તતો વર્ષે । પુમાન્ મારી તુ ચોદશે ॥

સમસ્વામતકીર્તી તૌ । જાનીયાત્ કુચલો મિષદ્ ॥

અર્થાત—કુચળ વૈદે જન્મથી પચ્ચીસમે વર્ષે પુરૂષ તથા સોળમે વ
સ્રી, બન્ને સમાન વીર્યને પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણવું. સ્ત્રી અને પુરૂષ ઉપ
યના વીર્યની સમાનતા એ જ વીર્યની પરિપક્વ દશા સમજવી અને એ
સમય લગને અનુકૂળ સમજવો. (૮૪)

બાલપ્રદાનિઃ ૧૮૬ । ૮૬ ॥

શક્તિર્નશ્યતિ દૈહિકી સુરસજં રક્તં દ્રુતં શુષ્યતિ ।
દૌર્બલ્યં હૃદયે મુખે મલિનતા તેજસ્તુ સંલીયતે ॥
બુદ્ધિર્મન્દતરા ગતિશ્ચ ણિથિલા મન્દા રુચિર્જાઠરી ।
તારુણ્યે પલિતં શિરો ભવતિ હા વિદ્યાર્થિર્વીર્યવ્યયે ॥
ગચ્છન્તોઽપિ પતન્તિ તે પ્રતિપદં વાર્ધક્યરોગૌ વિના
શક્તા ગન્તુમલં ગૃહેપિ ન મનાગ્ હસ્તે વિના યષ્ટિકામ્
તે સ્વલ્પેપિ પરિશ્રમે ગદભરા ક્રાન્તા ભવન્તિ દ્રુતં ।
યેષાં વીર્યત્રલં વિવાહકરણાદ્વિદ્યાર્થિકાલે હતમ્ ॥

બાળલગ્નથી થતી હાનિ.

ભાવાર્થ—આસ્વાપસ્થામાં લગ્ન થવાથી જે અપરિપક્વ દશામાં વીર્યને
વ્યય થાય છે તેથી પરિણામ એ આવે છે કે બાળકની શારીરિક શક્તિ
ક્ષીણ થવા માટે છે, સારા પૌષ્ટિક પદાર્થો ખાવા છતાં પણ તે પદાર્થોના
સત્વરેપ શોષી શોષાનું જાણ છે, તેનું હૃદય જગદીન બની જાય છે, વદ-
નમાં લાલાસને જાહેર શીકાર અને મધીનતા-સ્થામના જણાય છે, બુદ્ધિ
તીક્ષ્ણ હોવા છતાં તેની તીક્ષ્ણતા નષ્ટ થાય છે, તેને સ્થાને મન્દતા આવે

છે, પમમાંથી અથવાની સગા અથી ભવ છે, આરાની રૂચિ મન્દ થા
અને ખાવા ભવ છે નો જાદરમાં પચતું નથી. એ પ્રમાણે જુવાનીમાં પચ
પચનાં મિત્રો જણાવ છે અને જાવ કાગળના શ્રેદ જની ભવ છે. (૮૮)
અરેરે ! જાગૃત્યમાંથી વિચારથી અવસ્થામાં જ નેમનું વીર્ય વિ
ધાય છે તેજ તરણ જુવાનીઆઓની રું અવસ્થા ધાય છે ? તેમ
સરીરમાં નથી કાંઈ તેજ રોગ, કે નથી દણુ આપી જાવસ્થા, નથા
ભણે જુદા જ ધર્મ મથા દોષની, તેમ અથવા મારે છે, ત્યારે પમ મુજબ
માટે છે અને ભણે દમણું પામે કે પડ્યા ! દાષમાં લાકડીનો ટોડા ન દો
તો એક ઇમણું પરમાં પચુ બરી યાગ્ય નથી. કંઈ યોડો પણ પરિધન લેવ
ભવ છે કે જોતને ઉપાડે છે કે નરન બીમાર. “આજે તો જાદરમાંથી થઈ
આપી છે, આજે તાર આપી ગયો, આજે આયું દુખે છે, કાંઈ આરાની
નથી” આજે પાકાર તો આયુ જ રહે છે. જુવાનીની સામાન્ય જ આપી
નમગામ—સીમુજ પ્રતીત ધાય છે. (૮૯)

વિવેચન—વેપકલાલનો એવો અભિપ્રાય છે કે અપરિપાક દશામાં
વીર્યનો કાય થયા પછી તે બુધને ફરીથી આપી ઇન્દ્રીમાં મુધારી સકાની
નથી; એટલે કે પાછળથી પોતાની જૂઠ નજરે આરામાં વીર્યપ્રવાહ વનસ્પતિઓ
કે માવાઓના મેવનથી જે વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે વીર્ય જાવસ્થાથી કે
ફરતી રીતે પરિપાક થયા જાયા વીર્યના જેટલું તેજસ્વી હોતું નથી; અને તેથી
આપણિઓદાર આરોગ્ય મુધારવાના મમે નેટલા પ્રયત્નો સેવવામાં આજે તથાપિ
તે પ્રયત્નો પૂરી રીતે સરળ થયા નથી. જાવસ્થામાંની ફરતી વીર્યસપ્તિથી
જાદર રૂચિરાનિસરણ ઇલાદિમાં જે સન્નિ રહેલી હોય છે તે સન્નિમાં એક પાર
સિધિથના પ્રાપ્ત થયા પછી પુનઃ તે મનેજ જનની નથી અને તેથી જે કાંઈ વી-
ર્યપ્રવાહ પડાયો ખાવામાં આજે છે તે પદાર્થોમાંથી પૂરતું નજર ખેંચવાની સન્નિ
નદિ દોષને લીધે સરીરનો વિકાસ થતો નથી, પ્રમાણપૂરતર વીર્યપ્રદિ
તી નથી, આરોગ્ય સ્થિર રહેતું નથી, સ્મરણુસન્નિ થતી ભવ છે અને
જિ તથા માનસિક વિકાસ દૂર જાતે પડે છે. અપરિપાક દશામાં વીર્યને
ભવ થવાથી આટલાં મંદીર પડકારો ધાય છે. જાગૃત્યમાંથી વીર્યને આ-

અને અંતે સાથે રાખીને અથગ રહેવા માંડ્યું. ઘરન જ કુંડનું પોત
 કરવાની નથી ચિન્તા જામી થવાને લીધે મેં નોકરી શોધવા માંડી. અભ્યા
 સમાં જગત પડવાને લીધે મને બદ દેહ પચારની નોકરી મળી થઈ અને
 તેમણે દુ જેમ તેમ કરી મારે નિર્વાહ મથાવવા લાગ્યો. આગે મને સ
 ચારીય વર્ષ થયાં છે, પણ મારી યી અવસ્થા છે તે જાણવામાં મારી આં
 ખામાં આંધુ બરાબ આં છે. અને વળ પુત્રીઓ અને એક પુત્ર છે અને
 તે કસ્ટમાં મંદાં રહેવાં દોચાથી સોને મારે કોઈપણ લાવવાં પડે છે. મારાથી
 દરે વધારે મહેનતનું કામ થઈ રહ્યું નથી, કમરે વા આગ્યો છે, પમમાં
 કળતર થયાં કરે છે, ખાવાનું બાવનું નથી અને અજીર્ણતા ઝાઝાર આગ્યો
 રિવસ કદાબાં કરે છે ! દેહ પચારમાં આખા કુંડનું ખર્ચ પૂર્ણ થતું નથી
 અને તેથી મારી ઓ મને રોજ ક્યાં કરે છે કે કાંઈક વધુ ઉધમ કરો, પણ
 દુ કેવી રીતે ઉધમ કરું ? નોકરી કપડાંન ક્યાં વધુ કામ કરવાની દરે મારા
 ઘરનાં મેનના રહી નથી ! ઝાસઃ ખાડ પુ પણ તેથી રોજ નાથ પામના
 થી અને નવું કૈન-ચ આવતું નથી ! એ આવી જ રિવનિ આધુ રહેશે
 ॥ મને ધાને છે કે મારી ત્રીય વર્ષની કમર થવા પડેલાં દુ આ કુનિયા
 થી હતો-ન હતો થઈ જઈ, અને મારાં બાળગમ્યાને મેમિર, કુખી
 ય નિર્ધન મૂક્યો જઈ ! " આ આત્મકથન જ બાળગમ્યાથી થઈ દાનિન
 થઈન કરાવવા મારે બધ છે. (૮૫-૮૬)

[બાળગમ્યા બલિષ્ઠની પ્રભને એ દાનિ થાય છે તે દરે દસાંવે છે.]

શાલક્રમો મવિષ્યન્મનિશ્ચયિઃ । ૮૭ ॥

यस्माद्बालविवाहितस्य तनुजाः स्वल्पायुषो रोगिणो ।
 मन्दोत्साहवलाः प्रमादकलिता हीना भवन्त्योजसा ॥
 तस्मात्रो शिशुलग्नपद्धतिरियं स्वानिष्टकृत्केवलं ।
 दत्तेऽनिष्टफलं ततोऽधिकतरं किन्त्वत्र तत्सन्ततौ ॥

નેરણા ધનનો પણ હરી શકાતું નથી અને તેથી જ Health is wealth
અર્થાત્ 'આરોગ્ય એ જ ધન છે' એમ કહેવાય છે. (૮૮)
આંગણવાણી, ૮૧. ■

आरोग्यं द्विविधं मतं सुखकरं स्वाभाविकं कृत्रिमं ।
रोगानुद्रवनोपचारजनितं तत्राद्यमस्त्युत्तमम् ॥
रोगोत्पत्तिरभूत्पुरा पुनरहो भैषज्यपानाशनं ।
तस्माज्जातमनामयं तदपरं नूनं मतं मध्यमम् ॥

આરોગ્યના બે પ્રકાર.

આવાર્ય—પ્રથમથી જ એવી રીતે નિયમિતપણે વર્તવામાં આવે કે
જેથી શરીરમાં કોઈ પણ જાનના રોગનો ઉપદ્રવ થાય જ નહીં અને આ-
રોગ્ય બરાબર જાળવાઈ રહે તો એ આરોગ્યને આપણે સ્વાભાવિક આરોગ્ય
કરીશું. બે પ્રકારના આરોગ્યમાં આ પહેલા પ્રકારનું આરોગ્ય ઉત્તમ છે. પ્ર-
થમ ખાનપાન વગેરેમાં મજબૂત સાબરથી રોગનો ઉપદ્રવ થાય, પછી
તેની દવાઓ કરવામાં આવે તેથી જે સાંન થાય અને શરીર નીરોગી થાય
તે કૃત્રિમ-અનાવરી આરોગ્ય સમજાતું. આ આરોગ્ય બીજા પ્રકારનું-મધ્યમ
મજાવ છે. (૮૯)

विवेचन—સ્વાભાવિક આરોગ્ય અને કૃત્રિમ આરોગ્ય એવા બે પ્ર-
કારનાં આરોગ્ય વેદક શાસ્ત્રે કહેવાં છે. સ્વાભાવિક આરોગ્ય પહેલી પદવી
ધરાવે છે અને કૃત્રિમ આરોગ્ય બીજી પદવી ધરાવે છે. વેદક સાહ્યમિત્રે પો-
તાના આલપકાસ નામક મંથમાં પહેલી પદવીના આરોગ્યને આ પ્રમાણે
જોગવાવ્યું છે:

समोचः समग्रिषु समपातु मलक्षिः ।
प्रसन्नामेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥

અર્થાત્—જેના શરીરમાં વાનગદિ દોષ, જડરાગ, રસાદિ ધાતુ તથા મ-
ગમૂત્રની ક્રિયા સમપાતુ દોષ અર્થાત્ દોષ પામ્યા ન દોષ અને આત્મા, દિગ્ધિ

તેમને વેદક વિધાની અનુસાર આરોગ્ય મેળવવાની રીતિને પિટારી કારી છે. અન્યથા મુદ્દલીમાં કયું છે કે એક રોગ ક્રમશઃ વધવા પડેલાં જ નેનું નિવારણ કરવું એ જ કાર્ય છે અને તે ક્રમશઃ વધવા પડી તેનું નિવારણ કરવું એ કુખ્યમત છે. આ કારણથી હમેશાં સ્વાભાવિક આરોગ્ય અભ્યાસી રાખવાને પ્રવચનથીયે રહેવું. પરંતુ આરોગ્ય મેળવવાના દ્વિતીય ઉપાયોથી તો દૂર જ રહેવું. (૮૬)
[એ આભાવિક આરોગ્ય રીત રીતે અવગણવું તેથી કષ્ટાવ હશે તથા-
વામાં આવે છે :]

આત્મર્થં हि साधयन् १। ૧૦ ॥

यद्याहागविहागमर्वाविवयो द्रव्येण कालेन वा ।
मृश्यन्ते किल सर्वदा नियमिताः क्षेत्रेण भावेन यैः ॥
यत्तद्वेदजममृश्यते न विषये नात्मन्यते भूयसा ।
गेगाणां न हि सम्भवोस्ति वपुषि प्रायस्तदीये कचित् ॥

આરોગ્ય અગવત્તું શું આપણા હાથમાં છે ?

બાધાર્થ—જો માનુષ કબ્જ ફેર શાળા મુલો અને પાનના સરી-
રની તાબીરને બચાવવા જરૂર છે ત્યારે જ સ્વચ્છતા અને આનંદન મળના-
મમન વગેરે સર્વ કારીશિક વિધિઓમાં હમેશાં નિયમિતપણે વર્તવું, તેમ જ
જો તે જાણે કે જો તે આગળથી વસ્તુ મેલોમાં નથી નહીં, છતાંને વસ્તુ
માટે, કામનેશ્વરમાં અવગત આગમિ ન રાખે, નિવરણ કાલેષન ન કરે
તો કહેવું અને તેના સરીરમાં રોગોની ક્રમશઃ સંભવ ન રહે અર્થાત્
આનંદન વગેરેમાં નિયમિત રહેવાનું આપણા હાથમાં ન રહે અર્થાત્
રોગ અગવત્તું આપણા હાથમાં જ છે. (૮૭)

વિવેચન—સ્વાભાવિક રીતે પ્રથમ પશ્ચિમ આરોગ્ય અભ્યાસી રાખવું
એ પાનના હાથમાં જ છે, પરંતુ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થવા પડી આરોગ્ય
સંપાદન કરવું તે પાસા આધાર ઉપર જ છે. તાત્પર્ય એ છે કે આરોગ્ય

અર્થ—જો તમે તો વિચાર થાય છે તો દેહને હજી છે અને અધિકારી
 રહેવાં દેહને નિભાવે છે; આટલો આધાર એવો હોયો જોઈએ કે જેથી એ તમે
 તમારો સમયોચિત્તમાં રહે અને તેજોવાળા વિચારને પરિણામે સરીને વિચારી
 બંધાયે નહિ. આંધ્ર, મન્થ, કંદ, મરિચ, આદિ અને ન જાયે તેવા તથા સ-
 રીને દિનાકારી ન કર્મ થો તેવા પદાર્થોએ આધાર નહિ કરવાનું ટાળવામાં
 રહેવાનું છે તેથી એવા પદાર્થોને બાદ કરીને બાકીના જે પદાર્થો સુક્ષ્મ
 હોય છે અર્થાત્ તમેજીવન પદાર્થના દોષ અને જે પદાર્થો જિવને વિ-
 કારી-અર્થના બંધને અર્થાત્ રસોચ્છુ પદાર્થના દોષ તે પદાર્થોને ત્યજીને
 કાલજીવને કોઈએ પણ જો તેવા પદાર્થોએ હમેશાં આધાર કરવો અને
 એ જ આધાર રહેવું દિન કરવાયે હોવાનું છે. (૫૨)

[આથ બુદ્ધિ અથવા આધારની વિશિષ્ટતા સરી રહેવાનું અને તે તે
 રહેવું નિવારણ કરવાને વ્યક્તિએ જાણ થી હોય એવું તે નીચેના શ્લોકમાં
 અભિપ્રાયમાં આવે છે.]

આપેન્દ્રિયવિષયોત્તર: । ૧૧ ॥

યત્કિંચિન્સ્વલનાદિના યદિ ભવેત્કચ્છિદ્ધો જાટરઃ ।
 સંશુદ્ધં લઘુભોજનં તદપિ વા ન્યૂનં વિવેયં રુચેઃ ॥
 યદ્દોષ્ણાહપુરઃસરોપવનનં કાર્યં યયાશક્તિતો ।
 યાયૈતદુપાયતો ગદલયસ્તાવદ્ધિતં નૌપવનમ્ ॥

દોષનિવારણેના પ્રાથમિક ઉપાય.

આશય—જનનના વનરેમાં આશયની રાખવાં પણ કદાચ દોષ
 અને રુચિ પુષ્ટિને હોય છે જે પણ જીવ કર્મ અને તેને પરિણામે અ-
 જીવના વનરે છે જે પણ રોગની ઉત્પત્તિ થઈ તો તેના નિવારણ માટે
 પ્રથમ ઉપાય એ છે કે ત્યાંથી આદિ બોરાક તલ ન હોય, કંદોષો પેચાક
 પણ રસિ દેવ તેવા કર્મમાં જોડો હોય, પણ વધારે ન ખાવો; અથવા

મિત્ર પ્રકારનાં ઔરધી બનાવે છે. માન્યેન કહે છે: “તે લોકો ને ને ઔરધીએની પસંદગી કરે છે તેમાં પણ અમુક અસર થાય અને પાખંડ જેવું કંઈક રહેલું હોય છે. કાચખાનો કાચો જમ, મગરમગ્નું મૂત્ર, દાથીની લાદ, છપ્પુલીનું કલેન્ડર, ધાગા કમૂતરની જામણી પાંખ નીચેથી ખેંચી કાઢેલું લોહી અને પથરીના રામથી પીડાના માલુમને માટે તો ખારી ખારીને લોટ કરી નાંખેલા ઉદરોનું ઉચ્છિદ અને એવી એવી અનેક વાંદરાનાં નખરાંના જેવી કાંઈ પણ પ્રકારની સાત્તીયના વિનાની અને કેવળ જાદુ વાલોથી ભરેલી દોષ તેવી તેવી દવાઓ તેઓ આપણને બતાવે છે !” આવા અવંકર, પાખંડી અને ઉદરવેદોના પાતળી અને ધર્મમહતાવાળા ઔરધીપ્રચારથી હમેશાં સાવધ રહીને વર્તવું એવી સલાહ પ્રત્યેક રામીને માટે દિનારાક છે. (૬૪)

[આરોગ્યનું સામાન્ય જ્ઞાન ધાપવામાં આવે અને વાંદરાના વર્તવામાં આવે તો દરેક માણસ પોતાનો વેદ બની :સો, તે અસવનું કપન કરે કરે-ભાં આવે છે]

આરોગ્યનામાન્યજ્ઞાનવૃદ્ધિ . ૧૧૬

સામાન્યેન શરીરરક્ષણાવિધિર્વ્યાધેર્નિર્દાનં તથો-
પાયાઃ કે સુલભા દ્રુતં હિતકરા રોગસ્ય વિદ્રાવણે ॥
एतत्सर्वमनामयार्थमुदितं वृद्धैश्च शास्त्रे यथा ।
ज्ञेयं तत्सकलैर्जनैः प्रथमतः स्वारोग्यरक्षारूढे ॥

આરોગ્યનું સામાન્ય જ્ઞાન.

સાધાર્થ—શરીરનું રક્ષણ કરવાના સામાન્ય નિયમો શું શું છે ? મોટા મોટા સાધારણ રોગો કયા કયા અને તે રોગો સાથી થાય છે ? અને તે-મના સુલભ ઉપાયો સાધારણ રીતે કયા કયા છે ? આ બધા સવાલોની સા-માન્ય દ્રષ્ટિકોણ આરોગ્યના રક્ષણ માટે જદા અનુભવી પુરોએ ને ને સા-અર્થમાં કહેવ દોષ તે તે દ્રષ્ટિકોણ દરેક વિધાર્થીએ પા દરેક માણસે પોતાનું

પૂજ્યા યે જનકાદયો ગુરુજના જ્યેષ્ઠાશ્ચ સદ્વાન્વવાઃ ।
 પ્રાતસ્તે ગુરુભાવતોઽમલધિયા નિત્યં પ્રણમ્યાઃ શિશોઃ ॥
 તત્પાર્શ્વેં હસનાદિકં ન કુતુકં યત્તત્પ્રલાપશ્ચ નો ।
 તુઙ્ગરાદિપદેન નાવમનનં કાર્યશ્ચ વિદ્યાર્થિના ॥

વડીયો પ્રત્યે વિનય.

આચાર્ય તથા વિવેચન—અગ્રણ્ય, બ્રાહ્મણ, વડીલ જનો, મહા બાહ્યો અને બીજા પક્ષ જે આનંદીય દોષ તે સર્વની પ્રત્યે વિદ્યાર્થીએ આનંદીયપણે પૂજ્ય ભાવ અને શ્રદ્ધાપ રાખવો જોઈએ. ઉપર જે પણ વડીલ જનો સવારના પદોરમાં જાગતાને પ્રજ્ઞાપ કરવાયોગ્ય છે, તેમની મહા કદી પણ કાંસી-મરકદી કરવી નહીં, રથનમન કે કુટુમ્બાદિ કરવાં નહીં, આંત્રી ભવશું જે તે અસંગત બોલવું નહીં, તેમજ વડીલને કદી તુઙ્ગારે-તુઙ્ગારે બોલાવવાં નહીં; કેમ પણ કૈશવે તેમનું અવમાન કરવું નહીં, તેમની સમક્ષ કૈશવે જાગ દેવી નહીં, તેમજ અપ્રજ્ઞ વચ્ચે બોલવાં નહીં. વડીલો પ્રત્યે સામાન્ય પ્રમાણે વિનય દર્શાવવું બોધ થયેન આ ક્ષેત્રમાં કરવામાં આપ્યું છે. વિષા શિવેશ લોકને અર્થે વિનયરૂપે જ વિદ્યા દેખે છે, એ કથનાનુસાર વિદ્યાર્થીએ વિનયના શુદ્ધને યોગ્ય રીતે આશય આપવો જોઈએ. જેટલા પ્રમાણમાં એક શિષ્યાર્થી પોતાની વડીલો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ દર્શાવે છે અથવા તે તેમની આમન્યા રાખે છે, તેટલા પ્રમાણમાં વડીલ જનોની તેમના પર વિશેષ પ્રતિ જાણ છે અને એ પ્રતિનું રગ તેમને એ બોલે છે કે અમારે તે વિદ્યાર્થીએ અધિકત્વ સંતાપે વાળ છે ત્યારે તે સંતાપે પણ પોતાની વડીલો પ્રત્યે તેમજ બીજા વિનય દર્શાવે તેવુજ વડીલોને સંગ્રહ થાય છે. (૬૭)

બોલ્યોઃ “ તું મને જરાજર ધીખસતો નથી તેથી મને તુરત આવવાનું નથી
 માટે જરાજર ધીખવ. ” બિંદો છેવટે જવાબ આપ્યો કે “ મદારાજ !
 સિંદામને ચડિને વિદ્યા ધીખાય નહિ, ગુરને હવે આસને બેસાડો, આ
 નીચે બેસો અને પછી વિદ્યા ધીખો એટલે આવડશે. મારાથી સિંદામને
 બેસવાનું ન કહેવાય તેથી હું ઘોડાપર ચડ્યો દોડી ત્યારે આપને મારી કું
 પડીએ આવવાનું કશું હતું. ” છેવટે રાજાએ બિંદોને સિંદામને બેસાડી
 પોતે નીચે બેસી એટલે તેને તે વિદ્યા તુરત આવડી. ગુર જનોનો વિનય
 વિદ્યાર્થીના પ્રથમ પદ છે. (૯૮)

અષ્ટમ પરિચ્છેદ.

સદાધ્યાધીઓ સાધેનું વર્તન.

સહાધ્યાયિકઃ પ્રતિ પ્રેમયાતઃ । ૧૧ ॥

શાલાયાં સહવર્તિનઃ સહદયા યે સ્યુઃ સહાધ્યાયિનો
 માન્યાસ્તંપિ સહોદરા इव सदा प्रेम्णा प्रमोदेन वा
 कार्यां नैव कदापि तैस्तु कलहो नेर्प्यालवो मानमे
 चित्ते नो परिचिन्तनीयमशुभं तेषाञ्च विद्यार्थिना ॥

સદાધ્યાધીઓ પ્રત્યેનો પ્રેમ.

આવાર્ષ નથી વિવેચન—એક શાળામાં અથવા એક પંડિતમંડ
 માં આપે અન્યના કન્યાના વિદ્યાર્થીઓ સદાધ્યાવી કહેવાય છે. તેઓ
 શાળામાં તેમ જ શાળા બહાર આપે આપે રહેવાનો સદવાકાળ મન
 રેખ છે. આ મનથી સારી રીતે નિર્ભય અને સુદૃઢ રહે તેણી માટે તે
 વિદ્યાર્થીને પાત્રના સુગ્રીવ સદાધ્યાવીને પુત્રના પ્રેમભરતી ના પ્રેમ

જમે આપણા દોષો દૂર કરીને તેને સ્થાને આપણા મિત્રના શુભેને ધરણ
કરીએ અથવાને મિત્રના દોષ દૂર કરીને તેને સ્થાને આપણે આપણા
શુભેનું અર્પણ કરીએ. એ તેમ ન કરીએ અને તેથી દુઃકરી ન કરીને વર્તીએ,
તો મહાશુભને કુશલોના 'કુશંભરંજ' લાભે છે, અને

અતાર્તભાગદુષ્ટઝોત્રિ વિષદાગદમાવતઃ ।
અવત્યાગદ્રત્યર્થં યાતિ મીનરત્નો વપા કુમઃ ॥

અર્થાત્—કુશંભરંજ મહાશુભથી શુભને જન્મનારા પુરુષનું ચિત્ત પણ
વિષયામલ અને છે, જેમ આપણનાં શરીર સર્વેશ્વર શુભ અસરમાત્ર પ્રથમને
જમે છે. માટે પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ પોતાના મહાધ્યાયી મિત્રોના શુભેની
આપ લેને! વ્યાપાર અથવારો, પરંતુ કુશલોને દૂર કરવાનો ન થવ
કરવો. (૧૦૦)

નયમ પરિચ્છેદ.

અમયવલ્લભ.

સમયોત્તરંગાઃ । ૧૦૧ ॥

વસ્ત્રાભૂષણચિત્તરત્નમણિતઃ કાલો મહાર્થો યતઃ ।
પ્રાપ્યન્તે વિગતાનિ તાનિ ચ પુનઃ કાલો ગતો નાપ્યતે ॥
મત્તૈવં વ્યસને પ્રમાદકરણે યત્તત્પ્રલાપેઽથવા ।
શોકે વા સમયોપિ નિષ્ફલતયા ક્ષેપ્યો ન વિદ્યાર્થિભિઃ ॥

કાળની કિંમત.

જાવાર્ધ—જલિવાન વસ્ત્ર, સોના રૂપાનાં આભૂષણો, સોના મહેરો,
રત્નો અને મણિઓ એ બધાં કરતાં સમયની કિંમત ધણી વધારે છે,
તે એટલા માટે કે બીજા વસ્ત્રો જોવાર્ધ જલ કે કુંદાલ જલ તો પશુ

અર્થાત્—વખનના વગનો મુઝો તેના કષાગમાં રહેશે છે, તેથી તેને
 જાડી જેવો દોષ તો ને આવી જશે તે જોડેમાં નૈવાર રહીને ને કષાગ-
 મનો મુઝો જાડી જેવો જોડે, જરૂર જો ને જોક વાર આજણી પાસેથી
 જરૂર વખ જલ છે તો તેને જાડી થકાનો નથી, કારણકે તેના મધ્યમાં
 રાવ દોષથી તેને જાડી જેવાનું કશું સ્પષ્ટ આજણી દાઘમાં આવી જાણું
 નથી ! જોવી જ રીતે જો આવના વખને જ જાડી જેવામાં આવે તો ને
 અનુભવ છે અને ને આવી મધ્ય જાડી નાન નિર્મલ છે. આ કારણથી વિ-
 ધાર્થોઓએ પોતાના અભ્યાસી જીવનના કાળની જોક મિનિટ જરૂર નામી
 મુમાવરી જોડેને નહિ. ઉપમાં, મુમીમાં, કારણે કારણ મિત્રો મુગીને જ-
 ઘડા મારવામાં કે મોજદોષ કરવામાં વખન આગનારા વિધાર્થોઓ અપારે
 અમળ રહીને જીવાન બને છે, ત્યારે જો મરેલા વખન ઉપર વિધાય કરે
 છે એવું જાહેર જોવામાં આવે છે. તેઓના વિધાયમાંથી પ્રત્યેક વિધાર્થોએ
 જોવો મોઢ જેવાનો છે કે તેઓને જરૂર અપારે વખન મુમાના પાડી જ-
 વિધમાં તેવો વિધાય કરવાનો વખન આવે નહિ. જર્મનીના વિધાર્થોઓ
 સમજનો જલ જલ કુરપોગ કરવા નથી. તેઓ શાલ સોગ કયાક સુધી
 અભ્યાસ કરે છે. એક વિધાય વાંચનાં કરાશે આવે તો નેજો જીને વિ-
 ધય વાંચના મારે છે. એ પ્રમાણે અને કે કરીને કાક લામના દીધા વિના
 તેઓ પોતાની વિધાર્થો જીવનીની પ્રત્યેક જગનો કુરપોગ કરવામાં એક-
 મિત રહે છે. (૧૦૧)

[વખનનો કુરપોગ કરી રીતે કરવાથી કોણ વખતમાં જરૂર કામ જઈ શકે
 અને પોતાના કોઈ જમ કદ કાવે આવી ન રહે ? આ પ્રશ્નોનો વિસ્તાર કનર મે
 કોણમાં અપેક્ષા છે]

કયા નીલા ભવવરણં કાર્ય ? । ૧૦૨ ॥

यत्कार्यं नियतञ्च यत्र समये प्राप्तद्विकं दैनिकं ।
 तत्रैव क्रियते क्षणे यदि च तत्कार्यं व्यवस्थायुतम् ॥

વખનમાં બીજું કોઈ પણ કાંઈ દાવમાં ન લેતાં માત્ર આરમ્ભ કર્યાનુસાર કોઈ પણ જાતની આશા રાખ્યા વગર ફેવળ થેવને માટે શુદ્ધ આત્મપરી દિનેશુ વિચાર્યાંજિએ આવરતું નોંધ્જિ. (૧૦૩)

વિવેચન—અહીંમાં એક કહેવન છે કે Where there is a will, there is a way—અર્થાત્ ‘જ્યાં મરજી છે ત્યાં માર્ગ પણ મો. કહે છે. ‘શુભચાનીમાં તેને મળતું એવું કહેવન છે કે ‘મન દોષ તો મારે પણ જવાય. ‘ત્યત્પરં એ છે કે જેઓ પધોગી અને ખંતીયા દોષ છે અને ચોક્કમ કાંઈ કરવાની ત્ત દક્ષિણ રાખે છે, તેઓ તે કાંઈ કરવાને વખન પણ મેળવી શકે છે. જેઓ વખન નહિ મેળવી શકવાનાં બ્દાનાં કાંઈ છે તેઓ વખન આગમું દોષથી જ તેમ કરે છે. યજ્ઞા વિધાયજિએ એવી જુમ મારે છે કે અથેને જેટલો અભ્યાસ કરવો પડે છે, તેટલા પુરતો વખન અમને મળી શકે નથી ! આ માત્ર એક બ્દાનું જ છે. વખનને સુધુપોષ કેવી રીતે કરવો તે તેઓ જાણતા નથી, તેઓ અનિવચિતપણામાં અને આગસમાં વખન મળ્યા નાંખે છે અને પછી અભ્યાસને માટે પુરતો વખન નહિ મળતો દોષની શરિવાદ કરે છે ! સ્માહર્ષિએ એક રસને કહ્યું છે કે “એવી માણસને બ્દાનાંની ખોટ નથી. ઉપજીથી જો કે કામ કરવે નારાજ દોષ છે, પણ સખખોની દલીલો કરવામાં હમેશાં આશા દોષ છે. “એટલે જેઓ વખન નહિ દોષનાં બ્દાનાં કાંઈ છે તેઓને હમેશાં એવી સખખત્ત જોઈએ. વિધાયજિ. એને માટે નિષ્ક્રિયજીને કામ કરવું એ સૌથી વધારે સલાહભરેલું છે. નિસાગમાં જવાના અવધા યુરને ત્યાં અભ્યાસ કરવા જવાના કથાકોને બાદ કરતાં બાળીના દિવસ અને રાત્રિના કથાકોમાં પોને સું સું કામ કરવું અને તે પ્રત્યેક કામ ક્યે ક્યે વખતે કરવું તેવું ચોક્કમ રીતે કયાં રાખે અને પછી કામકામ (Time Table) અને કાર્યક્રમ નહીં કરી રાખે અને પછી તત્કાલ જરા પણ દિનિ આવવા દીધા વિના ઉલોમોજીને કામ કરે, તો કોઈ પણ ઉપયોગી કાર્યને માટે તેને વખન નહિ મળી શકે. દોષની શરિવાદ કરવાની જરૂર રહે નહિ. હાથરીજી પણ કહ્યું છે કે “આગમું મા-જુસો કામને બીજે તેમ કરીને ક્યવી નાખે છે, તો પદતિપૂર્વક કામ કરવા.

પણ ખેંચી દેતી જામન નરે પ્યાન ન દોષ તે સ્વાભાવિક હતું, પરંતુ
 વેશિષ્ઠન એક નિશ્ચિન પ્રાજ્ઞ હતા અને પોતા વસ્તુ વખત તે ન્યાયો
 માન્યો નહિ. તે સ્વયં નેને જો કંઈ વખત મગસ લાગ્યો તે વખતમાં
 તેને દબ્બીનની પેટીમાંથી કાઢી લેવાને માટે મુજબ મુજબ જામનો લખી
 દારી અને પાંડવથી એ જામનો ઘણી કપરોથી કંઈ થતી તેની જ રીતે
 સૌથી ન્યારે પેનાના લગ્નર મદિન આપ્યું પરંતુ જોગથી જતો હતો, ત્યારે
 તેને કંઈન આપના સ્થ અર્થદાર વિષે એક નિષેધ લખ્યો હતો.
 એક વાર જ્યારે તે ૧૦૦૦૦ પિપ્પરીઓનો કપડો કાઢતો હતો અને ઘનુ-
 ઝોની કપર લગામો કરતો હતો, ત્યારે પેનાના નિશ્ચિનપદ્ધતિ તેને મુશ્કેલી
 મુશ્કેલીની નિમિત્તી વખતે જી રસ કરી તે વિષે એક મોટો લેખ લ-
 ખ્યો હતો ! વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાભ્યાસ કરતાં ધર્મસારમાં વખત ન મળે
 અને ક્ષીરને લગતાં લગતાં તથા મુશ્કેલી કરતાં પુત્રોના લખવાનો વખત
 મળે એ કેવું આશ્ચર્ય છે ? નિશ્ચિનપદ્ધતિ અને કદામત્ત એ નિશ્ચિન પરિણામ
 છે અને વિદ્યાર્થીઓએ તેના જામને મળ કરવો જોઈએ. (૧૦૨-૧૦૩)

દશમ પરિચ્છેદ.

વ્યસનનિષેધ-ધૂત.

વ્યસનવિરહાઃ । ૧૦૪ ॥

સર્વોણિ વ્યસનાનિ દોષનિકરાઃક્રીણાનિ સન્તિ સ્ફુટ-
 મેતાન્યત્ર હટાદ્ હરન્તિ સમયં સ્તેના યથા સમ્પદમ્ ॥
 શૂતાદોનિ ચ તાનિ સત્કૃતિપથે વિગ્રમદાન્યઞ્જસા ।
 નૈષ્ઠવ્યાનિ કદાપિ સેવિતુમયઃશ્યાતીનિ વિદ્યાર્થિભિઃ ॥

વસ્ત્રજોડા જાનથી ચોંટી ગમેલા વ્યક્તિનું જ સમજાવું. આ સધળા બા-
જોને જૂઠા જૂઠા પ્રકારનો રોગ થાતીને મને તેવી રીતે ચલાવી લેવામાં
આવે, તથાપિ વસ્ત્ર તે મહાદુર્ભક્તો જ છે અને દેહને તથા આત્માને
અદિનાર થઇ પડે છે. આ વ્યક્તો સરીરનો તથા આત્માની કુચ્છ બા-
જાઓનો એવી રીતે ઘટ વાળે છે કે તેથી વ્યક્તી પોને કર્યું સમજતો
નથી. જુઠાની એમ સમજે છે કે હું વ્યવહાર વગેરે જુઠું અને જે કાંઈ
પ્રમાણ હું તે યોગ્ય સમજામાં જહું પ્રાપ્ત કરી લઉં, પરંતુ વસ્ત્ર તે
દરિદ્ર જાનનો જીવ છે જેનું તેને જ્ઞાન રહેતું નથી અને હવે તે જ વ્ય-
ક્તમાં તે જુદાર વાળ છે. માંદાદારી અને મરણી એમ માને છે કે એ
વસ્ત્રજોડા ઉપયોગથી માફ સરીર પુર અને આરોગ્ય જાનતું જીવ છે, પરંતુ
વસ્ત્ર તેથી નાના પ્રકારના રોગો જન્મ જમીને સરીર આકાને મરણનો
ભોગ થઈ પડે છે. આ પ્રમાણે સધળાં વ્યક્તો વ્યક્તીઓને ખગર પડવા
દીધા વિના તેમની જુદારી મેળવે છે. આ દારણથી મંદારી સ્ત્રીના વધા
સમયમાં એ જા થોભ્યું છે; એટલે કે ચોરા જેવી રીતે ધરપકડીને ખગર
પડવા દીધા વિના સંપત્તિને દરી જાળ છે તેવી જ રીતે આ વ્યક્તિઓ
ચોરા વ્યક્તીને ખગર પડવા દીધા વિના તેવી દારીસિક, અધિક અને
અતિ સંપત્તિનું દરજ્જું કરી જીવે છે.

દેવાદર્શ વૈદિકમિત્રતા જ શારંગવા ગમગયાદેશ :

એવંજલાગતિ વિહંગિત્તાનિ જાતુર્વૃત્તાનિ મરણિ વૈષ્ણવ ॥

અર્થાત્-દેવાદર્શ, વૈદિક જાતેની મિત્રતા, વારાંખના, રાજસમામાં જનું
આચરું અને અનેક દારણનું અવરોધન કરવું; એ પાંચ ચાતુર્ય મેળવવામાં
મુગ છે. આ મેકોનો દેશકો તરફથી જહું જ બોલે. અર્થ કરવામાં આવે
છે. વારાંખના અવરોધ વેશ્યા-મહિષાઓની સોળાથી ચાતુર્ય આવે છે એમ
જાનીને દેશકો વેશ્યાના સંપત્તિઓ દરમિયાન સતોત્ર જાની લે છે કે પોને દા-
સાધારે ચાતુર્ય મેળવવાનો જ્ઞાન મદજ્જું કરે છે ! વસ્ત્ર વેશ્યાઓમાંથી ચતુર થઈ
દાસ્ય નથી, પરંતુ દુષ્ટચારી અને ધનનો દુરુપયોગ કરનારા જ અને છે. વેશ્યાઓ
જનો જુદાર, અદિનાશ, ચોરી દંતવાદિ અનેક બીજા કુર્મુજો દીખીને કુર્મચાર

શુભાર રમતાં નગ પોતાનું શબ્દખાટ યુમાતી બેઠો હતો અને તેના
 માથ પોતાની આંધ્રી દમવતીને આપે લાઈને વનમાં નીકળી જતું હતું. ૫૩૫ ૬૩.
 વનમાં જવું અનેકાનેક પ્રકારનાં સંકેતો પોતા પાસે. પતિપત્ની છતાં પત્ની
 મન પવનીન, શુભાગુર અને અર્જુન દીન દશમાં જંગલે જંગલે રહ્યાં
 નગને છેવટે એક યુગની અવધાન તરીકેની નોકરી કરવાનો વખત આવ્યો.
 અને દૈવદાને દાસ્ય હરીને પેટ બરવાની જરૂર પડી. આ મધ્યગુંને નગ
 શુભાર ન રહેતો દોન તો મહેતું પડત નહિ. તેથી જ રીતે યુધિષ્ઠિર દૈવદાને
 આપે શુભાર રમ્યો અને તેમાં ને સર્વે કાંઈ દારી મયો. ધન, જમીન, પૃથ્વી, કલ્યાણ
 મન મિત્રકન દાગી મયા પડી 'દાપો શુભારી જમણું રમે' એ વ્યાપે
 યુધિષ્ઠિરે પોતાના સૌથી નાના ભાઈ સુદેવને, પત્ની નકુળને જવું શુભારમાં
 યુમાબ્યા. આમા પણ નરરથી કાવ માંડનાર શકુનિએ મહેતું માર્યું: "નમાગ
 બે કાવકા બાહ્યોને તમે પ્રામાં મૂકીને યુમાબ્યા, પણ તમારા સમા બા-
 હ્યો નમને વધારે બાકા દોષ તેમ જળ્યા છે." આ ઉપરથી યુધિષ્ઠિરે
 અનુન, હીમ અને છેવટે પોતાની જાનને પણ મૂકીને તે સધળું
 યુમાબ્યાં. પાંચે પાંચે દૈવદાને દાસ્ય બની રતા. દને માત્ર એકથી દૈવદા
 અવગેરે રહી. વ્યાપે વિનાશનો કાગળ આવે છે ત્યારે રિપરીન જુદી સ્વરૂ છે
 તે પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરે દૈવદાને પણ મૂકીને મૂકી અને દારી મયો! એ પ્રમાણે
 પાંચે પોતાનું સર્વસ્વ યુમાતી બેઠો એટલે એકદમ દુર્બોધને દૈવદા રજા-
 સ્વસ્થ સ્થિતિમાં એક વજ્ર પડેલીને અંતપુરમાં બેઠી હતી ત્યાંથી તેને તે જ
 સમામાં લાગ્યો, અને તેનું એકનું એક વજ્ર પણ ખેંચી લેવા લાગ્યો. છે-
 વટે ધૂનરાપ્ટે આપેલા વરદાનથી દૈવદાએ પોતાના પાંચ પતિઓને દાસ્ય-
 માંથી મુક્ત કર્યા અને તેઓ બાર વરસ સુધી વનવાસ બોમવવા માટે
 આત્મા મયા. આવી આવી લીલાઓ શુભારના પરિભ્રમરને ધાવ છે અને તેની
 દાનિનું વિસ્મારથી વર્ણન કરવા બેસીએ તો એક મોટું પુસ્તક લખાય. (૧૦૪)
 [વૃત્તના દુષ્ટિરૂપનું દક્ષન કાવનાર એક અસરકારક સંવાદને નીચેના
 પ્રકારમાં લખવામાં આવ્યો છે.]

દોષુ' છે, એટલેથી જ અટક્યો નથી, પણ મનુ' સંતુષ્ટી કરના ક-
રીને પણ હું જુઘાર રખા વગર રેલો નથી.

ત્રીજો જુઘારી—દીક, દીક, હવે ડાનોમાનો બેસી રહે! તું મોટો ધાનો ?
મોટો તો હું: યોગાદેવ! સાંભરે. મારા જાણ રાજના માનીના
દંડુરી દના, રાજની સારામાં મારી નીજેતું' સમેદરથાન અમારૂં
પર બન્યું હતું, પણ આ જાંઘના હાથમાં કળને આવનાં તે તમામ
મીથકન જુઘારમાં રના કરી. ઉપર કરના કરી નાંખ્યું છે. એટલું જ
નહીં પણ મારી જાણડીને પણ નેને પાંચેર મુઠી આવ્યો છું. મારો
હરિદો એટલે સુધીનો છે કે વળન પડે જાણડીને વેચીને પણ જુ-
ઘાર તો રમશે જ. કહો, ત્યારે હું મોટો ખરો કે નહિ ?

સાદુકાર—કેમ, દીકરા! તારે કાના જેવું જનવું છે ? જેવું જનવું દોષ
તેને સુદ કરી માન અને જલ્દીય આવે.

દીકરો—પિતાશ! ધણમાથ ધવાનો આ ધણી મારે જોઈતો નથી. મારે
જુઘારી નથી જનવું. એ સવંને રળ આપી દે.

સારંગી—જાન, આજે, ધન, કહું એ સવંને ધણી ધમ્માન્યાર
જુઘારનું બચન ખરાબમાં ખરાબ છે, મારે દીક માણસે અને ખાસ ક-
રીને વિવાદોએ નેથી દૂર રહેવું. (૧૧૦)

एकादश परिच्छेद.

व्यञ्जननिषेध-भांश्राहार.

भांशाहारपरिहारः । १११ ॥

दृश्यन्ते द्विविधा जगत्यमुभृतोऽन्नादाश्च मांसादना ।
दन्तस्वेदनखज्वरादिविविधेषु स्पष्टोऽस्ति भेदोऽनयोः ॥

સામ્યં તત્ર ફલાશિભિઃ સહ નૃણાં માંસાશિભિનોં
સ્તસ્માદુદ્ધિમતાં નૃણાં સમુચિતં નાસ્ત્યેવ માંસાગ્ન

માંસાહારનો પરિહાર.

ભાવાર્થ—જગતમાં પ્રાણીઓ એ પ્રકારના દેખાય છેઃ એક માંસ
નારા અને બીજા વનસ્પતિ, ડાંગડા અથવા અન્ય ખાનારા. માંસભક્ષી
વનસ્પતિભક્ષીઓમાં હાંત, પરસેવો, તાવ આવવાની રીતિ, જલદર, નખ
રેતી ભિન્નતા સ્પષ્ટ જણાય છે. અર્થાત્-માંસાહારી સિંહ વાઘ વગેરેના
નખ હાડાઓ જનાવરોને શાડી શકે તેવા હોય છે. વનસ્પત્યાહારીઓના
નથી હોના. માંસાહારીઓમાં તાવ આવનાં પ્રસવેદ વળે છે, ત્યારે વન
સ્પ્યાહારીઓમાં તેથી વિપરીત હોય છે એ વર્તે પૈકી માંસાહારી વર્ગમાં
છુસ જાતની ગણના થઈ શકે તેમ નથી, કેમકે માંસાહારીના અવયવો
છુસમાં નથી, કિન્તુ વનસ્પત્યાહારીને લગતા અવયવો જ તેમાં છે
વિચારણીય મનુષ્યોએ માંસાહાર કરવો બિચકુલ ઉચિત નથી. (૧૧૧)

વિવેચન—‘માંસાહાર’ને એક વ્યસનરૂપ દેખવામાં આવ્યું
તેનું કારણ એ છે કે મનુષ્ય કુદરતથી માંસાહારી નહિ હોવા છતાં
સોખની ખાતર માંસાહાર કરે છે અને પછી જેવી રીતે બીજાં વ્યસને
સપડાએલાઓ તેમાંથી મુક્ત થઈ શકતા નથી, તેવી રીતે માંસાહાર
ધાતકી સ્વાદમાં પડેલાઓ પણ તેમાં એવા આસક્ત રહે છે કે
તેઓ ત્યાગ કરી શકતા નથી. મનુષ્યે માંસાહાર ન કરવો એક
તેનાં કારણો ધણાં જ સ્વાભાવિક છે. આમાંનાં મુખ્ય કારણો ત્રણ
આ સ્તોકમાં દર્શાવેલાં છે. મનુષ્યની દેહ-રચના વાઘ સિંહ જેવાં માંસાહાર
પ્રાણીઓની દેહરચના જેવી નથી કિન્તુ તેથી કેવળ ભિન્ન છે. તેના
જલદર વગેરે સર્વ માંસાહારીઓનાં જેવાં નથી અને તેથી તે માંસાહારી
શકે નહિ. આ કારણો દેહરચનાને લગતાં ગણાવ્યાં. બીજા ભિન્નતા
દર્શાવવામાં આવી છે કે માંસાહારીઓ જીભથી ચાટીને પ્રાણી પીએ છે
વનસ્પત્યાહારીઓ મોં અથવા ઝોડવડે પ્રાણી પીએ છે. મનુષ્ય, વાન

બેંસ, ગાય દત્તાદિ સર્વ પ્રાણીઓ માંસાદારી નથી તેથી તે ગ્રહોંથી પાણી
 પડે છે; અને એક વિશેષ જિમના એ છે કે મનુષ્યને તાવ ન દોષ ત્યારે
 પરમેશ્વરે વચે છે, પરન્તુ માંસાદારી પ્રાણીઓને તાવ મટે છે ત્યારે પરમેશ્વરે
 વચે છે. આ સર્વ કારણો માંસાદારી પ્રાણીઓ અને મનુષ્ય પ્રાણીમાં રહેલી
 દેહરચના અને આચારાદિને સનની જિમનાને સનનાં છે, અને તેથી સિદ્ધ
 થાય છે કે મનુષ્યને માંસાદારી પ્રાણીની વર્જનમાં મનુષ્યનાં સ્નેહનાં નથી,
 કારણકે દરને નેન માંસાદારી પ્રાણીનું એક પણ લગણુ આપું નથી. પ્ર-
 કાર્ય વિદાનો પણ એ જ નિશ્ચય આપ્યા છે કે મનુષ્ય માંસાદારી નથી
 પણ વનસ્પત્યાદારી અથવા રસાદારી છે. આના દીઁષ્ટ પોતાના "The
 Perfect Way in Diet" નામના પુસ્તકમાં મનુષ્યની દેહરચના અને
 તેના સરીરના બૂદા બૂદા ભાગોનું અવલોકન તથા સરખામણી કરીને
 એવા નિશ્ચય ઉપર આવે છે કે મનુષ્ય કદાપિ માંસાદારી દોષ થકે જ
 નહિ. પાચેટ નામનો એક વિદ્વાન કહે છે કે "મનુષ્યના જરૂરની રચના
 ઉપરથી તે ફક્તથી રસાદારી પશ્ચિનનો છે એમ દર્શાવનારી પછી સાબી-
 નીઓ મળે છે. પ્રા. આચન પણ એમ જ કહે છે અને વધારામાં ઉમેરે છે
 કે એન્ડ્રોપોડીસ અને બ્રાઇન મોપમાં પશુઓ પોતાનું જીવન અનાજ, રસ
 અને બીજી પોષક તત્વસાગી વનસ્પતિઓ પરે જ મેલાવે છે અને તેઓની
 દેહરચના તથા મનુષ્યની દેહરચના વચ્ચે જે સામ્ય રહેયું છે તે ઉપરથી
 સિદ્ધ થાય છે મનુષ્ય ફક્તથી જ વનસ્પત્યાદારી છે. ફ્લેચરેન્સ નામનો
 વિદ્વાન કહે છે કે "મનુષ્ય માંસાદારી જણ નથી અને વનસ્પત્યાદારી-પ્રાણી
 પણ નથી. હાલ આનામાં પ્રાણીઓના જેવા દાંન, તેમના જેવી ચાર દો-
 જી વગેરે દ્રવ્યો માણસમાં નથી. એ આપને આ સ્વચ્છ ઇંદ્રિયો ઉપરથી
 વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે મનુષ્ય વાનરની જેમ કદાદારી છે." આ
 જ પ્રમાણે મનુષ્ય ફક્તથી માંસાદારી નથી જ તેની સાબીનીયું સેંકેડો
 ૧૭૬૦ના અભિપ્રાયો દર્શાવી સ્પષ્ટ તેમ છે. આ કારણથી જ માંસાદારને
 એક પ્રકારનું કુર્વસન લેખ્યું છે અને માંસાદાર નિમિત્તે જીવદિંસા કરવામાં
 વિદ્વાનોએ મોડું ખર્ચ જણાવ્યું છે. (૧૧૧)

હાદગ યાગ્નિકોદ્.

અમનનિષેધ-મદ્યપાન.

શ્લોક ૧૩૩૭

યોન્મદાદં વિદયાતિ વિશ્વમગ્યનિ સ્વીયાન્યદીયાન્નમં ।
 માંસ્તન્નઃ ક્ષમિતં ત્રિરેકવિકલં ચિન્નં કરંગનિક્ષણમ્ ॥
 શામ્યં દદતે તથા ચિન્નનુંતે ત્વજ્ઞાપ્રનિષ્ઠાક્ષરં ।
 મા યોગ્યા નતિ લેગનોપિ મદિગ મ્પર્ગાય પાનાય વા ॥

અર્થ.

આચાર્ય એકિ વ્યાનુ અમન થવુ મનુષ્યની કલ્પી વા અનન-
 ... નિ નમનની એક હુઝ અનન છે. તે પ્રથમ તે પુનઃ
 ... અનન અનનને તેમજ અનને વાન્ય તેમજ તેમજ અ-
 ... અનનને અનિય હરે છે, અનને એક સનુદાયનં વિરિષ્ઠા-
 ... ના અનનને દરિ હી નામે છે અનને હુઝની અન-
 ... ના અનન થવુ હરે છે. તે અનિયનં થવુ હરે તે।
 ... ને અનન હરે અનને વિનિયની. (૧૧૪)

વિવેચન—અનિયન-અનન અમન એકું દાનિયન છે તેરે।
 ... અનનને અનનને અનને હરે હરે એ અનનને મુન-
 ... અનન, અનન, અનન અને અમન દેવનું અનિ-
 ... અનન અનનને અનને છે એ હુઝ અનન મનુષ્યને
 ... છે, અનને વિનિય અનને છે, હીનેઅનને અનનને હરે છે
 ... અનને વિનિય અનને છે હરે છે હરે—

એવં વાગ્દેવતાવત્તપોષિતવત્તપદ્મ

ત્વજ્ઞાપ્રનિષ્ઠાક્ષરં તથા ત્વજ્ઞાપ્રનિષ્ઠાક્ષરં ॥

ત્યારે તેની મૂની રેવ તેજે મુખી દાખી ! અવધનથી આવળી ધેવડા કેડે
મુખી નાચકારક ચર્ચા જે છે તે આ કવિની જોઈ સકાયો (૧૧૪)

[જુલેના એ મોહોમાં અવધનથી જતી દુરવચ્ચનાં વિશે આખ્યાં છે. યરીન
અને દરજા દોડા એમી હવેલક અથ પામે છે તેઓની તથા મોડા અને કીમત
દોડા પામ્યા એવી દુખ રાત્રે અથ પામે છે તેઓની કવી કવી સ્થિતિ શાવ છે તે
અદ્વારે દર્શાવેને વિધાયોમિતું તે તરક પ્યાન બેંચી બેધ અવધનમાં આપ્યાં છે]

અવધનનાં દુર્દશા । ૧૧૫ ॥

एषां पश्यन् रे सुगन्धमनिनां दुःखान्वितां दुर्दशां ।
गच्छन्नापि पतन्ति लक्षपविकला मार्गं किलेतस्ततः॥
यत्तदा प्रलपन्त्यमङ्गन्तमथाऽन्यक्तञ्च तुच्छं वचो ।
दण्डादण्डि परस्परं विदधते निष्कारणं बालिशाः ॥

મહિષાસુર દશાગમવિ વૈદ્યવન્ । ૧૧૬ ॥

दक्षा अप्यधुना हि शून्यहृदयाः स्वं रक्षितुं न क्षमा ।
दृश्यन्ते परतन्त्रतामुपगता मद्यप्रभावादिमे ॥
ल्लिङ्गन्ता वमनादिकं विकलवन् वा वक्ष्यमानाः परैः ।
क्लिङ्गन्ते मदिरामदाहतवियो हा हा वराका नराः ॥

મહિષાસુરી થની દુર્દશા.

આચાર્ય—અરો, વિધાયોમિત ! જુઓ, નમર દરો, પેલા પાડી-
આંખનાં દુર્દશા કેવી દુઃખજનક છે ? તેઓ માર્ગમાં આપ્યા આપે છે પણ
અવધનના છે, અંદરે ક્યાં જવું છે તેનું તેમને જ્ઞાન નથી એવી અરી
તરી બાંધકા હો છે અને અવધનમાં આપ્યાં રસનામાં પડી જાય છે. આંખરો,
તેઓ શું બાંધકા હો છે ? તેઓના મોલવણનું કંઈ દેખાતું નથી. અવધનદ
અને નિર્ગંધ વચ્ચે મોલે છે. અંદર અંદર તેઓ અવધનમાં છે નવાપિ
એક બીજા પ્રારે કેવું મળીય મોલે છે, અને મરો આપે છે ? એકાંતુ ન

આપણી પોતાની આજ્ઞાના કંઈકા કરે છે, નેત્રી રીતે વિદ્યાન, ચતુર અને
 પિત્રારી ભેજાના જ્ઞાનો છાત્રા જાનીને ધરમાં તથા જોડાણોમાં પોતાની
 મન દગલે છે. જે વિદ્યાનો મરિયાપાન ન કર્યું દોષ ત્યારે જીભએને
 હજેટ આપે છે, મોટા અધિકાર ક્ષાપણુપૂર્વક ચલાવે છે અને કાઢી
 રી વાનો કરે છે તેઓ ઘર પાંચા જડી માંકડાની સ્થિતિને જ પામી
 થયેલા બુદ્ધિવા મઢી જાય છે! તે સમયે તેમના ક્ષાપણુ ઉપર, તેમની
 ક્ષાપણુ ઉપર અને તેમના અધિકાર પણ વિદ્યાર્થો વર્ષાદ વરસી રહે છે.
 મેળ હોય મરિયાપાનથી પોતાનું કબ્જ કુમારે છે અને તેથી પોતાનાં
 કાં છોડાએ જામે મારે છે, ત્યારે ઉચી જાનિના કોઈ પોતાના ક્ષાપણુનું,
 મેળુ, કલ્પની ક્ષાપણુનું અને કુંજચાત્રમનું સત્તાનાઠ વાને છે. હા-
 ૧૬ માર નામના એક અમેજ દરિએ લખ્યું છે કે—

In many a house the harmless babes
 Are poorly clothed and fed,
 Because the craving gin-shop takes
 The children's daily bread.

અર્થ—અખં ઘરોમાં ગિજ્ઞાં જાગેને પૂરૂ આવાનું કે કપાંધયાં
 ભુ મળતા નથી કારણકે ઘરની કામો તેમના મોંમાંથી ચાલકોના કુકો
 જાય છે.

મધપાનથી કાલો જ્ઞાને પોતાનું ક્ષાપણુ કુમારોને અનર્થો કપાંધ
 અનેક દર્શનો દનિદાસમાંથી મળી આવે છે. દિમ્બીનો જાલકાદ જ્ઞાંતીર દરવાર
 કાં હોય દનો તે સુચિતિત અને ચતુર દનો તેમ જ તેના પિતા મદાન અક-
 એ કલ્પનખંડનું અખિત સાત્રાખ્ય નેના દાધમાં મોંખું હતું, પરન્તુ મરિયાપા-
 નની મનનામાં તે એકદો ધેલો રલો કરનો દનો કે તેની બેમન તુરજાંતના
 મહેવમથી તે જાદાર પણ નીકળે નહોતો. ચાંચકારે ઉપર જાગમર લક્ષ
 નદિ આપસને લીધે તેના ચાંચમાં જાડુ જડો ધયાં અને ખંડિયા રાગએ
 રતન લક્ષ અખા અકારે ચનેથી કમારનામાંથી તેના પુત્ર જ્ઞાંતીરના
 વખતમાંથી ઉઠા જાગમથીને પાવા લાગી હતી અને આંતરગતેના વખત
 પડી તે આખી કમારત નજા પડી મઢ હતી.

Johnella Mission Ward.

આપે દારૂ પીને નબળાજ નાચો નથા હિમ્મતનું નારક અજાવે ? 'હિમ્મત'નું
સુરક્ષિત દુર્ગ નારક એ નબળાને રમેલું જા રહેવાય છે. આખી રાત એ પ્ર-
માણે દારૂના પાનમાં અને નાચતી મોજમજદમાં બનીત પર્તી બધારે મદદર
પડું ત્યારે તે મુર્ખ જનો અને ખધાદને જગી, જગી, જગીયામાં આજ
તેમ જી પુનઃ શાંતી પડતી કે દરજાનો દોર ચાલે ? આ પ્રમાણે લેખ
નં. ૧૧૧ દોડતી શરણ નેને મોજમજદમાં અને વેચાણને અવગણના
દોડતી દારૂ દતી એનું દેવન છે કે નબળાની વેચાણને બધારે અપહાર
નહીને જાતીયામાં જતી ત્યારે તેમનાં વચ્ચે વચ્ચેમાંથી જે મનમાં, મોની,
મનમાં રહે જગી પડું તે મોપીને તેને વેચી આવતા ખધા દુધ પશુ
નહી નાચુમાની ગેર શાંતી દતી ? આ દરજાનો નબળાનું શબ્દ
૧૧૨ આપણેથીનું મુખ્ય સ્થળ કા' પડું અને તેનું જિજ્ઞાસ એ બાબ
૧૧૩ ૧/૪ ના જળવાના વખતમાં અમેજ અગરારે નબળાને ૩૧ ૧૧ને
દમદમમાં શબ્દ, જે મરજી દુર્ગી કેદમાં રહે ?

[illegible]

દમેશાં દદિયોના મુદ્ધમ દોનાથી તેઓ પેટાના આંતરજીને વેચી
 દોષ છે તે દારૂથી : અંતરજી વિનાના બનેલા વિવશપિપાસુ
 જીનનો લોપ થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. જીન સાથે ધન અને આરો
 જન નાશ થાય છે. વેસ્થા 'અનેકભર્તૃક' દોષ છે અને અનેક પુર
 સેવનથી તે અનેક રોગોનો ભોગ થઈ પડી દોષ છે. એવી સ્ત્રીના સેવ
 નગીની મનુષ્ય પણ રોગનો ભોગ થઈ પડે તેમાં કશું જ આશ્ચર્ય ન
 વેસ્થાઓ પ્રેમને અથા અનેક પુરોગત સેવન કરતી નથી. અશક્ત, પ્ર
 નારને તે પોતાનો પ્રેમ દરિ છે પરંતુ વસ્તુ તે ધનને અર્થે ધ
 નેકે બેઠેલી કુલરા દોષ છે અને તેથી તેના સગી પુરવને તેને પા
 વગધન વડે મંદુર ભાં વિના ચાલતું નથી. આ પ્રભાવે વેસ્થાના સંગમ
 શાંતિ, આશા અને ધર્મ નથા તે સાથે નીનિ અને પ્રતીનિત્ય ધ્વંસ થા
 છે. કોઈ પણ અવસ્થામાં મનુષ્યે એવી કુલરાઓને સંગ કરવો નોંધએ
 નહિ, પરંતુ આ પ્રકારનો ભોપ મુખ્યત્વે કરીને વિધાયોએને આપવાની
 આવશ્યકતા એટલી જ છે કે તેઓ ઉઝળી નાખાવરથાવાળા દોષને ઓઠા
 અનુભવ નથા અપરિપક્વ મુદિવડે કુટ લાકમમાં રતાર્ક જવાની વિશેષ
 બીન રહે છે. (૧૨૧)

ચતુર્દશ પરિચ્છેદ.

વ્યવ્રનનિપેધ-પરશ્રીગમન.

પરશ્રીગમનનિપેધ : ૧૨૨ ॥

વેદ્યાવત્પરકીયદારગમનં શાસ્ત્રે નિપિઢં મૃશં ।
 યસ્માન્નદ્ વીતનોતિ દુઃસ્વમનિશં શારીરિકં માનસમ્ ॥
 શુદ્ધે ચાપિ કુલે કલ્હનિકરં વિસ્તારયન્વજ્રસા ।
 વેરં વર્હયતે મયં ચ કુરુતે હન્યાત્મનઃ સદ્ગતિમ્ ॥

અને તેમાં પક્ષાનાં અને વાદ દેવમાં પણ મધ્યે એક વાર કાઈ એક
 તથા ધરમાં રાત્રિએ તે ચોરી કરવા પેદા ધરમાં એક ચાકર ભગતે
 ને ચોરની સામે થયો. ચોરે ને ચાકરને એવા જોરથી પોતાનું ક
 માર્યું કે બિચારો ચાકર મરી મર્યો, પણ ને સાથે ધરનાં બધાં માણસો
 મર્યાં અને ચોર પકડાયો. ન્યાયની દેવેરીમાં તે ખૂન કરવાના તથા
 કરવા માટે પાટકા ધરમાં પેસવાના મુન્દા માટે મુન્દેગાર હોય અને
 રાત્રીની સુખ શકિત જે વખતે નેને પૂછવામાં આવ્યું કે “ તારે કાંઈ જો
 આખો તારે કાવચ પ્રમાણે નેને ચોરે હત્યું કે ” અને મારી મા સાથે પોતાના છે
 છે ? ” તેના જવાબમાં ને ચોરે હત્યું કે “ અને મારી મા સાથે પોતાના છે
 ન્યાય કરવા છે. ” ચોરની માને તેની પાસે બેઠાથી અને પોતાના છે
 ચોરની આ દસા જોઈને તે મર્યું હત્યું. ચોરે હત્યું : “ યા, તું મારાપગ ન
 દેવ મળતી હતી માટે મરણ પડેલાં જો તું તારી જીભ મારા મોંમાં ન
 ને મારી મર્યાનિ થાય. ” યાએ પોતાની જીભ પોતાના પૂતળા મોંમાં ન
 નહીં કે તુલ ના પૂત્રે માની જીભને દેરીને નેનો હત્યો કરી નાંખ્યો અને
 ને સાથે હત્યું : “ યા, આરે તારાપણમાં કે તારી ચોરીઓ કર્યો હતો,
 તારે તારી આ જીભ અને કિષ્કામણ આપીને અટકાવ્યો હોય, નો ફં
 મોરો ચાકર મનન નહિ અને મારી આ દસા થાન નહિ, માટે મારું મોન
 થાનનાં તું અને તારી જીભ છે, નેથી તારી જીભને કે આટલી સુખ કઈ
 ફં. ” એમ કર્યો ને રાંધીપર થઈને મરી મર્યો. સાચુંસ એ છે કે ભય-
 મમાંથી માનાવિયા જો પોતાનાં બાગકોને તારી ચોરી કરનાં અટકાવનાં
 તથા, નો અવિષ્વમાં બાગકો ચોરીના અમુની બની ભય છે. (૧૨૪)
 [૭૫૬ અને સાચુંસ અમન સિદ્ધા છે, જેને નિરેધ નીવડના મોંમાં પ્રચલ-
 નો છે.]

મુગલા ૧૧૨૬

निर्दोषाः पशवो मृगप्रभृतयः कीदन्ति ये कानने ।
 तेषां प्राणहरी किल्लास्ति मृगया कीडा कथं सा भवेत् ॥

વિદ્યા વગરે મોટા દેહોમાં જન્મોમાં દમરો અને લાખો જનમાં ચિત્તવિ-
ચિત્ત યથુપદીઓ વસે છે. વિદ્યારીઓએ પાતળી કીડાની ખાતર એ નિર્દોષ
પ્રાણીઓનો મોટા પ્રમાણમાં ઘન કરી નાખ્યો દોષથી આજમાજ મુંઝેડો
યથુપદીઓની જાનોનો નિરૂપ વાચ જ વધ મયો છે. સુશ્વિતોર્જની આ
સરખો આ રીતે વાચ વાચ એ અનિષ્ટ દોષથી વિદુલાનની તેમ જ
સ્ટ પાંડોની સમજાએ કેટલાં જન્મોમાં કાને સિદ્ધ ન કરવા દેવો
એવાં કાવ્ય કવોં છે. નિર્દોષ પ્રાણીઓના પ્રાણ દરમ્યાં રમન માનવી તે
જમાનુપદાવ જ છે. મનુષ્યને જુદા અને વિચારશક્તિ મળેલાં છે તેટલા માટે
તે યથુઓ કરતાં કામ મનાવ છે. જુદા અને વિચારશક્તિને મેળે કરીને
મનુષ્યને પાંડો દુઃખ દેહને દુઃખ કામ વધું જ દેહને વામન દેહ છે કે—

The generous heart
gives others pain.

અર્થાત્—જે મનથી બીજાઓને દુઃખ વાચ તે મનને ઉપર અ-
નુકૂળતાઓ વિદ્યારી સદી નેહને આરંભ એ છે કે સિદ્ધાર્થ વ્યસન
મનુષ્યને માનવું જ નથી તેથી નેહને એ વામનમાં પડેલા દોષ તેઓ
જે નેહને વાચે છે તે તેમ મનુષ્યો નથી (૧૨૫)

ગોઠડા પરિચ્છેદ.

વ્યસનનિષેધ-પ્રકીર્ણ વ્યસનો.

જન જામન સમંધી વિવેચન સમાપ્ત થયું, અને વિદ્યાર્થીઓને માટે
જન જામન આજ દાનિયર છે તે દેહથી આપું દરે 'મયપાન' ના મિત્ર-
જન જામન અરીજ, વાચે, વાચે, દમરો દેહમાં જન્મવસને વિવેચનો વિવેચનાનો
અર્થિત્વ ૧ ૧૨૬ ૧ ૨૨૭ ૧ ૨૨૮ ૭

प्रस्तं गात्रमिदं गतिस्थितियुगं सोढुं न शक्तं मनाक् ।
शुष्के मांसवत्से बलं विगलितं नेत्रे च निद्रापरे ॥

જવ દવે તો આ જલભાષીથી ધત્તેએ ખેદ થાય છે, જવ હાથેથી લવ દવે ક્યાંથી છરે ? (૧૨૬)

પ્રથમ મિત્ર—હે, કામે ! તું ખેદ દાને કરે ? આવી તરત તો નજર કર ખેદ કરવા જેવી તારી સિધ્ધિ છે કે આવી ? નાચ સરીખમાં દુર્ભંગ ના, ધીજુના, આગમ, કોલી માંમની નુનના, વ્યેગની હીમમ વગેરે જે જે આમાંએ છે, તેના દરનાં માત્ર સરીખમાં વધારે દુર્ભંગના અને ધીજુના છે, ને તો તું નજરે લુએ છે; એટલે વિદેશ વર્ષન કરવાની કંઈ નજર નથી દે મિત્ર ! આવી જલભાષીના મંજલામાં વધારે શેષનીય સિધ્ધિ તો આ પેઠે વિચારી છે. ભયારે આગીજુની લવ નરેગની હાથી ત્યારે આવી જાણે ધત્તે ગીરામ દત્તે, અને પેઠે જવ પુષ્પ દત્તે, જવ ભવારથી આગીજુની કરેવ થી ત્યારથી આગમ-ઐતિહાસમાં અને ખર્ચાગ સિધ્ધિમાં બધું મુખાવ્યું, પેઠે આત્મે મયે અને ગીરામ જવ મરિયા મદાઈ મરે. આગે અનન્યા જવ કાંમલ લઈ જાય છે. આ બધા પ્રભાવ આગીજુને છે. હવે હવે તમે શેષ કાં કે માટે ? (૧૨૭)

હે મિત્ર કામે ! નનદુસ્તરી અને મુખની આશા રાખી અર્જુન આ-પાન આદન પાડી જવ પદિજીમ તો લુદ્ધ જ આપ્યું. સરીર અને પેઠે ને બાળેની પુમ્ની જલભાષીની અત્યંત દુખ રસમળ્યું છે. મુખ તે દૂર જવુ મરુ. હવે તેને છોડવાની પ્રજ્ઞા કંઈલા થાય છે જવ ને કિંથો તે જલભાષી છે કે છોડવો છત્તે નેથી અર્જુને અપજ્ઞને પુરેપુરા જલભાષી થી છે. જલાભાષ ધત્તે થાય છે, જવ સું કામ આરે ? પ્રથમ જ વિચાર ન હવે કે આતું પદિજીમ સું આવશે ? એ જ કોલી કોલી મુખના એ વખતે મારે નેટલાં આતેએ કઈ નેટલાં કોટે (૧૨૮)

વિવેચન—એ અર્જુનના નિવેચન અવાદાવા આ જવ મોહમાં આગીજુના અમનથી થતી દાનિતું વિષ આલેખવામાં આપ્યું છે. અર્જુન આવામાંએ નન, મન અને થનથી મુદાર થઈ ભલ છે અને હેરે ભયારે ને મુદાગીતું પેનાની જ અનેએ કઈન કરે છે ત્યારે જલાભાષના અર્જુન

જન છે અને તેથી જી અલગથી જરૂર મેળવે એવા વિદ્યાર્થીને અભિપ્રાય
જાણી શકે છે ;

સ્વપ્ન : ૧૧૦૪

કામશ્વામચિવદ્વકો વિમયો દુર્ગન્ધવિસ્તારક-
અભૂતગવિચાયકોઽપિ ચ ગિગેશ્વમ્યાદિકોત્પાદકઃ ॥
દ્રવ્યાપવ્યયકામકશ્ચ હૃદયે માલિન્યમમ્પાદકઃ ।
શ્રેયઃકાર્યવિધાનકો હિનવિયા ત્યાગ્યસ્તમાતુઃ મદા ॥

નભાપુત્રો ત્યાગ્ય

સાચાર્ય—નભાપુત્ર અર્થેન પણ કહી શકાય જાય છે તેથી તેથી
અતઃ એક જનનુ જેની નવ સ્ત્રી છે, તેથી કેટલીક વાર તેનાથી પંચાસ
મેળ હોય પણ છે. તેથી મને જન મળી નથી. પંચાસમાં જે દમયેષ મં-
જાણે છે તે છે કેટલાકને તેથી ઉપાસ અને આપને થયે વર્ષ આપે
અને તે ૩૫ ૬૫૫૫ ૬૦ જે છે. કેટલાકને તેથી અંખનો દુખાવો
હોય છે. મગજ અને છે અને જન હરે છે. પંચાસો દુર્ભવ થાય છે, છતાં
તેથી જે અગત્ય નથી, કે જનને કેટલાક મનને નથી દારવામાં અને મગજમાં
જગત્ત્વ થઈ જાય છે, તેથી પદ્મમથા અને વિશાળગુદિને મોટો પક્ષ
હોય છે. દિવસને રાત્રી અગત્ય મન તેમાં જ જાયેડ સ્ત્રીથી જન પરમાર્થ
મેળવતા હાથમાં ખરેખર જે છે આથી રીતે નભાપુત્રમાં અનેક દોષો
અર્થેથી દોષથી વિવિધિત શિષ્યાઓએ પાસના દિવસે મોટો નભા-
પુત્ર અલગથી જાણી શકેડું. (૧૩૦)

વિવેચન—‘નભાપુત્ર’ અર્થે ‘નભાક’ એ એક યજ્ઞની પત્ન-
છે અને તેથી ઉપાસ પણ રીતે થાય છે. (૧) આચાર્ય, (૨)
અને (૩), સુવચનમાં નભાપુત્રને ઉપાસમાં દેવામાંથી તેમાં પણ
વખાણુ હરે છે જેનું વખાણુ તે અલગ દાનિધારક છે. આ પાશ્વર
એક અલગ દેખાડે છે કે નભાપુત્રમાં એક અલગી કેર સ્ત્રી

તમાજીની ભટ્ટા.

સાવાઈ તથા વિવેચન—આયં મનુષ્યે ! જે કામનાં માણસો સ્પર્શ કરનાં અમકાવ છે, અને જેનો સ્પર્શ કરવા કેટલાંએક આયં સાં પજી મના કરે છે, તેવી હજારી કામના લોકો જેવા કે ઠેઠ, બંગી તે ભોકો ખેડેમાં પાણી લઈ તે પાણીના કામના જેનાં પાંદડાં ઉપર ઊંટિ । અને તે ભોકો જ જેના પુડા નાથિ છે, તે જીવતાચાળી હજારી વસ્તુ-તજી ખુને, હે આપો ! તમે હાથમાં લઈ ખેડેમાં નાંખો છો-પીએ છો અ મુંખો છો, તેમાં કંઈ તમને આમડુંછેટ લાગતી નથી ? અરે, આ વખ તમારૂં આયંત્ર ક્યાં આપ્યું મયું ? તમારી કુશીનતા ક્યાં જતી રહી અને તમારી નીતિ રીતિ ક્યાં નાસી ગઈ ? અથવાનો શું આવી જ મીજ વાજરવામા જ તમારી આયંત્ર અને કુશીનતા આવી બરાઈ ? તમા પીનારા ખાનારા અને સૂધનારાઓ જે પોને તમાજી નૈવાર કરવાની મં રીતિ પડેકેથી ઉલ્લેખથી જુએ તો તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ તેના નર સૂઝ ધરાવ્યા વિના રહે નહિ. આ પ્રમાણે પશુઓથી તિરસ્કાર પામેથી હજારો ભોકોતરો નૈવાર કરાએવી અને વ્યવન સિવાય બીજાને હજારો વાર નહિ કરી આપનારી તમાજી આટલી દાનિ કરે છે, છતાં-વાર્ષિકીગોત્રી જ તમાનું મેજ જીવનિ અપત્ર માનુષ અન્નન દરિદ્ર થઈ જાય છે છતાં તમા ખુને છોડો નયા, તે આયંત્રનંને અપમ દશમાં આજીવાનો માર્ગ શોધો કરે છે તેમાં શું આયંત્ર છે ? (૧૩૨)

શ્રવણ દુષ્યંત । ૨૩૩ ॥

પુણ્યાર્થંતુ વરાટિકાપિ મહત્ત્વા દીનાય નો દીયતે ।
 દત્તા ચેઙ્ગનલઙ્ગયા મનમિ તનાયઃ પુનર્જાયંતે ॥
 તાદૃશાઃ કૃપણા અપિ પ્રતિદિનં કાર્યાપણાનિ કૃતં ।
 મત્રન્યત્ર તમામ્વે ફલમૃતે હા વૈષમીન્યં ક્રિયન ॥

किंवा शैत्यगुणश्चमत्कृतिकरो रूपं मनोज्ञं किमु ।
नो चेदन्यतया गतानुगतिके कस्माद्दृया गच्छथ ॥

તમાજી વાપરનારાઓને પૂછવાના પ્રશ્નો.

ભાષાર્થ—એલો, તમાજી વાપરનારાઓ ! તમને બીડી કે તમાજીમાં
કાશ-આંધાર કે ફેરીના રક્ત જેવો સ્વાદ લાગે છે ? કે જાડ, ડાઘર, મોઝરા
જેવી નુબધ આવે છે ? કે ચંદનના જેવી અમરકમળનાં ફાંદાં લાગે ?
કે તેમાં ખનને દરનાર અનુષ્ઠ રૂપ જેવામાં આવે છે ? કે તમાજી કોઈ
રોગને બતાવે ? તેમાં કયા પ્રકારનો યાવતો જલજવામાં આવ્યો ? છતાં
દેખાદેખી આંશીયા પ્રવાહમાં અથવા થઈ શકાય તેવું જોઈ ? (૧૩૫)

વિવેચન—તમાજી વાપરનારાઓને જન જે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા
છે તેના ઉત્તરરૂપે કોઈ સુખાવિનિધારનો એક મોઝાં જરાખરખે બેસતો આવે
છે તેમાં કંઈ છે કે—

न व्यादू वीरवामिदै व व वा वगमिष ।

वावित्रिष किमपि शुष्क मयापूतनम् ॥

किं वावित्रિગमनर्ह व तदप्य भोगे ।

वीरं मृणां नहि नहि व्यसनं विनाम्यर् ॥

અર્થાત્—કાંઈક મુકું એવું આ તમાજીનું ચૂર્ણ કાંઈ સ્વાદિષ્ટ નથી
તેમ ઔષધ નથી તેમાં કશી નુબધિ જસુ નથી, અને આંખને જસુ પ્રતિહાર
નથી; જરૂર કંઈકું આંખના રોગને ઉપન્ન કરનાર છે; માટે એ જસુ
કરવામાં અનુષ્ઠાને વ્યથન તિરામ બીજું કંઈકું ટારજુ નથી. (૧૩૫)

छन्दमन्त्रानां चरितम् । १३६ ॥

ऋगाञ्जोचडसेतिगुर्जरगिरा ख्यातश्च भद्रादिकं ।

तत्सर्वं किल पानभक्षणविधौ वर्ज्यं सुविद्यार्थिभिः ॥

कृत्यैतस्य पुनः पुनः प्रतिदिनं संसेवनं सादरं ।

को नाभूदव्यसनी विवेकविकलो मूढो दरिद्रः पुनः॥

નાનાં નાનાં વ્યસનોનો પરિહાર.

ભાવાર્થ—આ, ગાંજે, ચાહ, ભાંગ, વગેરે અનેક એવી વસ્તુઓ છે કે જેને સાંભો વખત સેવવાથી વ્યસન પડી જાય છે, માટે વિદ્યાર્થી-ઓએ પોતાના ખાનપાનમાં તે વસ્તુઓ બિશકુલ વાપરવી નહીં, કેમકે આદરપૂર્વક દરોજ વારંવાર તે વસ્તુઓનું સેવન કરનાર માણસ તે વસ્તુનો વ્યસની બને છે અને તેથી અતે વિવેકવિકલ બની મૂર્ખ અને દરિદ્રી બને છે. (૧૩૬)

વિવેચન—તંબાકુનાં જેવાં જ હાનિકારક વ્યસનો ખીજાં પણ કેટલાંક છે અને તેમાં ભાંગ, ગાંજે, ચાહ, 'ગુંદ' વગેરે સ્થિતિનો સમાવેશ થાય છે. ભાંગ એ શણની જાતના એક જાડનાં પાંદડાં છે અને તેનો ઉપયોગ જૂદી જૂદી રીતે થાય છે. કોઈ તેનાં સૂકાં પાંદડાં ચલમમાં નાંખીને પીએ છે, કોઈ તેનાં પાંદડાં ચાવે છે, કોઈ તેનાં બજીઆં કરીને ખાય છે અને કોઈ તેને સાકર બદામ વગેરેની સાથે ખુરીને પીએ છે. એ દરેક રીતે ભાંગનો ઉપયોગ કરવાથી તેનો કેર થડે છે અને મગજને બગાડે છે. કશ્ચિત્તેજક વસ્તુ તરીકે વેંદો પણ તેનો દવાઓમાં ઉપયોગ કરે છે અને તેનો પાક બનાવીને વેંચે છે. ભાંગ પીનારા તથા ખાનારાઓની દશા જુદા બહુધા દારૂપાના જેવી જ થાય છે, કારણકે તેનો કેર થયું ધણી વાર સખ્ત થડે છે. ગાંજે માત્ર તંબાકુની પેડે ચલમમાં નાંખીને પીવાય છે. ભાંગના જાડનાં પાંદડાંમાં જે મરબ થાય છે તે મરબ જ ગાંજે કહેવાય છે. ગાંજેખોરીયાઓ ચલમનો દમ વધારે જ્વેરથી ખેંચવામાં બહુ આનંદ માને છે પણ તેમ કરવા જતાં કોઈ વાર ગાંજેની કુણી મગજમાં પહોંચી જવાથી તે પીનારનું મરણ નીપજે છે. ગાંજે ટુંકનારને નાસુરનું દર્દ ધણું જ ઉતાવળે થઈ આવે છે. ચાહ એક જાતના છોડવાનાં પાંદડાં છે અને ગુંદ-દાણા ગુંદના જાડનાં ખીજ છે. એ બન્ને સ્થિતિને જે હાથેથી પીવામાં આવે

યત્કેલિઃ સફલોદયમે વિત્તનુતે વિઘ્નં મનોવ્યગ્રતા ।
તત્સર્વં વ્યસનાયમાનમનિર્ણં નેષ્ટવ્યમિષ્ટાર્થિભિઃ ॥

સમય હૂંટેનાર નાટક; નાચ અને રમતગમતો.

ભાવાર્થ—જે વેશ્યાઓના નાચ વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી સમય મુમાવે છે અને મનની શક્તિઓમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરી ચિત્તને બ્યાકુળ બનાવવાની સાથે ઉભાગે પણ ચડાવી દે છે, તેમ જ જે નાટકો જનસમાજમાં સ્વચ્છંદતા, ઉદ્દતાઇ, વિષયવાસના વગેરે ખરાબ વિષયોનો પ્રચાર કરી અનીતિ અને દુરાચારને માર્ગે માણસોને દોરી જાય છે, વળી જે રમત ગમત અને મોજશોખનાં સાધનો અભ્યાસમાં અને ઉદ્યમમાં ખસેલ પડેલાં માટે છે, અને મનની શક્તિઓમાં વ્યગ્રતા ઉત્પન્ન કરે છે, તેવા નાચ અને નાટકો જોવાનો અને તેવી રમતો રમવાનો વિદ્યાર્થીઓએ શોખ ન રાખવો જોઈએ, કારણકે તેનો વધારે શોખ કરવાથી તેનું પણ એક વ્યસન પડી જાય છે, અને મન તેમાં ને તેમાં જ વગળું રહે છે એટલે પછી અભ્યાસ વગેરે કાર્યો અધવચ્ચે મૂકવાં પડે છે. માટે તેવા મોજશોખથી દૂરેલાં રહેવું. (૧૩૫)

વિવેચન—જે વસ્તુઓ ખાવાથી અથવા પીવાથી ચિત્ત ભાનરહિત બની જાય, એટલે કે કેશ ચડે તે વસ્તુઓ કેશી કહેવાય ॥ અને તેનો ઉપયોગ કરનારાઓ વ્યસની કહેવાય છે, પરંતુ કેટલાક પ્રકારનાં માનસિક વ્યસનો પણ યાય છે કે જે પરિત્રાપ યથા વિના વ્યસનીને એન પડતું નથી. આ માનસિક વ્યસન એ મોજશોખ કરવાનું છે. જેઓને જૂઠા જૂઠા પ્રકારના મોજશોખનું વ્યસન પડી ગયું હોય છે તેઓ અનેક પ્રકારની હાનિ વેદનાં છતાં તે વ્યસનની શાછળ જ મંડયા રહે છે. આજકાલ નાટકો જોવાનું વ્યસન મોટાં શહેરોમાં ધણા માણસોને વગળી ચૂસ્યું છે. કેટલાક જુવનીયાઓ તો ઘરમાંથી પૈસા ચોરીને પણ નાટક જોવાના ચત્રકાને છોડતા નથી તે જ પ્રમાણે નાચ, તખ્ત, રમતગમત ઇત્યાદિના અતિમેવ-

નથી તેનું અમુક જોએને લાગુ પડે છે તેઓની ભવિષ્યમાં કૃતિયા થવા
 વિના રહેવી નથી. શેષ નાટક જોવાનો હવે લાભો દેવ તેમ જુવાની-
 થાએ વિષયે કંઈક નથી થાય જોઈને તંત્રીની, કંઈકનું અને થનનું
 સ્વભાવ થાય છે, છતાં તેઓ વન, મન અને થનથી સંપૂર્ણ રીતે ખુદાર
 થન નથી લાંબી ને જાતને હોવા નથી વિદ્યાધામિએ એ પ્રમાણ
 મોજાદાખથી કમેટાં દર રહેતું જોઈએ. નાટ, નાય, રમનમન વગેરે સા-
 થને મન જાનનાં છે અને તેમાં ઉપયોગ કંઈકના સુખમાં જ કાઠ
 પ્રકારે થાય જોઈએ. કાળ એવા મુખ્યોર માન્યો દેવ છે કે જોઈએ
 વખત નહિ જતો દોષને જાને વખત માગવાને જાનર એવા મોજાદા-
 થમાં પડે છે 'જાનુ' વખત નહિ જાય' એ એક જાનુ છે-જેમ છે.
 જો કાઠને કંઈકમાંથી નવજ થાય થઈ કુદરત મનની નથી, ત્યારે એવા
 મોજાદાદે વખત થીનરો નથી એ મું થાની સમયે? કાઠથી નામનો
 પ્રેક જાનર હેમજ દે છે કે 'માન્યને વખત માગવું' સાધન મગતું
 નથી એવું સંજગતમાં થાય કંઈકને થાયથાર કાળ થાય છે. નાટકાદિ
 નાટક નેમજ વખત માગવું એ એક પ્રમાણ જાનરુષણ છે અથવા
 ને નેમજ છે. વિષયે જાનુ, જામ અને વિષય દરી મુજબર રમને
 અને નવાકાએ ખરેખર દાનિર છે અને તેથી વિદ્યાધામિએ તેના મા-
 નસિત જાનરમાં થી જાનવા અથવા નેથી રમને નવા થાકાએથી
 મગતું છે રહેતું. (૧૩૨)

સ્ત્રોત: ૧૩૮ ૩

इत्थं यो विनयं विवेकमहितं वृत्त्वा शुभाह्वां गुरो-
 र्हत्वा दुर्व्यसनं विहाय विफलां क्रीडां प्रमादं पुनः॥
 आगेण्याय विवाय भोग्यनियमं सद्व्यस्य तथा ।
 वेद्यां सन्निनुते स एव विजयी कृत्ये द्वितीये भवेत् ॥

તૃતીયં સ્વખંડ.

કમે કરીને દેવે “કર્ત્તવ્ય કોષ્ઠી” મંથનો તૃતીય ખંડ પ્રારંભાય છે. પ્રથમ ખંડના પ્રારંભમાં ઇતનની જૂદી જૂદી અવસ્થાઓ જાળવવામાં આવી છે તેમની પ્રથમ વિધાર્થી અવસ્થા પરિપૂર્ણ થતાં દ્વિતીય શુદ્ધસ્થ તરીકેની અવસ્થાનો જાદુધા પ્રારંભ થાય છે. રક્તિસંપન્ન, સુચીલ અને ધર્મરતિ વિધાર્થીઓ કલ્યાણ શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં પડવાનું પશ્ચાદ ન કરે અને ઇતન જ તૃતીય દિવસ અગ્રણ અવસ્થાના કર્ત્તવ્યમાં જ રહિ ધરાવે એમ બનવું સંભવિત છે, તથાપિ ઇતનની પ્રત્યેક અવસ્થાનાં પૃથક્ પૃથક્ કર્ત્તવ્યનો બોધ થવાના દેવુથી આ મંથની રચના કરવામાં આવી દોવાથી શૂદી ધર્મના ગિત્યામુખોના ઉપયોગને અર્થે આ ખંડ નિમણિ છે.

સંસારકલ્પનાં બે વક્ર ઓ અને પુરત છે. પ્રથમ અવસ્થામાં મા-જુષ્ઠને માના-પિતા-ગુરુ આદિના સદવાસમાં રહીને એ અવસ્થાનું કર્ત્તવ્ય જાળવવાનું દોષ છે, ત્યારે આ બીજી અવસ્થામાં જાદુધા એના સદવાસમાં રહીને એ અવસ્થાના ધર્મો જાળવવાના દોષ છે. ત્યારે પ્રથમતાં વિશ્વં માયાં વિશ્વં પુરં ભક્તઃ અર્ધાત્ પ્રવાસમાં પોતાની આયે આયનાર ભિન્ન લેખાય છે અને ધરતી અંદર પુરતો ભિન્ન એ એની ઓ છે. સંસારનું ચક્ર એ બે ચક્રોનો જ આલે છે, અને તેથી આ ખંડમાં બીજીપુરતના પરસ્પર ધર્મો દર્શાવીને “નીતિ” રૂપ દ્વિતીય અવસ્થાનું કર્ત્તવ્ય જાળવવાનું મોખન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ અવસ્થામાં તે કન્યા અને પુત્ર ઉત્તમ વર્ગનું કર્ત્તવ્ય લગતમ એકસરખું જ દોષને કન્યાઓના કર્ત્તવ્યનું જૂડું કથન કરવાની આવશ્યકતા જાનવામાં આવી નથી, પરંતુ બીજી અવસ્થામાં પ્રવેશ કરતાં બન્ને વર્ગનાં કર્ત્તવ્યમાં કોઈ કોઈ સ્થગે ભિન્નતા દાખલ થાય છે અથવાનો ઉત્તમ વર્ગને તેમનાં કર્ત્તવ્યવિશેષ વિસ્તારથી સમજાવવાની જરૂર પડે છે અને તેથી આ ખંડમાં ઓ અને પુરતના ધર્મોનું કથન જૂડું જૂડું કરવામાં આવ્યું છે.

દાઘ સ્વનુપંશિ કાગ વિધાઈ અરઘ્યાનો જ છે, પણ શૂદ્રસ્થાશ્રમનો નથી; તેથી તે અમલમાં શૂદ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ અધાગપ્રવેશ કહેવાય છે, અને તે પ્રવેશ જાગરને સુખકર નહીં પણ દુઃખકર નીવડે છે. માટે જાગરનાં મા-જાપોએ અમલ પ્રાપ્ત થયા વિના આકાને પોતાના પુત્રને શૂદ્રસ્થાશ્રમની ધાં-ઝીમ રેતી રેતી ન લેખએ. (૧૩૬)

શારીરની ખીજવળીનો સમય અને શૂદ્રસ્થાશ્રમની દહ.

સુશુત્ર અને યરક નામના સામ્યો કે જે વેવહના ધજા પ્રા-પ્તિના સર્વે નિપુણ છે, અને જેમાં કહેલી દર્શાવત પ્રાયે જારીક તપાસથી નિપુણતા પ્રાપ્ત થાય છે, તે પુત્રકમાં લખેલું છે કે કન્યાના શરીરનું જા-વરણ અને આંતરની ખીજવળી સંગ વરસ સુધી યાય છે, અને પુરના શરીરની યજ્ઞના મા ખીજવળી પચીસ વરસ સુધી ચાય છે. આ કમ સ્થા-જારીક છે, અને ત્યાંસુધીના અમલમાં પોતાના અને અવિષ્કમાં ધરાની સુનનિતા દિનને માટે નાક પણ માખું શૂદ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો નહીં; એક તે જ નિપુણતા પ્રાપ્ત થઈને કમર જમીન વરસની અને કન્યાની કમર સંગ નિપુણતા પ્રાપ્ત થઈને જ શૂદ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાની દહ શારીરિક નિપુણતા પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૩૭)

વિવેચન—અમલ તથા મુજના પ્રમાણે કરીને પ્રથમ અરઘ્યા પૂરી થયેલી સત્ક્રિયા ત્યાંપછી એક મુવકે શૂદ્રસ્થાશ્રમમાં પડવું એ આ બે નોકોનો મુખ્ય કાર્ય છે. પ્રથમ નોકમાં શૂદ્રસ્થાશ્રમમાં પડવા માટે ક્યા ક્યા નુજો રાખવો જોઈએ તે સ્પષ્ટ છે અને બીજા નોકમાં સામાન્યતઃ એ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલા કેટલીક કમરે આવી શકે છે તે સ્તાંતરણી વધતી મધાંતા તરફ જાય છે. શૂદ્રસ્થાશ્રમને માટે યરક, સુશુત્રાદિ ગ્રંથમાં વધતી દહ આવી. આ દહ મહી તથાપિ તે દહ જાંથી આપવાનો મુખ્ય દેવ એ છે. શૂદ્રસ્થાશ્રમ કમરકરોમાં પૂતી યોગ્યતા આવી દોવી જોઈએ. વધતી તથા દાના તથા વર્માં જૂદા જૂદા વિદ્વાનોમાં કિચિત્ મનમેદ જોવામાં આવે છે અને સુશુત્રમાં કહ્યું છે કે વંચવિરે જનો જઈ પ્રમાણ મારી જુ વોરણે । સમસ્તાગમર્વાણી સી ગાર્ગ્યાજ્ઞ કુર્યો વિવક્ષ્ઞ અર્થાન્ કુલગ વૈવે જામથી જમી-

આવશ્યની તમારામાં દલિલ દોષ તો જ નમે મૂઢી ધર્મને અંગીકાર કરતો
અને નહિ તો કથાગજ રહેતો. એવી રીતે પોતપોતા નિર્ણય કરવાની અ-
દલિલતા પુણ સંસારમાં પડીને દુઃખી થાય છે તેવી જ રીતે અહીં
અભ્યાસ અને દરીગદા કામ્ય બંધગળે સંસારમાં પડનારની પણ દુર્લભા
થાય છે. એ વિષય આમને બધાં વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવશે]
(૧૪૯-૧૫૦)

[એ આ વચ અને સામગ્ર્યની અર્થસારને સ્વસ્થાવશમાં ન આવે તો શું
પરિકામ અને તેનું ચિત્ત દબે હંમેશાં છે.]

વરકન્યાનાં કન્યેશાં । ૧૪૧ ॥

યત્ર સ્યાદ્વકન્યયોર્વિરમતા શીલે શરીરે પુન-
ર્વિદ્યાયાં પ્રકૃતૌ ચ રૂપવયસોર્વમેં કુલે સદ્રુણે ॥
સમ્યન્વે હ્યનયોર્ભવેત્કુયુગલં ક્લેશાય સન્વન્વિનાં ।
વ્યર્થ જીવનમેતયોઃ કિલ તતઃ સમ્પદયતે દુઃખદમ્ ॥

વરકન્યાનાં કન્યેશાં.

સાવાર્થ—એ કન્યા અને વરના અપ્રચારમાં, દરીગદામાં, તાનમાં, સ્વ-
ભારમાં, કમરમાં, કપમાં, ધર્મમાં, કુળમાં અને ધૈર્ય આદિ સદ્રુણેશમાં વિ-
ષમતા દોષ એટલે વર દુઃખીય દોષ અને કન્યા દુઃખીય દોષ, યા કન્યા
અપ્રેક્ષ દોષ અને વર અભણ દોષ દર્શાવે, એવી વિરમ સ્થિતિમાં બે
સદામ વેદાવ ન આવે યા પતિવ્રતી તરીકેનો સંગમ આંધવામાં આવે
તો તે કન્યા દોષાય છે. આ કન્યેશના સંગમથી કન્યા અને વરના સં-
બંધીઓને અનંત પ્રકારે ક્લેશ ક્રિસ્ત થાય છે, એટલું જ નહીં જ્યુ તેથી
તે કન્યા અને વર બન્નેનાં જીવન અનિશ્ચિત્તમય દુઃખપદ થઈ નિષ્ફળ
નિવરે છે. કિમદુઃખ તેથી કદાચી જરૂરનાં ભવ છે. (૧૪૧)

વિવેચન—પૂર્વે કહેવાઈ ગયા પ્રમાણે બે યોગ્ય વરનું લાભ યોગ્ય
કન્યા સાથે ન કરવામાં આવે તો વરકન્યાનાં કન્યેશાં નીવરે છે. કન્યેશાં કંઈ

એક પ્રકારનાં થતાં નથી. વય, વિદ્યા, સ્વભાવ, સદ્ગુણ, કુળ, રૂપ ઇત્યાદિ અનેક રીતે વર-વધૂનાં કળેડાં નીપજે ॥ અને જ્યાં તેવાં કળેડાં હોય છે ત્યાં સંસાર સુખરૂપ નહિ પણ દુઃખની ખાલરૂપ થઈ પડે છે. આપણા ભોક્ષ બહુધા વયનાં કળેડાં નહિ યવા દેવાની કાળજી રાખે છે અને કંટલાડો તે કન્યા અથવા વરના બીજાં ગુણો તરફ નજર રાખીને વયના કળેડાંપણ તરફ નજર પાછું કરતા નથી. એ રીતે પણ તેમનો સંસાર દુઃખરૂપ નીવડે છે. વર-કન્યાનાં વેવીસાગ કરતી વખતે ઘણી બાબતની તપાસ કરવાની જરૂર પડે છે. વયનાં કળેડાં તો દુઃખરૂપ નીવડે છે જ, પણ ઘણી વાર ગુણ સ્વભાવ, ધર્મ ઇત્યાદિને લગતા કળેડાં પણ અત્યંત ત્રાસદાયક પરિણામ નીપજાવે છે. આ કારણથી વર કન્યાનાં શીલ, શરીર, વિદ્યા, સ્વભાવ, રૂપ, વય, ધર્મ, કુળ ઇત્યાદિ મધ્યગી બાબતોમાં મરખાપણું જોઈને જ સંબંધ જોડવો જોઈએ. શુક્રનીતિમાં પણ કહ્યું છે કે—

આદૌ કુળ પરીક્ષેત તત્તો વિષાં તત્તો વયઃ ।

ગાંઠં ચનં તત્તો રૂપં દેવં પથાદિવાદયેષ્ઠ ॥

અર્થાત—પ્રથમ કુળની, પછી વિદ્યા, અવસ્થા, સ્વભાવ, ધર્મ, રૂપ તથા દેશની પરીક્ષા કરી વરકન્યાને પરણાવવાં. વયનાં કળેડાં થવાથી વર-વધૂનાં શરીરને હાનિ થાય છે અને બહુધા તેઓ રૂઝવ રહે છે; અથવા તો જો તેમને સંતતિ થાય છે તો તે અતિનિર્બળ અને જડ સ્વભાવના થાય છે. કુળ, વિદ્યા અને સ્વભાવનાં કળેડાં થવાથી પતિ-પત્નીનાં અંતર હમેશાં એક એકથી અલગ રહે છે, કારણકે વિદ્યાનું પતિની રૂચિને અભણ પત્નીથી કે બહેણી જીને અબણ પતિથી સંતોષ થતો નથી. સ્વભાવની વિષમતાને પરિણામે પણ તેઓ એક એક પર હમેશાં ગુસ્સો કર્યા કરે છે. કુળની વિષમતાથી ઉચ્ચ કુળવાનું અભિમાન નીચ કુળવાનું ઉપર તિરસ્કાર પેદા કરી તેમના સ્વભાવને મગવા દેતું નથી. તેથી જ રીતે ધર્મની વિષમતાથી ઉચ્ચ વ્યક્તિને દુઃખ ઉત્પન્ન થયાં કરે છે, અને પતિ પોતાની પત્ની પાસે પોતાનો ધર્મ જમાવવાને બળાત્કાર કર્યા કરે છે. આ પ્રભાવે અનેક રીતે પતિપત્નીનાં અંતર બૂઠાં થવાને લીધે કળેડાં નીપજે ॥ અને તેથી દુઃખ વિના બીજાં કશું પરિણામ આવતું નથી.

પરે એક અત્યંત જદાવાનુ વિષ્ણુભક્ત જાણજી દત્તો જેનું જન્મ દે-
વપોતે એક સિવભાઈ જાણજીની પુત્રી ઘેરે થયું હતું. જેવો તે જાણજી
મૃત્યુ વેષ્ણુવ દત્તો તેણે જ તેનો મમ્મો મુરુગ સિવભાઈ દત્તો, જેથી તેની
પુત્રી નામ પજી નાનપણથી હેર ધર્મના મંદિરો વચ્ચે વસા દત્ત. દત્ત
પિતા ૧૫, ૩૫, મુજુ ઈલાદિમાં અનુપમ હતી અને ધર્મમાં પણ અ-
ત્યંત જદા ધર્મવાની નવા નમ સ્વભાવની હતી. જન્મ થયા પછી
જ્યાં તે પોતાના પતિને પેરે આવી ત્યારે તેને અત્યંત દુઃખ થયું
કારણ નાનપણથી તેના મમ્મજીમાં એવું હતું હતું હતું કે વેષ્ણુવ ધર્મ તો
પાવડનેથી જન્મ્યું છે અને પોતાના પતિને ઘેરે તે જ ધર્મ પચાનો હતો.
તેના નમ સ્વભાવને કીર્તિ પોતાના અંતરનું આ દુઃખ તેણે કાઢી જ-
ણાવ્યું નહિ પશુ બીજી જાણજીને તેના પતિ પોતાની કીર્તિ રોજ સિવ-
પાવડનીની પૂજા કરતી જોઈને અંતરથી દમ-પ્રદાય ધર્મ રજો. તે એવું
માનતો દત્તો કે સિવ તો એક મહાકર્મી અને દુર માણમ હતો અને તેથી
તેનો ધર્મ પાવડ એ મહાપાવડપ છે. આ કારણથી જૂલે જુલે 'વિ-
વર' અને 'વેનાના' એક નામ 'કેસવ' છે તે પજી તે બોધતો.
નહિ જાણજી નમ સ્વભા 'સિવ' જાણજીના 'સ' અને 'વ'
એ પેરે જાણજી આપવા દત્ત અને એ જાણજી બોધવાથી પાપ થાય છે
એવું તે માનતો દત્તો. પોતે 'સિવ' તો દત્તદત્તો સગુ અને પોતાની જ
કીર્તિ દત્તે. 'સિવ' તો નામની માણા જો તથા પૂજા કરે એ તેનાથી
કેમ મદદ થાય તેણે એકદમ પોતાની કીર્તિ 'સિવ' ની પૂજા બધ
દત્તને આજી. કીર્તિ અને સિવને જાણજી વિષ્ણુની બક્ષિ રજુ કરવાને કરમા-
વ્યું. પિતાની આ કીર્તિ જૈવ ધર્મના મંદિરો પડેલા તેથી તેનું ચિત્ત વિ-
ષ્ણુની બક્ષિના પેરે નહિ તેના પતિએ તેને અનેક રીતે ત્રાસ આપવા
માડવા, તેના નર્તિઓ હાથપર કેટલી દીધી, તેની દુઃખની માણાઓ તોડી
તોખાને કાઢી નથી, અને છેલ્લે તેને તે ધર્મ ત્યજવવા માટે સારીરિક
ચિકા પજી કરવા માંડી. એ પ્રમાણે અત્યંત પિતાએથી તે કીર્તિ ઉપર
તેના પિતાને ઘેરે આવી મર્મ અને મરણપર્યંત પતિ-પત્નીએ એક બીજાનાં

મ્હેં પણ જોયાં નહિ ! ધર્મની વિચિત્રતા પણ ધણી વાર આવાં દુષ્પરિણામ આણે છે, માટે મુઠ નરોએ વચની તેમ જ જીજી વિચિત્રતાવાળાં કાળેડાં ન થવા દેવાની કાળજી રાખવી એ તેમનું કર્તવ્ય છે. (૧૪૧)

દ્વિતીય પરિચ્છેદ.

શુદ્ધિણીનાં કર્તવ્યો.

શુદ્ધિણીપત્તાં : ૧૪૨ ॥

મન્તવ્યા જનનીવ સામ્પ્રતમસૌ શ્વશ્રૂઃ પ્રપૂજ્યોત્તમા ।
મન્તવ્યઃ શ્વશુરસ્તુ તાતસદૃશઃ પૂજ્યઃ કુલીનસ્ત્રિયા ॥
માન્યઃ સ્વીયપતિર્હૃદિ પ્રભુસમઃ સેવ્યૈકદૃષ્ટ્યા સદા ।
યેન્યેપિ સ્વજનાઃ સુધામૃતદૃશા દૃશ્યાઃ પ્રમોદેન તે ॥

શુદ્ધિણીના ધર્મો.

ભાવાર્થ—શુદ્ધિણી—વડુએ પરણ્યા પહેલાં પોતાની માતા પ્રત્યે જેવી પૂજ્ય શુદ્ધિ રાખી હતી તેવી પૂજ્ય શુદ્ધિ હવે સાસુ પ્રત્યે રાખવી જોઈએ, એટલે હવેથી સાસુ એ જ જાણે માતા હોયની તેવો ભાવ મનમાં રાખવો, અને પતિના પિતા તેને પોતાના પૂજ્ય પિતા જ ॥ એમ જાણી સમસારને પિતાવૃત્ત માનવા જોઈએ. તેમ જ પતિ પોતાના દેહમાં પ્રાણ રહે ત્યાંમુખી માનનીય તથા પૂજનીય છે, એમ જાણી પતિને પ્રભુવૃત્ત કુલીન સ્ત્રીએ ગણવો જોઈએ, અને દીપર, જોડ, નણુંદ, દેરાણી, જોડાણી વગેરે જોડાં માણસો હોય તે સર્વની સાથે ગ્રેમ પ્રમોદ ભાવથી વર્તવું જોઈએ; તથા નાના મોટા સૌ પ્રત્યે કૌટુંબિક સ્નેહથી ભરી અખીલદિધી જોવું કે જેથી ધરમાં સુખેડ પ્રસરી રહે. (૧૪૨)

વિવેચન—એક કન્યા પરબીને શુશ્રુણવમાં જાય છે એટલે તે
 ‘શુદિષ્ઠી’ અર્થાત્ ‘શુદ્ધવાતી’ કિંવા ‘શુદ્ધી ધર્મમાં પ્રવેશ કરેલી’ બને
 છે; પરન્તુ તે ‘શુદિષ્ઠી’ નામને સાર્થક કરનારી ત્યારે જ લેખકાચ કે બ્યારે
 તે ‘જમણમાં મંજણ’ કરવાના યુક્તિને ધરાવનારી જણાય. કથું છે કે—
 સૃષ્ટિ દ્વ દુહિતીર્દીર્ઘાન્તાગરનિર્ણયતે અર્થાત્ શુદિષ્ઠી વિનાનું શુદ્ધ તે ‘શુદ્ધ’
 નથી પરન્તુ જમણ છે. એ જમણ જેવા યજ્ઞ શુદ્ધને બ્યારે એક
 સ્ત્રી ખરેખા ‘શુદ્ધ’ બનાવે ત્યારે જ તે એક કુલગ શુદિષ્ઠી
 કહેવાય. ત્યારે ખરેખા ‘શુદ્ધ’ બનાવનારી શુદિષ્ઠીમાં કેવા કેવા
 યુક્તિનો નિવાસ દોષો જોઈએ? જે સ્ત્રીના આગમનથી ધરમાં આનંદ
 નથા યાન્તિ પ્રમતી રહે તે સ્ત્રી જ એક કુલગ શુદિષ્ઠી કહેવાય અને
 તે આનંદ અને યાન્તિને જન્મ આપનાર આમનુક સ્ત્રીના યુક્તિ
 જ દોષ છે. પોતાથી મોટાં-વડીલો પ્રત્યે તથા પોતાથી નાનાંઓ પ્રત્યે
 જેવા જેવા પ્રકારનું વર્તન રાખતું જોઈએ તેવા તેવા પ્રકારનું વર્તન કરીને
 ત્વજનોને આનંદ આપનારી સ્ત્રી પોતે સુખ પામીને બીજાંઓને પણ સુખ
 આપી શકે છે અને જમણશ્ચ શુદ્ધને પણ જમણપુત્ર બનાવે છે. યોગ્ય
 જનોને યોગ્ય માન મળવાથી તેઓ ક્રમેમાં સંતુષ્ટ રહે છે અને માન આપનાર
 તરફ તેઓનું મમત્વ જમાય છે. ઋગ્વેદમાં સ્ત્રીને એવી આદા કરેલી છે કે—

સજ્ઞાઙી વયરે મદ સજ્ઞાઙી વચ્ચાં મદ ।

વચાન્દરિ સજ્ઞાઙી મદ સજ્ઞાઙી અધિરેવુ ॥

અર્થાત્—સામુ, સમ્રા, નખુંદ તથા દિવર વગેરેને વિષે ધદતાં આય-
 રણથી તેમને વદ કરનારી યા. આ પ્રકારનું વડીલરણ એક ખરેખરી ‘શુ-
 દિષ્ઠી’ જો જણે તો તે પોતાના સંસારનાં કર્તવ્યોમાં સફળ નીવડે. પોતાને
 જન્મ આપનાર માતાપિતાના શુદ્ધને ત્યાગ કરવાથી પતિનાં માતા-પિતાને
 પોતાનાં માતાપિતા સમજીને વર્તવું જોઈએ. એ જ રીતે બીજાં વડીલો પ્રત્યે
 પણ સન્માનશ્રદ્ધિ રાખવી અને વર્તિદિ દેવો કાર્યમાં વનિર્વંણુઃ વદિર્ગોકઃ
 અર્થાત્ પોતાના પતિ જ દેવ, સ્ત્રી તથા ગ્રામી છે એમ માનીને વાવ-
 જાવન તેમની સેવામાં તથા રહેવું એ જ ધર્મો જાળવનારી નવપરિણીતા
 પતિશુદ્ધમાં આવીને યોગ્ય શુદિષ્ઠીપદને પામે છે. (૧૪૨)

[આ પ્રકારના મુલો ને સ્ત્રીમાં દેવતા નથી તે સ્ત્રીથી મુદમાં દ્વષદ કંઈ-
સને જન્મ મળે ॥ તેનું બચાવ પરિણામ નિમ્ન શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવે છે.]

કુટુમ્બેષ્વર્ય વર્ષરતા । ૧૪૧ ॥

સ્વલ્પોપ્યસ્તિ ભયાવહઃ ક્ષતિકરઃ ક્લેશસ્તુ કૌટુમ્બિકો ।

લજ્જાગૌરવનાશકઃ કુલયશઃસ્વ્યાતિદ્રુદાવાનલઃ ॥

લેશેનાપિ તદાદરો ન ગૃહિભિઃ કાર્યઃ કુટુમ્બે નિજે ।

સ્યાત્તત્કારણમંશતોપિ જનિતં છેદ્યં સમૂલં દ્રુતમ્ ॥

કલદાવદ્રવાય સહિષ્ણુતા । ૧૪૨ ॥

યત્કિંચિદિદિ યાતૃભિઃ કૃતમહો ન્યૂનં સ્વકાર્યં ગૃહે ।

મુક્તં વાધિકમિષ્ટભોજનમલં સ્વસ્માત્તદીયૈઃ સુતૈઃ ॥

મુક્તવૌદાર્યસહિષ્ણુતેઽત્રસમયે તાભિઃ સમં તાવતા ।

કાર્યો નૈવ કદાપિ ગૌરવહરઃ ક્લેશો ગૃહિણ્યેર્ગ્યયા ॥

કુટુંબકલેશની બચાવરતા.

ભાવાર્થ—કુટુંબમાં ઉત્પન્ન થતો થોડો પણ ક્લેશ તુલસાન પહોંચાડ-
નાર, કુટુંબ આપનાર, અને બચાવ ગણાય છે. કુટુંબકલેશથી કુટુંબની ધાન-
આબરૂમાં ઘટાડો થાય છે, પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવનો નાશ થાય છે, ધન-
કીર્તિરૂપ વૃક્ષસમૂહને બાળી નાંખવામાં કુટુંબકલેશ દાવાનળની ગરજ સારે
છે; કિંબલુના શારીરિક, માનસિક અને આર્થિક અનેક પ્રકારે હાનિ પહોં-
ચાડે છે એટલા માટે સ્વહિતેમયુ સ્ત્રીપુરોએ પોતાના કુટુંબમાં ક્લેશ-
માત્ર પણ કલેશને આવકાર આપવો નહીં; એટલું જ નહીં પણ કલેશ
ઉત્પન્ન થાય તેવા કારણોને એક અંશ પણ ઉત્પન્ન થએલો બાળુવામાં
આવે કે તરત જ તે અંશને મૂળથી છેદી નાંખવો જોઈએ; કારણકે એક
અંશ પણ વૃદ્ધિ પામે તો આખરે તે બચાવ રૂપ ધારણ કરે છે. (૧૪૩)

કોશીનાં કારણો અને સદનશીલતા.

કોશીએક વખત દેરાણી જોડાણીઓમાં નુસાધિક મુદકાવે કરવાના કારણથી ધર્મમાં ક્ષેત્ર થાય છે અથવા કોશીએ કાંઈ મારી ચીજ ખાધી દોષ અથવા તેના દિશાએ કાંઈ મિટાવ ખાઈ લીધું દોષ અને અન્યને ને ચીજ ન મગો દોષ તેથી પણ ક્ષેત્ર થાય છે. આવા નિર્દેશ કારણમતે ક્રમબદ્ધ થતી કોશીને ત્યાગવા માટે ઉપરના અને સદન-શીલતાના નિર્ણય દાખવી દોષ નો ઉપરના કારણપર ક્ષેત્ર ક્રમબદ્ધ થતો નથી. તે ક્ષેત્રના કુલ જીવોમાં કરજ છે કે આવા નિર્માણ કારણપર વળતે અન્ય વાતનાં નિર્માણને ઉપરના દેરાણી જોડાણીઓ સાથેના ક્ષેત્રને નોંધે. પણ આ ક્ષેત્ર ને આપનાં કાંઈ એકાંતુ વળુ કામ કરે કે કોઈ કાંઈ આવા નિર્માણને ઉપરનાથી સદન કરી પરસ્પરની પ્રીતિને જાગવી નાનાં કાંઈ પણ ક્ષેત્ર થાય ન દેવો (૧૪૮)

વિવેચન—આધુનિક આયોજકોમાં મુદકાવદ જન્મ પામે છે તેથી એક જન્મ અન્ય જન્મને કંઈક કુલ થતું નથી ને કરવાં નિર્દેશ કુલ તે મુદકાવદ કારણમતે ક્રમબદ્ધ અને કોશીએ કરજનોની કુલ થતિનું સ્વરૂપ નોંધે. તે જન્મ ક્રમબદ્ધ આજ જીવોમાં કુલ થતિઓ એકલી જાધી પ્રત્યક્ષ નો-
 ૧. જન્મ ક્રમબદ્ધ કારણમતે એ પ્રકારના પ્રમાર ઉપર નિરક્ષર આખ્યા-
 વિના કંઈ નહિ. પ્રમારનો પ્રમાર અન્ય થાય છે અને તે સાધે
 પુણ્ય વગેરે પાયાના દેગવજીના પ્રમારથી સમજાવિષયનો. ધર્મક પેસવા
 થાય છે આ કારણથી એક પુણ્યક સાધનું માન જાગવા નરક કે
 જન્મ અન્ય પાગવા નરક બેરકાર જોવામાં આવે છે, એક દે-
 નાનાં કારણમતે દેરાણી નરક પોગવ પુણ્યમાર ક્યોવવાની અગત્ય
 જાતી નરક અન્ય તેવીજ રીતે સાધુ પોતાના પુણ્ય વડે ઉપર કે
 કંઈક પોતાના કિવરની જી ઉપર ઉચિત જાણ કિંવા મમત રાખતી
 જાણતી નથી આ પ્રકારની અગત્યને પરિણામે કોશીએ કરજનો પોતાની
 એકમેક પ્રતિની કરજ જાગવામાં પડાવ મટે છે અને પછી કુલ-
 કારણને જન્મ મટે છે. જોડાણી પોતાથી મોટાં એકાંતુ માનીને દેરાણી

યોડું વધારે કામ કરવા જેવી ઉદારતા નહિ અથવા બિચારી દેરાણી હજી બાળક છે એવું માનિને જેઠાણી યોડું વધારે કામ કરી લે, તો-એ પ્રકારની ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા રાખવામાં આવે તો-કદાપિ કુટુંબમાં કંઈ જ નહિ પામે નહિ, પરંતુ ક્ષુદ્ર વૃત્તિઓનું પોષણ પામેલી, અમણ અને નજર સમીપે બનતા માઠા બનાવોનું સ્વાભાવિક ચિદ્ધણ મેળવી ચૂકેલી સ્ત્રીઓમાં એ ગુણો આવી શકતા નથી ! આ જ કારણને લીધે, આપણા આર્થ સંસારમાં અવિભક્ત કુટુંબ રાખવાની પૃથા હોવા છતાં, તે પૃથા પૂરી રીતે સફળ થતી જણાતી નથી. ગૃહિણીઓ પોતાની યોગ્ય પદવીને ભગવી રાખવાના ગુણવાળી નીવડતી નથી તેથી બહુધા કુટુંબકલેય જન્મે છે અને કુટુંબની જૂદી જૂદી શાખાઓનાં જૂદાં જૂદાં ઝાડ રોપાય છે ! એ વખતે એક અવિભક્ત કુટુંબનું માન, મર્યાદા, સાજ-આજર એ સર્વનો નાશ થાય છે. જેવી રીતે અનેક જ્યોત્સના સમૃદ્ધમાં એક નિર્બળ-પાતળું ઝાડ પણ લાંબા વખતગુથી ટકી શકે છે પરંતુ મને તેવું બળવાન અને ઘટાઘર વૃક્ષ કોઈ જંગલમાં એકલું પડ્યું હોય છે તો પવનનો ઝપાટો તેને કાણવા-રમાં મૂકમાંથી ઉખેડીને ફેંકી દે છે, તેવી જ રીતે અવિભક્ત કુટુંબનું અનુદ બળ કસડને લીધે વરે-આઈ જવાથી તેની પ્રત્યેક શાખાએ પણ વૃક્ષ નિર્બળ બને છે અને તે સમૃદ્ધ ઉખડી જતાં વાર લાગતી નથી. સમાઈ સ્સ કહે છે કે “ જો પરજ્યા પછી પુરૂને ખરી વિશ્રાંતિ અને ખરું સુખ ભોગવવું હોય, તો તેની સાથે તેના ગૃહમંસારમાં સદાયક થવું જાઈએ.” પરંતુ જ્યાં પરજ્યા પછી બાધઓમાં અને પિતા પુત્રમાં કસલ કરાવનારી ગૃહિણી મળે ત્યાં તેવી આશા રહે જ ક્યાંથી ? મારે સુઠ જનોએ કુટુંબ-કસડને જન્મ આપનારાં કારણોનો યુક્તિપુરસ્કાર નાશ કરવો જોઈએ અને સ્ત્રીઓને યોગ્ય કેળવણી આપી સુઠ બનાવવી જોઈએ. (૧૪૩-૧૪૪)

[કુટુંબમાં કલેય ન થવા દેવાને સુચીલ સ્ત્રીઓ દબેશમાં કેવી બાવનાથી સંસારમાં વિચરે છે તે નિમ્ન શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.]

સુચીલજીનાં સદ્ગતના । ૧૪૬ ॥

પાતાલે પ્રવિશન્તુ તાનિ રુચિરાણ્યાભૂષણાનિ દ્રુતં ।
ગર્તે તાનિ પતન્તુ મઙ્ગુલમહામૂલ્યાનિ વસ્ત્રાણ્યપિ ॥

સમ્યગ્ગચ્યતુ મા ધ્રુવં ભવતિ યદ્દેતુઃ કુદ્દુમ્બે કલિ-
ર્મન્યન્તે હૃદિ યાઃ સદૈત્યમુચિતં તા એવ સાઘ્યઃ સ્ત્રિયઃ॥

મુશીક ઓઝોની ભાવના.

ભાવાર્થ—“જો હવે અવધારણાના કારણથી કુદ્દુમ્બમાં કદેલ થ-
વાનો સ્થાવર રહેલો દોષ ને, તે મુદર અવધારણા બંને પાનાઓમાં પેખી
જાઓ. જો મુદર અને મદામુદરના વચ્ચેના નિમને કદેલ જામવાનો
સ્થાવર દોષ ને, તે મુદર વચ્ચે કડી ખાટમાં પડે; જો હવે સ્થિતિને
માર કાઢી દેવા નેમ દોષ તે, તે સંપત્તિ હાથે રહેને મારે ચાલી જાઓ,
કારણ કે તેનાથી કદેલ થાય તેનું મારે કાપ નથી; મારે તે એટલું જ જો-
ઈ છે કે માર્ક રીતે કુદ્દુમ્બમાં કદેલ થવા ન પડે. કુદ્દુમ્બમાં મુદેલ થાનિ
એ જ આજુબાજુ અને અવધારણા છે.” જે ઓઝોના ખનમાં આવી
ભાવના હોય તો, હો છે તે જ ખરેખર સાખી અને કુશીન ઓઝો
મજાવ છે (૧૮૫)

વિવેચન—જામવાથી જ ઓઝો સદા અવધારણા દોષ છે, અને
તેથી પોતે અવધારણા મુદરજિનના રહેવામાં આવે છે. અમુકમુદર
ઓઝો તે અવધારણાને મારે એટલી ધેલી જાતી જાય છે કે તે મેજવવાને
પતિ, સામુ કે સમગ્રની સાથે કદાચ કરવામાં જવું હવુલા થાય છે. પોતે
પોતાની સખીઓના જંદમાં સીધી વધારે મુદર આજુબાજુ અને અવધારણામાં
સખીજાન ધાંકેલી નથા સ્થિતિવાળી હોય, હા કરતાં પોતે વધારે ખાનને
૧૪ કે ૧૫ જેવી અભિચારાઓ કુદરને ઓઝોના સ્વભાવમાં જ મહેલી દોષ
છે અને તે કારણથી તે અભિચાર પૂરી કરવાને તે જંદમાં કદાચ કરવાને જામવ
હો છે. તેથી પોતાની સંપત્તિના પ્રમાણમાં ઓઝોને વચામુદરથી સુ-
ખાની એ તેનાથી થઈ છે, જે વિષે મનુએ કહ્યું છે કે—

સ્ત્રીમાર્ગઃ જહા પૂજા મુષ્ણાચ્છદનાર્થકઃ ।

મુદરજામવરેનિત્ય સત્કારેન્મનો ॥

શિયાં તુ રોષમાનાયાં સર્વં તદોચ્ચતે કુલમ્ ।

તત્સ્યાં સ્વરોષમાનાયાં સર્વમેવ ન રોષતે ॥

અર્થાત્—સમૃદ્ધિ ઇચ્છનાર પુરુષોએ સ્ત્રીઓનો સદા ભૂખણ, વસ્ત્ર અને ખાનપાને કરી સત્કાર કરવો, તેમ જ ઉત્સવના દિવસે પણ નિરંતર તેમનો આદર કરવો; કેમકે સ્ત્રીઓને શોભાવવાથી સર્વ કુળ શોભે ॥ અને નદિ શોભાવવાથી શોભતું નથી. પરંતુ જેઓ સપેતિહીન અને ગરીબ હોય ॥ તથા જેઓ સ્ત્રીઓને માટે વસ્ત્રાલંકારો ખરીદવાને ધન બચાવી શકતા નથી તેઓની સ્ત્રીઓએ પોતાના પાતળી રિયતિનો ખચ્ચાર કરીને વસ્ત્રાલંકારને માટે કંકાસ કરવો ઉચિત નથી. પોતાના કુટુંબમાં જે રીતે મુખનો પ્રચાર થાય તે રીતે વર્તવામાં જ સ્ત્રીએ પોતાનું મુખ સમજવું જોઈએ. વસ્ત્રાલંકારને માટે કલહ કરવો અને વડીલોને તથા પતિને ત્રાસ ઉપગમવો એ તો એક કુલટા સીનું લક્ષણ જ લેખાય, અને મુદ્દીય સ્ત્રીઓએ એવું જ ઇચ્છવું જોઈએ કે વસ્ત્રાદિ સુદ્ધ વસ્તુઓને બોળે પણ બસે ગૃહમાં શાંતિ રહે. જો એવી સુશીલ સ્ત્રીઓ પ્રત્યેક ગૃહમાં હોય તો સૌ કોઈ એકમંત્ર બંધની પેઠે એમ કહે કે “હું જે ક્ષણે મારા ઘરમાં પગ મૂકું છું, તે જ ક્ષણે મારી સમગ્રી શીકર ચિન્તા હટી જાય છે.” (૧૪૫)

[કુલોદ્ધારક સ્ત્રીમાં કેવું નમ્રપણું હોય તેનું ચિત્ર નીચેના શ્લોકમાં મંદ-કાર દર્શાવે છે.]

કુલોદ્ધારિણી ચી । ૧૪૬ ॥

માતસ્ત્વં મહતી વિશાલહૃદયા દક્ષાસિ શિક્ષાપ્રદા ।

ક્ષુદ્રાહં સ્વલના મમ પ્રતિપદં હા હા ભવત્યજ્ઞતા ॥

આગો મે સપદિ ક્ષમસ્વ ન પુનશ્ચૈવં કરિણ્યામ્યહં ।

શ્વશ્રૂં યા કુપિતામિતિ પ્રશમયેત્સા સ્ત્રી કુલોદ્ધારિણી ॥

કુલોદ્ધારક સ્ત્રી.

ભાવાર્થ—જે સ્ત્રીની કદાચ ક્યાંય ભૂલ થાય અને તે ભૂલને માટે તેની સામુ વચેરે શિખામણ આપે કે ઠપકો આપે તો તે શાંતિથી સાંભ-

મહેશ્વં મારવાના ચડસ સિવાય આપણે સાંભળી શકીએ છીએ અને કોઈ-
નો વિનંતાનો ચમકારો સામ્યો જાય, ત્યાંસુધી આપણે આપણા મનને વારી
શકીએ છીએ. ‘મીડો જવાન ગુસ્સાને હતારી નાંખે છે’ એ શાસ્ત્રવચન
ગૃહસ્થાશ્રમમાં કેવું સચું પડે છે !’ નમન્તિ શુણિનો જ્ઞાઃ ॥ નપ્રતા રાખતી
એ લક્ષણ ગુણવાન જનોનું છે અને તેથી વડીલોના શબ્દોને નપ્રતાપૂર્વક
અનુસરવું એ લક્ષણ પણ કુલીન સ્ત્રીઓનું જ લેખાય છે. (૧૪૧)

[ગૃહિણીપદને યોગ્ય સ્ત્રીનાં લક્ષણો નીચેના સ્લોકમાં દર્શાવ્યાં છે.]

ગૃહિણીપદયોગ્યતા । ૧૪૦ ॥

સાહાય્યં કુરુતેઽન્યકાર્યકરણે કૃત્વાપિ કાર્યં નિજં ।
શ્રુત્વાપિ પ્રચરં નનાન્દ્રવચનં વ્રૂતે પ્રશાન્તં વચઃ ॥
યા યાત્રાદિજનૈઃ સદૈક્યમચલં વપ્નાતિ બુદ્ધયોત્તમં ।
સા નૂનં ગૃહિણીપદં સમુચિતં પ્રદ્યોતયત્યુન્નતમ્ ॥

ગૃહિણીપદની યોગ્યતા.

ભાષાર્થ—જે સ્ત્રી પરતી અંદર પોતાને સોંપાયેલું કામકાજ પૂર્ણ
કરી ઉદારતાથી દેરાણી જેઠાણીઓને તેમના કામકાજમાં મદદ કરે છે, તેમ
જ નણુંદ વગેરે કોઈ તેને કહિન કંઈક વચન કહે તો તે શાંતિથી સહન
કરી શાંત અને મધુર વચનોથી એવી રીતે પ્રત્યુત્તર વાળે કે જે સાંભળનાં
કોર વચન બોલનારને પોતેની મેળે શરમાવું પડે અને તે વચન પાછાં
ખેંચી લેવાની શરજ પડે, વળી જે સ્ત્રી દેરાણી જેઠાણીઓમાં કોઈ નરમ
ગરમ હોય તોપણ પોતાની આક્રમ અને કડાપણથી સૌને પોતાને અનુ-
કૂળ બનાવી પોતે તેઓને અનુકૂળ બની પરસ્પરનો સંપ એવી ઉત્તમ રીતે
જાળવી રાખે છે કે તે કોઈની જાડસલાહથી પણ તૂટી શકે નહીં; ખરેખર
તે જ સ્ત્રી ગૃહિણીપદના અધિકારને લાયક બને છે અને તે પદને ઉત્તમ
સ્થિતિમાં લાવી દીધાવે છે. (૧૪૦)

વિવેચન—પૂર્વે શ્લોકના ચિત્રે વિવેચનારે આ શ્લોક સખાપો છે. 'શુદિપ્તો' શબ્દની આર્થિકતા કરનારી શ્રીમંતે ઉદારતા, દાંતિ, પ્રિયવાદિત, બ્રહ્મપ્રિયતા ક્રત્યાદિ ગુણો દેવા જોઈએ, કારણકે તે ગુણો વિના એક સ્ત્રી પોતાનું શુદ્ધ જાતી રાખી નથી અને એમ રીતે શુદ્ધ બાંધવા વિના તે 'શુદિપ્તો' અને એમ લેખાની નથી. ખૂબ શબ્દોમાં જે પ્રાદિની રહેલી છે તેના એકે દર્શને દૌરુણિક જનોમાં દમેદાં સુષ-સુમેદ જાગરી રાખવાનું કાર્ય એક એમ શુદિપ્તો કરી રહે છે. અધ્યભારણમાં એવી શ્રીને ધર્મચા-રિણી ખજુ કરી છે કારણકે પોતાનો ધર્મ-કર્મજ સખાજીને વનનારી શ્રીએ જ વિચિત્રજીને એમ લેખાવ છે.

સખાવાસા સદસવા સદુના સખરર્થવા ।

અવ્યવસ્થિત સુખી મનુઃ સા પર્યવર્તિતી ॥

અર્થ—જે શ્રી સાગ સ્વનાવરણી, ખૂબ એકવારી, રૂમાં આય-મજુવાળી, સુખકષ્ટ વચાવવાળી, પતિમાં જ મિત્ર રાખનારી અને પ્રમુખ મુખ્ય - ૨૫ ને પંચમઃશ્રી જાગરી, જે શુદ્ધમાં આવી શુદિલીંગોને વિના તે ૨૫ ને શુદ્ધમાં સુવંશ સુખકષ્ટવિનિરી વિપુલતા દેવા તેમાં સું આજમે છે) આવી સુશુદિલીંગો જ સમ્પ્રદાની અને શુદ્ધી દેખાણ છે અને તેના વિદ્યાર્થને તેની પ્રયત્ના કરતાં કર્યું છે કે શ્રી સુ શુદિર્વાર્દિય જાગનારાવિ-લિપ્તને । અર્થાત્ શુદિપ્તો વિનાનું પર જામણ કરતાં જમુ વિશેષ કટકારક છે. કટકારક શ્રી દેવ તે તેના વિનાનું જન્મ પર ખજુ વિશેષ સુખપ્રદ છે (૧૫)

૧૫૫ શ્રીમંતે ઉત્તમ પ્રકારનાં બાધાશ્રવણીથી નદિ પરનું દોશરૂપ આ-ન-આનરવેણી એકે છે તે નદિના શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવે છે.]

દનમર્ચાજાનુનમમૂલકર્ત્રિ । ૧૪૮ ॥

किं नेत्राञ्जनशोभया शुभतरा यद्यस्ति लज्जा न चे-
त्किं वस्त्रैर्मणिभूषणैः सुरचितैः पूज्ये न चेत्पूज्यधीः ॥

किं रूपेण मनोहरेण वपुषः शीलं न चेत्सर्वथा ।

पातिव्रत्यमनुत्तमं हि विदितं स्त्रीणां परं भूषणम् ॥

સાધાર્થ તથા વિવેચન—બાલાલકારમાં અતિ પ્રીતિ ધરાવતા સ્ત્રીવર્ગે આ શ્લોક મુખપાઠ કરી રાખવાયોગ્ય છે. જેવી રીતે સર્પને મસ્તકે મણિ હોય ■ છતાં તેને ધરમાં રાખવાને કોઈ હિચ્છતું નથી કારણકે તેના મુખમાં ઝેર રહેલું છે, તેવી રીતે બાલાલકારોથી શોભતી પરંતુ હર્ષુજનના બંકારૂપ સ્ત્રીનું મુખ જેવા કોઈ પણ હિચ્છતું નથી. જે સ્ત્રીની આંખમાં લગ્નલક્ષી આંતરૂ વિજ્ઞાપ્ય રહેલું નથી તે સ્ત્રી પોતાની આંખમાં અંજન આંછીને આંખની શોભાને વધારે તોપણ તે શોભા શા કામની? જે વડીલો પ્રત્યે રાખવાની પગલું બુદ્ધિ એક સ્ત્રીમાં ન હોય તો તેણે ધારણ કરેલાં મુંદર વસ્ત્રો, હીરાના હારો, મોતીની માળાઓ કે સોનાની સાંકળાઓ શા કામની? સર્વ મનુષ્યોને માટે છોત્તં પરં ભૂષણમ્ કહેવું છે, પરંતુ તે સૌથી મોટું ભૂષણ જે એક સ્ત્રીમાં ન હોય તો પછી તેના સરિરની આમડીનું બાલ સ્વરૂપ શા કામનું? કારણકે સ્વામી સિવાયના સર્વ પુરુષને બાધ અને પિતા સમાન મણી પતિની આજ્ઞામાં તત્પર રહેવારૂપ જે પાતિવ્રત્ય ધર્મ છે તે જ સ્ત્રીઓનું કલમમાં કલમ બૂલણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે આંખમાં લાગ, વડીલો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ, સીધરૂપી કલમ ગુણ, અને પતિવ્રતધર્મ એ જ સ્ત્રીવર્ગનાં કલમ આજ્ઞાઓ છે: તે આંતરૂ બૂલણોથી જ સ્ત્રી ખરેખરી શોભે છે; તો પછી બાલાલકાઓની તેને શી જરૂર છે? (૧૪૮)

[શ્રદિહીનાં લક્ષણોનું વિવેચન કર્યા પછી હવે પતિવ્રત્ય સ્ત્રીએ પોતાના પતિ પ્રત્યે શાં શાં કર્તવ્ય બબ્બચાનાં હોય છે તે વિષે વિસ્તાર સદિવ રહેવામાં આવે છે.]

विततो लाहाप्यम् । १४९ ॥

यद्येभिर्मम भूषणैश्च वसनैर्लज्जाधुना रक्ष्यते ।

गृह्यन्तां खलु भूषणानि कृपया स्वामिंस्तदेमानि भोः॥

एवं या विपदः क्षणे निजपतेर्दत्ते सहायं भृशं ।

योपा सैव पतिव्रतापदमलं प्राप्नोति शोभास्पदम् ॥

વિપત્તિના વખતમાં પતિને સહાય.

આવાર્થ—“દે સ્વામિન” આપને આ વખતે બાપાર વચેરેમાં પદ. લાગવાથી પેંસાની જરૂર પડી છે, તો જો આ મારા બધા અધકારો અને મારાં મારાં વસ્તો વેચી તેના કાજેલા પૈસાથી લાજ સચવાની દોષ અને પેંસાની નથી દૂર થતી દોષ તો મારા ઉપર કૃપા કરીને આપની ન-
જાં આમળ પડેલા આ મારાં આજૂરજો સ્થો, અને મને કૃપા કરે.” આવી કલ્પનાથી જે સ્ત્રી વિપત્તિના વખતમાં પોતાના પતિને બનતી મદદ આપે ■ તે જ સ્ત્રી પતિવ્રતાપદને લાવક બની તે પડતી શોભામાં રધારો કરે છે. (૧૪૪)

વિવેચન—જોવા: જોઈએ તુ તિથિને જુગ અર્થાત્—આરે પુરુષ નિર્ધન થઈ જાય છે ત્યારે જ તેની સ્ત્રીના હૃદયની ખરેખરી પરીક્ષા થાય છે. સંપત્તિ ન. નમયમા તો કો કોઈ સ્ત્રી, મિત્ર કે આત્મ જન પોતાનો પ્રીતિભાવ દર્શાવે છે, તુ વિપત્તિના સમયમાં, જેવી રીતે રજા વિનાના રક્ષકને પશ્ચિમી લ-
કરે આત્મ જાય છે તેવી રીતે કો કોઈ પોતાની પ્રીતિની દારડીઆને તોડી નાંખે છે. એ વખતે સ્ત્રી જનુ જો તે સુશીલ અને સમજુ ન હોય તો પોતાના પતિ ઉપર કંટાળે દર્શાવે છે. મરીનાઈના વખતમાં મુદ્દાકર્ષમાં કંટાળેથી ચાલતું પડે, વચ્ચાઈકારોની તાલુ જોગવવી પડે, પારકી મદેનન નજરે કરીને જનુ ચલાવતું પડે અને બહુ બારીક સમય આપ્યો હોય તો આત્મ નજાજુલોને વેચીને પણ કલ્પનિર્વાહ કરવો પડે; આવું સમજું એક નિર્વાસ પદ સ્ત્રીને ન રહે અને પતિ ઉપર તે કંટાળે દર્શાવે તેમાં કદાચ આત્મ નથી; પરતુ ખરેખરી પતિવ્રતા સ્ત્રીમાં લક્ષણો તો કેવળ જુદાં જ હોય છે તેને બન પોતાનાં વચ્ચાજુલો કરતાં પોતાના પતિની લાજ-
આજાર વધારે શિષ્ હોય છે. પોતાનો સ્વામી વિતારદિત થઈને પુનઃ ક-
લોગમાં પ્રવેશ દેશે તો પોતાને બિવિધમાં અનેક નવીન વચ્ચાજુલો મ-

મને વસ યહી દુઝારી જનોની મુઝન રાખે અવરા તો અનીનિને મ
મન હરે તો તેને તે માર્યી દૂર રહેવાની નમનપૂર્વક સિખામણ આપ
સન્માર્ગનું મુઝન કરવું એ હાથે પનિયા મુસારી સુખાખવા અમાર તર
સીએ જાવરાવાનું છે. મદાબારનમાં જમુ એક સ્વત્રે હતું છે કે વર્ષારમાં
કાલેંદ માલોં રૂબઃ મહાવિની અરોંદ, ધર્મ, અર્થ તથા હામના સમય
પૂરને સદાપ હરવારી સી છે. ઘણી સી પોતાની મકાદ અને સિખા
લુધી મુખીને મુખારી રહે ■ અને એરીને પોતાના તથા સ્વામીના જીવ
નેજલ્લી જવારી રહે છે.

જનિવન નામના એક રડીવાલ અજેલ કંસારાનું દર્શન
મથે પ્રાસંગિક ઘર્ષ પડે. જનિવન વિગતનાં બાંધાંનુદર્શ વામુદે
સમાગરને ધર્ષા કરેલો હતો અને અતંત દુઝારી હતો, તેવામાં
એક સ્વાસં માગાપની, મુજવ અને જુરાન કુમારિકાને પોતાના સ
મસીખના પોત્રે હરીને પડેલો. જનિવન પોને જ લખે છે કે “એ જા
માગા ધર્મનિશવાજાં દનાં. નેમની એ દિડી ઉપર પડેપડી દપ
મારી નજર મઃ એ જાણ અને દું બન્ને એમાં વર્ષા તારે અને મ
દાવનમા દનાં. અમારા જનિમોંથી દોષની પામે ધરના ચાચરમીકામું
વાળી કે જમમાં જમુ મથે નહિ ! તેજમુ એ સીની મિલકતમાં મે એ
દિએ દની. એક તો ‘અથા માવુમને સ્વમે જવાને રસ્તો’ અને બ
‘ધર્મનાં આચરણ’ એ નામની દની જે તેને જાણ મરતી વેળાએ
જાણે મરો દનો.” આ અને એવી જીજ્ઞાસારી ચોષડીએ વાંચવા
પોતાની સીની દરજખનની ઉમદા મકાદથી અને તેના અવામમાં અમ
નતપથી જનિવન પોતાનાં દુઝારણુમોંથી ધામે ધામે તર્કો અને સ
તથા નુખના માર્ગ ઉપર મારે. (૧૪૦)

વનગંગેસરવિષા : ૧૯૧૨ :

भोज्यं पथ्यमिदं शरीरमुत्तुर्द्धं मत्स्वामिनोऽस्यामृतं
नेदं माम्मतमस्मि पथ्यमुचितं नातो विधेयं तथा ।

સાધવાને પુરુષ સ્ત્રીથી અથવા તો સ્ત્રી પુરુષથી સંસારમાં જોડાય છે તે પુરુષાર્થો સાધવામાં ઉભયે પરસ્પર સહાય કરવી તે તેમનાં કર્તવ્યો છે. ધર્મકાર્ય તરફ સ્વામીને ટ્રેસણા કરવી અને જે કાંઈ અડચણ હોય તે પોતાથી બનતા પ્રયત્ને દૂર કરીને ધર્મકાર્યમાં સમવડ કરી આપવી તે પુરુષના સંસારી સોખતી તરીકે એક સ્ત્રીની ધરજ છે. મહાભારતમાં એક સ્થળે કહ્યું છે કે નાસ્તિ ધર્માર્થમો લોકે સદાયો ધર્મસંબદ્ધે ॥ અર્થાત્ પુરુષને ધર્મસંબદ્ધ કરવામાં સ્ત્રી સમાન કોઈ સહાય કરનાર નથી. સ્વામીને ધર્મકાર્ય આચરવામાં જે કાંઈ પ્રતિકૂળતા હોય તે દૂર કરવાને પોતે અગવડ વેડીને પણ સ્વામીને અલુકૂળતા કરી આપવી એ જ પતિવ્રતા સ્ત્રીનું ખરૂં લક્ષણ છે.

અત્ર સતી જ્ઞામતીનું ઉદાહરણ પ્રાસંગિક લેખાશે. જ્ઞામતી વાયસ્પતિ મિત્રની પત્ની હતી. વાયસ્પતિએ જ્ઞામતી સાથે લગ્ન કર્યા પછી શાંકરાચાર્યના બાપ્પ ઉપર ટીકા લખવાનું શુભ કાર્ય શરૂ કર્યું હતું અને જ્ઞામતી તે કાર્ય કરવામાં સ્વામીને સર્વ પ્રકારની સમવડ કરી આપવામાં પોતાનો સમય ગાળતી હતી. બાપ્પ લખવામાં વાયસ્પતિ એટલા લીન થઈ ગયા હતા કે રાત્રિદિવસ તેમને ખીજી કંઈ સૂચનું જ નહિ. રાત્રિએ પણ સ્વપ્નચક્રમાં તે બાપ્પ લખના અને જ્ઞામતી લેખનસાહિત્યો પૂરાં પાડતી અથવા લેખનમાં કાંઈ ધન ઉપરિચિત થાય તો સ્વામી સાથે વિવાદ ચલાવી પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરતી. આ સ્થિતિમાં ધખાં રંગોં ચીતી ગયાં પણ વાયસ્પતિને જ્ઞામતી સાથે પોતાનું લગ્ન થયું છે, એ વાત સાંભરી જ નહિ ! લેખનકાર્યની ધૂનમાં તે જ્ઞામતીને પોતાના વિદ્યાર્થી મિત્ર સમજતા, અને જ્ઞામતી સ્વામીના શુભ કાર્યમાં હરકત નહિ કરવાને મૌન જ ગદીને સ્વામી-સેવામાં તત્પર રહેતી. આ અવસ્થામાં જન્નેનું શૈવન પૂરું થયું. એક વાર રાત્રિએ દીવો દીવેલ ખૂટવાથી નિસ્તેજ થઈ ગયો અને અંધારું થયું એટલે વાયસ્પતિ મિત્રની કલ્પમ અટકી અને બાજુએ નજર કરી તો જ્ઞામતીને નિદ્રામાં જોઈ ! એ વખતે તેમને જ્ઞામતી સાથેના પોતાના લગ્નનું યમકું થયું અને શૈવનકાળ વ્યતીત થયા છતાં પોતાના લેખનકાર્યમાં મગવડ કરી આપવાને જ્ઞામતીએ લગ્નનું સ્મરણ પણ કર્યું નહિ તથા પોતે અત્ર

વેળા વેળા તેરલા મારે તેની પ્રશંસા કરીને વાગ્દર્શનને પોતાની કીકાનું નામ
'આમની' મળ્યું. (૧૫૨)

શનિચોરેનિ જગાણતિની । ૧૬૩ ॥

શ્રુત્વા યા કટુકં વચો નિજપતેનાં તત્ક્ષણે રુપ્યતિ ।
વિજ્ઞાપ્ય પ્રણિપત્ય વા શમયતિ ક્રોધં તદીયં દ્રુતમ્ ॥
હત્વૈવં પ્રકૃતૌ કટુત્વમઘમં માધુર્યમુત્પાદયે-
દ્યોયા સૈવ પતિવ્રતાપદમલં પ્રાપ્નોતિ શોભાસ્પદમ્ ॥

પતિની આકરી પ્રકૃતિની સામે ક્ષમા

આવાર્ધ—અમુક પ્રાણિના પરિણામે કાષાયમાન વયેલા પોતાના
પતિનાં કંઠે વચનો સાંભળીને જે દુરન ક્રોધ કરી નથી, જે સ્ત્રી પિ-
ત્રની તથા પ્રણિપત્ત કરી વિવિધ શુભિચાર પતિના ક્રોધને દુરન સાંન કરે છે
એટલું જ નહીં પણ ધીમે ધીમે ખુલાલીના રખતમાં પ્રસન્ને પ્રસન્ને હિન-
બોધ આપી પતિની પ્રકૃતિમાં રહેલી કડવાશ અને તીક્ષ્ણ પ્રયંડતાને દૂર
કરી તેની જગ્યાએ મધુર અને કંઈ ક્ષમાના તરત્તને ઉમેરી પતિની પ્રયંડ
પ્રકૃતિને નાશવારી સાંન પ્રકૃતિ બનાવે છે તે સ્ત્રી પતિવ્રતાપદને પરિપૂર્ણ
રીતે ખીસતી શકે છે. (૧૫૩)

વિવેચન—પતિ-પત્નીના સ્વભાવો એક બીજાને અનુકૂળ નહિ આ-
વડતી તાસ અને દુષ્કર્મમાં દિવસ ગુળરતાં સેંકડો દમ્પતીઓ આર્પાવનમાં
અસ્થિત ધરાવતાં હશે. કેવલસુની ખામીને લીધે સ્ત્રીઓ પતિના સ્વભાવને
અનુકૂળ રહીને કેવી રીતે વર્તવું એ સમજતી નથી અને તેથી જ સાંસારિક
દુઃખોનો જન્મ થાય છે. કેટલાક પતિઓ જુદું સારા સ્વભાવની સ્ત્રીઓને
સ્વભાવના દોષ છે ખરા, પરંતુ કદરતે સ્ત્રી માથે પતિરૂપ સિરજન આપ્યું
છે તો જીવી રહ્યા છે કે તેણે બનનાંમુઠી સ્વભાવના સ્વભાવને અનુકૂળ
રહીને પોતાનો સ્વભાવ નાશાવનો અને એ જ રીતે ધીમે ધીમે પતિના

આકાશ સ્વભાવને સુધારવાને ચત્ત કરવો. રશિયન ભાષામાં, એક એવું કહેવત ■ કે " સ્ત્રી પતિને શિક્ષા કરીને તેના ઉપર રાજ્ય ચલાવી શકતી નથી, પરન્તુ જો તે ધારે તો પોતાના સ્વભાવવડે પતિ ઉપર રાજ્ય ચલાવી શકે ખરી." આકાશ સ્વભાવના સ્વામીને ધીરજથી, ગરીબાઈથી, પોતાનો વાંક કમીલ કરવા જેવો દેખાવ કરીને સાન્ત પાડવા પત્ની મહુરતે શબ્દોમાં સત્ય વાત કહી સંભળાવી હોય-પોતાનો વાંક ન હોય તો સ્વામીને કોય સાંત થાય ત્યારે તેને ખરી વિગત કહી સંભળાવી હોય-તો પતિપત્ની વચ્ચે સ્વભાવની બિનતાથી જ સાંભળા ઝગડા જાગે છે તે તુરત અદસ્તમાં બિના રહે નહિ. એન જોન્સને એક સ્થળે કહ્યું છે કે—

*She who no'er answers till a husband cools,
Or, if she rules him, never shows she rules,
Charms by accepting, by submitting sways.*

અર્થાત્—જો સ્ત્રી પોતાના સ્વામીનો ગુસ્સો સાંત થાય ત્યાંસુધી સામે ઉત્તર આપતી નથી, અથવા જો તે સ્વામી ઉપર કાબૂ ધરાવતી હોય તો તે પોતાના કાબૂને ખુશી રીતે દર્શાવતી નથી તે જ સ્ત્રી પોતાના સ્વામીને મોહમુગ્ધ કરી શકે છે અને પોતાની ભત્રીજે પતિને અર્પણ કર્યા છતાં પોતે તેના ઉપર કાબૂ ધરાવી શકે છે. આવી સ્ત્રી પોતાના ધીરા અને કામચલાઉ સ્વભાવવડે સર્વ કૌટુંબિક જનોમા પ્રિય થઈ પડે ■ એટલું જ નહિ પણ તે જ ખરી પતિવ્રતા સ્ત્રી સેખાય છે. મહાભારતમાં પણ એક સ્થળે એવું જ કહ્યું છે:—

વદવાણ્યપિ ચોક્ષા વા દૃષ્ટા દુષ્ટ્ય ચતુષ્પદા ।

સપ્રસન્નચરણાં ચતુર્ણાં મારી સા પતિવ્રતા ॥

અર્થાત્—પતિએ કઠોર વચન કહ્યાં હોય, નવા કોઈની દૃષ્ટિએ જોડું હોય, તોપણ તેના પ્રત્યે જો સ્ત્રી સારી રીતે પ્રસન્નમુખવાળી રહે તે સ્ત્રી પતિવ્રતા કહેવાય છે. (૧૫૩)

[આર્ય સંસારમાં સ્ત્રીઓને બહુધા મૃદુભાવેના બોલો જ વહેંચી અર્પણે દોષ છે, અને તેથી બાલપણપણને માટે કમાણી કરવાનું તેમને રોપવામાં આ-

વડા નથી; છતાં દીન અવસ્થાવાળાં દુઃખીઓના સંસારમાં એક શીમે આવી નહીં હોય છતાં પતિને કેવી રીતે સહાયતા થઈ શકે, તે હવે જણાવવા યોગ્યમાં દર્શાવવામાં આવે છે.]

વર્ણને શ્વેતે વિપતન્મ ॥ ૧૬૪ ॥

નોયોગઃ પ્રચુરો ન ચાસ્તિ વિપુલો દ્રવ્યાગમઃ મામ્પ્રતં ।
કાયોંતો ન ગૃહે વ્યયશ્ચ बहुशो नो भयणादिस्पृहा ॥
યૈવં પ્રેક્ષ્ય પતિસ્થિતિં વિતનુતે સ્વાયાનુમારં વ્યયં ।
યોયા નૈવ પતિવ્રતાપદમલં પ્રાપ્નોતિ શોભાસ્પદમ્ ॥

મરીઆડમાં દુઃખરૂ.

ભાવાર્થ—એ શ્રી કમ્પ આજ્ઞાનું વર્ણનું અર્થ હોવામાં પતિની સ્થિતિનો વિચાર કરે છે કે “દાશમાં કદામ્ની શ્વેતએ તેથી સ્થિતિ નથી, તેમ જ દેશમાં અવશ થઈ શ્વેતએ તેથી નથી, એટલે આપ પતિ દેશ સ્થાપી નથી એટલે છે આટલે દશમાં અવશ થઈ કે વર્ણની અવશ ન થાય, તેમ જ ધરતું અર્થ કમ્પ દશમાંથી અવશનું;” આપે અવશ થઈ એ શ્રી પાતાના પતિની સ્થિતિ જાણીને નસુઆર અર્થ થાય પતિને વિનાયી દૂર રાખે છે તે શ્રી પતિના ધર્મના પંથમાં અમળ થઈ શકેલા અપિતાના હિમ્મત વધારે છે. (૧૫૮)

વિવેચન—“તેણે એ શીમે જાણી છે” એ કહેવા દેખેલાં શ્રી આપે કમ્પમાં દોષ છે ખાં, ધરતું તેણે અર્થ કમ્પને પ્રકરેલાં તે કહેવાને અવશમાં કમ્પને દશમાંથી દારી એટલે અર્થ અવશમાં થઈ જ દેશી દશે અવશે અવશિતિ દિવસે દોષ તરે અવશ પ્રકરે અર્થ કમ્પને દૂર એવાનાથી એટલે અર્થ અવશે અવશિતિ દિવસે અર્થ છે, પતિની અવશ કોઈ પણ અવશ છે અવશને અવશમાં કમ્પને નિવ-
દુષ્ઠ અર્થ થઈ છે તરે દશમાંથી ધરતું અવશનું અવશને અવશમાંથી એટલે એવાનાં અવશનું અવશ અવશ થઈ છે. છતાં કમ્પ

મુદિસિત સ્ત્રીઓ મમયને ઓગળીને અનેક મુશ્કેલીઓ વેડીને પણ આપતિના દિવસો પમાર કરે છે. સમયને નદિ પિઝાણુનરી સ્ત્રીઓ એવા દિવસોમાં પતિને પણ સજુ જોવી સાથે છે અને સ્ત્રીની કુલીનતા પણ એવા જ વખતે દેખાય છે. દુઃખના દિવસોમાં સ્વામીને ધીરજ આપવાને બદલે વધારે દુઃખદાયક થઈ પડતું એ તો એક કુસદા સ્ત્રીનું જ સહજ ગુણ, તેથી કહ્યું પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાની જાતે અનેક પ્રકારનો સક્રિય વેડીને મદદ મમાર કરકમરથી ચલાવે છે અને એ રીતે ઓછી આવકના દિવસોમાં સ્વામીને મદદ કરનાર જાગૃત દાવજાય થઈ પડે છે.

વખતને ઓગળીને વર્તનાર તરીકે વિલીયમ કેમ્બેલની સ્ત્રીનું ઉદાહરણ આ મથકે પ્રામણિક થઈ પડે છે. તેની સ્ત્રી એક લરકરી અમમદારની પુત્રી હતી અને જ્યારે તે ૩ વર્ષની હતી ત્યારે કેમ્બેલ તેની સાથે ખારમાં પડ્યો હતો. એ સમયે તે તેર વર્ષની કમરની હતી. 'વાગમાં પડ્યા પછી ટુરન જ કેમ્બેલને હમગની માથે પડેલમાં જતું પડ્યું, અને પડેલમાંથી પાગ રવાં પડી જાતેએ લમ કરતું એવો નિમય થયો. કેમ્બેલ એક મરીમ ખાણુમ હતો છતાં તેને નોકરીની આવકમાંથી અડી દબર રાઈઆ જમાવ્યા હતા. પોતે પડેલ જાતી વખતે તેને તે રકમ પોતાની પ્રિયતમાને આપી દીધી અને હજુ કે ૬ ઉંચામાં પાછો આવું ત્યાંસુધી તું મુખથી રહી રહે તે ત્યાં માટે ૬ તને આ રકમ આપુ ૫ ત્યાંજડી પાંચ વર્ષ તોની મળે. કેમ્બેલ લર.રી નોકરીમત્યા પડ્યો રવાં અને જુન જ તે પોતાની પ્રિયતમાને મળેલ. • કેમ્બેલ લખે છે કે 'મરી નાની પ્રિયતમા નો જનુ પરકામ કરવાને ફરત જિમ્મકના મકાનમાં વગમત પોત્રોત્રો કપિવાના પમારથી ચાકરી રહીને જાણુ તેની હતી, એ જામતનો એક પણ સજ્જ મોતવા વિના તેની જગ દ.લમાં પેલા એ આપેલા અડી દબર રાઈઆની યેતી એક જાં પણ તેમની એઠી રવાં વિના માગ દાવમાં મેલી.' પોતાના પ્રિયતમની મરિજાને મમજનાર અને તેની જગ જનેલની કમાણીની દીવન કર-

* આ કેસો Address to Younger Men નામનું અલિષ્ટ પુસ્તક હતું અને તે રોડ બુધાને સી પુરે વેચવા હતું છે.

જનનાર એ કુમારિના જેવી શુદ્ધિપુર્ણા આવાંતર્નમાં કેટલી દશે? (૧૫૮)

[શ્રીના પતિપ્રતિના ધર્મોત્તુ દેશમાં સુખન હશે પણ દરે શ્રીમાં સિન-
વારિ ખંબ હવા કુત્રે દોષાની અનિવાર્ય આપવડા છે તે ધર્મનાર હંમેશા છે.]

શુદ્ધિવાર્ત્તરત્તિયઃ ચિત્ત. ૧૧૫૫

મો મો સ્વાગતમય પાવનમમૃદ્ધેહાક્રુણં વઃ પદ-
જાતં વઃ શુભદર્શનં વહુદિનંઃ સ્વાસ્થ્યં ઠારીરેસ્તિ કિમ્ ॥
અર્થ યા કુરુતે સમાદરમલં પ્રાપ્તૃર્ણિકાનાં મુદા ।
દારિદ્ર્યેપિ હિ શોભતેઽધિકતરં મેદં ગૃહિણ્યા તયા ॥

દેવો શ્રીમો ધરની યોગા વધારે છે ?

આવાર્થ—જો શ્રીમો પોતાને જે આરેલા કાવત મુદ્ધ્ય વા મિત્ર-
મનોનો પ્રથમ વાણીથી સત્કાર કરે છે કે બીજાને અને વધારા; અધવનાં પ-
મથાથી આજે અમુક ધરનું અંતરનું પરિવર થયું; તેમ દમકાં પહેલે દિવસે
વધારા? કેવામો વધનથી રાદ બેનાં થયે દિવસે આપનાં દેવન વધાં
કરીને નો સ્વચ્છ છે? અને કો કોઈ રાદપુત્રીમાં છે? આવી રીતે
વિનય અને સુવચનપૂર્વક ધણી માનભરી રીતિથી મિત્રાનેનો પોત્ત સત્કાર
કરે છે કે જેથી આવનાર આજુમ થયે or પ્રમુખ થાય છે. તેથી કુશીન
શ્રીમોવરે અને તેથી શ્રીમોના વધનમાં પણ તેમનું પર અધિષ્ઠાપિત
દેશ છે. (૧૫૯)

વિવેચન—વિવચનાથી શ્રીમો દરેકમાં ધરના આજુઆર સેવાય
છે. પોતાનું ધર ને તેનું જીવન દેવ તથાપિ રિવેદી અને મધુરવાદિની
શ્રીમો ખાત કુશીમાં પોતાના ધરની-કુશીની રીતિને વધારનારી થઈ પડે
છે. પોતાને ત્યાં આરેલા અનિયમો-નિયમોનો મધુર વાણીથી સત્કાર કરી
નેનના ખબર અંતર પૂછ્યા, તેમના કાર પોતાની નિર્દોષ માનના દેશનારી
અને પોતાના ધરને પોત્ત બેઠવાદિ વસ્તુઓથી તેમનો સત્કાર કરે, એ

મુનેા ને બીજામાં યોગ છે તેઓ પોતાના સારા સ્વભાવને જમ મોઠામાં
ખ્યાનિને જામે છે અને તેની જગ્યામાં અનેક જનો તેમને સલામ કર-
વાને રંગવ છે. સુશોભ જનો તરફ આ કાઠની સામખીએ બેઠાયા વિના
નહોતા નથી. આ જ કામખી કમું છે કે-જ શ્રદ્ધાદિગાનમુંદિની શ્રદ્ધાદિગાન
અથવા-મારી કે જગમગી જાહેરુ પર એ કાંઈ પગલ થી પડતુ 'શ્રદ્ધાદિ-
ગાન' સ્ત્રી એ પોતે જ પર છે તત્પર એ છે કે ને એક પુણ્યને કે-
નિત શ્રદ્ધાદિ ના છે તે ને મમે તેના જીવન યોગ છે છતાં તે કાંઈ
શ્રદ્ધાદિ, વિશ્વાસ મુનેાને જીવ જનમમાગ્યા કાંઈને જામે છે. મનિ
કે જમ એકા શ્રદ્ધાદિગાન / છે કે તેના મુ આધારી છે ?

सुदृढोच्चारितवर्णस्य चित्त ॥ १३६ ॥

हा क्तेनिथयो युभुक्षितनग गेहं प्रविष्टाभ मे ।
दृष्टं किं गृहमेव मेऽस्मि किमहं दार्मी ह्यमीयां नृणाम् ॥
एवं यात्र निगन्करोति नितगं प्राशृणिकानुदता ।
श्रुत्य गन्वपि भोभतेऽन्यमपि नो गेहं तथा योयिता ॥

તેની સ્ત્રીમાં વચની પ્રતિજ્ઞા શ્રમાયે છે ?

આપણે જાણીએ છીએ કે આજના સમયમાં જે કંઈ પણ થાય છે તે બધું જ એક જ હોય છે. એટલે જો આજના સમયમાં જે કંઈ પણ થાય છે તે બધું જ એક જ હોય છે.

વિવેચન—કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા વધારનારી સ્ત્રીમાં તથા ગુણે ખૂબ કરીને અમલવાળા છે એવું આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે. આ તથા ગુણે મધુર વાળી, સ્નેહયુક્ત દષ્ટિ અને હૃદયની ઉદારતા એ છે: પરન્તુ એ તથા ગુણે એકાન્ત દષ્ટિથી અમલવાળા માનવાના નથી. એક સ્ત્રીમાં મધુરવાદિત્વ હોય, પરન્તુ તે સાથે પારકી ખુશામન કરવાના દેવુથી અથવા તો મીઠું મીઠું બોલીને બીજાને હેતરવાની શુદ્ધિથી અસત્ય બોલવામાં આવે તો તે મધુરવાદિત્વ એક સફળ નહિ લેખાનાં દુર્ગુણ લેખાય છે; તેટલા મઠે સ્ત્રીઓની વાચા બાંહે મિષ્ટ દોષ પરન્તુ તે અસત્યમિશ્રિત દોષો જોઈએ નહિ સ્ત્રીની દષ્ટિ હમેશાં આમ જનો અથવા સખધીઓ અને અતિથિઓ પ્રતિ સ્નેહયુક્ત હોવી જોઈએ અને તે ગુણે કરીને એવી સ્ત્રી કાઢી તથા વિનયી લેખાય છે: પરન્તુ જે સ્નેહ બીજાઓ પ્રત્યે દર્શાવવામાં આવે તે નિર્વિકારી હોવો જોઈએ. જે સ્નેહભાવ પતિ પ્રત્યે દર્શાવવામાં આવે તે બાવનો એક અલ્પ પણ પરપુર પ્રત્યે દર્શાવવામાં આવવો ન જોઈએ. વડીલોનાં કહ્યવની સદન કરી લેવામાં, નોકર ચાકરો પાસે કામ કરાવવામાં, દીન જનોને દાન આપવામાં અને એમાં બીજાં કાર્યોમાં જો એક સ્ત્રી ઉદાર હોય તો તેનો તે ગુણ પ્રશંસાને પાત્ર લેખાય છે; પરન્તુ નાણું ખર્ચવામાં પોતાના મળ ઉપરાંત ખર્ચ કરવું અથવા તો મરીનાઇનો વખત આવી સાગનાં સમયને અનુસરીને નહિ વર્તનાં એકસરખું ખર્ચ ચાલુ રાખવું તે ઉદારતા નહિ પણ ઉગ્રઉપલું લેખાય છે. આ પ્રમાણે જો તથા ગુણો—તે ગુણો દુર્ગુણ રૂપ ન થઈ પડે તેવી કાળજી સાથે—એક સ્ત્રીમાં હોય તો તે સ્ત્રી શુદ્ધિધીની ઉચ્ચ પદવીને સોબાવનારી થઈ પડે છે. સ્ત્રીઓમાં સાત દોષ તો 'સ્વભાવજ' એટલે સ્વભાવથી—કુદરતથી જન્મેલા કહેવાય છે.

અનુતં સાહસં માયા મૃત્યંત્વમતિભયતા ।

અચ્ચિત્ત્વં નિર્દયત્વં જીર્ણાં દોષાઃ સ્વભાવજાઃ ॥

અર્થાત્—જૂઠું બોલવું, સદસા કામ કરવું, માયા દર્શાવરી, મૂર્ખતા, અતિયોબીપણું, અશુચિત્વ અને નિર્દયત્વ એ સાત દોષો સ્ત્રીઓમાં સ્વભાવથી જ જન્મેલા કહેવાય છે. પરન્તુ ઉપર્યુક્ત તથા મુખ્ય ગુણો જો

શ્રીમાં દોષ ૬ તે આ અને દોષ તે ગુણના પ્રમાણે કરીને દૂર થઈ
જાય છે. (૧૫૧)

[ત્રિદશી પ્રત્યે સામુ તથા પતિને કેવો બાર દોષો એકએ કે બેથી
સંસારગ્રસ્ત બધા પણ આત્મા નિવારણથી થાયે ઉત્તરથી બોધ દશે
પણના બે મેદામાં આપેલો છે.]

વડું પ્રતિ બધાંજાણ્ય ૧૧૮૦

યા પુત્રીમિવ મન્યતે સુતવચું પ્રેમ્ણા પ્રમોદાન્વિતા ।
નો નિષ્કારણમેવ કુપ્યતિ ન વા હિટે ન ચાક્રોઢતિ ॥
દત્તે ચોત્તમગિભળં હિતવિયા પ્રાસન્નિકં શાન્તિતઃ ।
સા શ્વશ્રૂપદમર્હતિ સ્વપરયોઃ સૌખ્યં વિદાતું ક્ષમા ॥

વડું પ્રત્યે આશુએ કેવી રીતે વર્તવું ?

ભાવાર્થ — એ માનુ પોતાના દીકરાની વડુથી કરી જુદાઈ ન રાખવાં
પોતાની પુત્રીના પ્રત્યે / ૧ પ્રેમ દેખ તેવા બે પ્રેમથી તેને જુએ છે અને
તેની સાથે સદા ય- / ૧ વર્તે છે, વગર કારણે તેના ઉપર દોષ કે દેવ
કરી નથી, તમ બે નને વખતે વખત દોષથી કે પ્રદાર કરતી નથી,
કદાચ વડુની જુદાઈ ના પ્રત્યે પ્રત્યે સાંનિ અને પીરજથી હિતચુદિ-
વો કુદન નિ- / ૧ નાપે છે, ને પણ એમાં વચનોથી કે ને વચનો
સાંભળવાં - / ૧ અને અમર કર્યા વગર પણ રહે નથી; આવા ગુણ
અને લક્ષણ - / ૧ આનુની પત્નીને લાગત અને છે, અને પોતાનું નધા
વડું દિવ - / ૧ વડું વરણું માન મેળવી રહે છે. (૧૫૮)

વિવેચન — મુદત્તદના અનેક પ્રકારમાં એક પ્રકાર સામુ અને
વડું વચનોના દશકને પણ છે. એ દશકમાં કેટલીક વાર સામુ કારણીજૂત
દેવ છે તે કેટલીક વાર વડું કારણીજૂત દોષ છે. સામુને મન વડું ઘણી
અવગત મળાઈ દેવ છે અને તેથી તેના પ્રત્યે નિસ્કારણી વર્તે છે, સ્વારે
વડું જુદા - / ૧ ને નધા જિજ્ઞાસામાં લાગી ઉઠેલી દોષને સામુ ઉપર

પણ સહન કરતી નથી. આવાં આવાં નિર્જીવ કારણને લીધે સાસુ અને વડુ વચ્ચે બહુ ઘણા કલહ ઉત્પન્ન થાય છે. જો જન્મેને ઉચિત કેળવણી મળે હોય છે અને જન્મેમાં પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણેના ગૃહિણીપદને યોગ્ય ગુણો હોય છે તો આ કલહને કદાપિ જન્મ મળતો નથી. પૂર્વે નવવધૂ કરજો વિશે ઘણું કહેવાઈ ગયું છે અને તેમાં સાસુ પ્રત્યેની વહુની શરણ વિશે પણ ઉક્લેષ થઈ ચૂક્યો છે તેથી આ શ્લોકમાં વડુ પ્રત્યેની સાસુની શરણ વિશેયન આપવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક સાસુએ સમગ્ર રાખતું જોઈએ કે પોતાને ત્યાં વડુ તરીકે આવેલી સ્ત્રી તેના પિતાને ઘેર તો પુત્રી જ હતી અને તેથી સાસુ પોતાની પુત્રી પ્રત્યે જેવી રીતે વર્તતી હોય તેવી જ રીતે તેણે પોતાની પુત્રવધૂ પ્રત્યે પણ વર્તવું જોઈએ. વડુને દાસી સમજીને વાર વાર તેના ઉપર કોપ કરવો, તેનો દ્રવ્ય કરવો, કપકો આપવો એ એક સુ સાસુને શોભે નહિ. સાસુને સંસારના લાંબા અનુભવથી જે શિક્ષણ મળે હોય છે તે વડુને મળ્યું હોતું નથી તેથી ઘણી બાબતોમાં વડુને હાથે જીત થવાનો સંભવ હોય છે; પરંતુ તે જીતેને માટે વડુ ઉપર ગુરસો નહિ કરે. હિતબુદ્ધિથી તેને સિખામણ આપવી અને શાન્તિથી તેને તેની બૂલ બતાવવી એમાં સાસુના કૃતિ પદનું સાર્થક સમાવેશું છે; નહિતો સાસુ પુત્રવધૂ પ્રત્યે જેવા પ્રકારનું હલકું વર્તન રાખે છે તેવા જ પ્રકારનું શિક્ષણ પુત્રવધૂને પણ મળે છે અને પરંપરાએ એવા કુટુંબમાં સુગૃહિણીઓ ઉત્પન્ન થતી નથી.

અત્ર પ્રસંગાનુસાર એક સ્થુલ દૃષ્ટાન્ત આપવું ઉચિત થઈ પડશે. એક ગ્રામ વચની સ્ત્રી પોતાની જદ સાસુ પ્રત્યે બહુ જ હલકી રીતે વર્તન હતી. ઘરના એક ગંદા અને અધારાવાળા બાગમાં તે પોતાની સાસુ રાખતી અને ઘરમાં જે કંઈ એક જુદું વધે તે માટીના એક અપખંડ નાંખીને તેને ખાવા માટે આપતી. બિચારી જદ સાસુ આથી બહુ દુઃખ પામતી તોપણ તે મુખેદુઃખે જદાવસ્થાનાં બે વરસ ગાળી નાંખવાને સતી થઈ પડી એ બહુ સહન કરતી હતી. એવામાં એ ગ્રામ વચની સ્ત્રીના પુત્ર લગ્ન થયું અને ઘેર વડુ આવી. વડુ પોતાની સાસુનું પોતાની મોડું

મહા પ્રાણેનું દર્શન વર્તે તોને નહિ જાય પણ પેન્ટી સામુને જાનનાં
 લાવવા માટે પુરવઠાને કોઈ કૃત્રિમ રીતે જો મારીયાં આપવડાં પેન્ટી
 દોરી સામુને આપવડાં આપવામાં આવતું હતું તે સુધયમાં આપવડોની તદ્દિ
 તેનાં તેને કોઈમાં કયા મારવાં કોઈ પણ વધુમાં વધુ કોઈ આપવડોની કો-
 મુલ્ય લેવામાં આવ્યાં કોઈએ તેને પુરવઠાને કોઈમાં આપવડો દોરી તેણ
 હતું. પુરવઠાને કદર આવડે ન આવડે 'તને તમને વાદ્યં મધુને આવ
 આપવડાં કોઈ જ્યાં જાય આવડે કોઈ તેથી રીતે કદરે તને વાદ્યં આવડે
 તારે માટે તમને કોઈ જ આપવડાં જાય આવડું તો કોઈની ? તેણ
 માટે હું કોઈ જાય આપવડો કોઈમાં રીતે રાખું છું કે જેથી કુરિખમાંને કામ
 લાવે ' ' આ જાણ સંભળને સામુ તે આપવડો મધુને મારી આને ક
 મધુ કે પોને પેન્ટી સામુ તરે દવાતરે વર્તે છે કોનુ કિલ્લુ પેન્ટી
 પુરવઠાને મધુને દોરણી કુરિખમાં પેન્ટી જાય કોનું કુલ્ય પોનું વાદ્યં
 તે કિલ્લુ સામુ પેન્ટી રહ સામુ કહે જાનમરી રીતે વર્તે સામુ
 કહેવડું વાદ્યં કો છે કે જેથી સામુને દોર છે તેથી જ વધુમાં વાવ
 છે કોનું વાદ્યં સામુના મુદો જ વધુમાં દેખાતો જાય કો છે. તેણ
 માટે પેન્ટી પુરવઠાને કુલ્યુલુલી નાદવાને પ્રતેક સામુને તેમની
 તરે સામુ વર્તે મધુને કોઈને (૧૫૮)

વર્ષો દરિ વનુકાંઠા ૧૯૧૭

દાર્મીયં ગૃહદાસ્યકર્મ કુસ્તાં શ્વચ્ચેતિ નાલોચ્યતાં ।
 કિલ્વાલોચ્યમિયં વધુઃ કુલયગઃ મૌલ્યપ્રદેતિ સ્ફુટમ ॥
 ઇયા સ્ત્રી મમ વર્મકાર્યકર્મણે સાહાય્યમંપાદિની ।
 મન્તન્યુત્તમગિલિકેતિ સતતં પત્યાપિ સંચિન્ચતામ્ ॥

શ્રી પ્રત્યે કેવો આવ રાખવો ?

આચાર્ય તથા વિવેચન—મધુને મનમાં કોઈ આવ ન રાખવો કે

"વડે દો વાદ્યં છે, વાદ્યં કહે દોરીનું કામ કહે" કિનુ કોઈ આવ રાખવો

જોઈએ કે “ એ તો મારા કુળનું યજ્ઞ અને સુખ વધારનારી, ભવિષ્યની સંતતિને ઉત્તમ શિશુલુ આપી ઉત્તમ બનાવનારી કુલવધૂ છે.” તેમ જ પતિએ પણ એમ જ માનવું જોઈએ કે “મારી કન્યા એ દરેક પ્રસંગમાં મને સહાય કરનારી, સુખમાં વધારો કરનારી, સંતતિને ઉચ્ચ સંસ્કારોનો વારસો આપી તેમનું સદ્ભાગ્ય ખીલવનારી સહધર્મિણી-સહચારિણી એક સમારી છે.” આ પ્રમાણે જે ઘરમાં શુદ્ધિથી પ્રત્યે યોગ્ય માનની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે ત્યાં હંમેશાં સુખ અને સંપત્તિનો જ નિવાસ હોય છે. મનુએ કહ્યું ॥ કે યત્ર નાર્યસ્તુ પુત્ર્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ અર્થાત્ જ્યાં સ્ત્રીઓની પૂજા થાય છે-તેઓ પ્રતિ યોગ્ય માનની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે ॥ ત્યાં હંમેશાં દેવતાઓનો નિવાસ હોય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સ્ત્રીરૂપ કુળસદ્ભીનું યોગ્ય માન જાળવાય ત્યાં દેવોને પણ નિવાસ કરતાં આનંદ થાય છે અને તેથી ઉત્પદ્ધુ જ્યાં કમલક ધયાં કરે છે ત્યાંથી સંપત્તિ પોતાની મેજે આસી જાય છે. શૈખસાદીએ પોતાના ‘શુદ્ધીસ્તાન’ માં ખર્ચ જ કહ્યું છે કે “જે ઘરમાંથી સ્ત્રીનો કલકલુક મોટો ધોટો સંભળાય છે તે ઘરને માટે સુખના દરવાજા હંમેશાં ખુલે જ દોાય છે.” (૧૫૪)

તૃતીય પરિચ્છેદ.

વિધવાઓનું કર્તવ્ય.

[દુર્ભાગ્યે ધનથી વાળ અને યુવા સ્ત્રીઓ વિધવા બને છે અને સધરા સ્ત્રીઓ કરતાં વિધવા સ્ત્રીઓના ધનો તથા કર્તવ્ય કેવળ નિરાશા પ્રમાણના જ હોઈને આ પરિચ્છેદમાં જ્યેષ્ઠારે તાત્પર્યથી વિવેચન કર્યું છે.]

વિધવાનાં કર્તવ્યમ્ । ૧૬૦ ॥

વૈધવ્યં સ્વકઠોરકર્મવશતો યદ્યાત્તમાર્યસ્ત્રિયા ।

નિર્વાહં સુસતીપવિત્રચરિતાન્યાલોચ્ય સત્પદ્મયા ॥ :

વૈરાગ્યાન્વિતશીલમેવ પરમં તસ્યા મતં ભૂષણં ।
યાવજ્જીવમસ્વણિહતં નિજતનો ઘાર્યં તદેવોત્તમમ્ ॥

વિધવાઓનું દર્શન્ય.

ભાવાર્થ—કદાચિત્ કોઇ આર્ય સ્ત્રીને પોતાના કમનસીબના યોગે કરીને વિધવાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તો તે અવસ્થાને પવિત્ર સતી સ્ત્રીઓનાં સુચરિતોનું અવશ્ય મનન કરીને સદ્ભાવપૂર્વકે. બનીત કરતી. વૈરાગ્યવૃત્તિની સાથે જીવનયુગ પાળીને રહેવું એ વિધવા સ્ત્રીઓનું પરમ ભૂતપૂ છે અને એ ઉપમ ભૂતપૂને તેઓએ સન્નિવિષ્ણુ અર્ચનપૂર્વકે અવનિવર્તન પોતાના શરીર ઉપર ધારણ કરી રાખવું. (૧૬૦)

વિવેચન—પૂર્વસંચિત કોઇ અશુભ કર્મના ઉત્થે કરીને સ્ત્રીઓને તારણાવસ્થામાં વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રીત્યવસ્થામાં સ્ત્રીઓને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થતાં જે કાંઈ મનોદુઃખ થાય છે તે કરતાં સેકંદોમત્વ વધારે દુઃખ તારણાવસ્થામાં એ સ્થિતિમાં આવી પડવાથી થાય છે અને તેનાં કારણો ૨૫૨ જ છે. તારણની ઉછળતી ઊર્નિઓમાં અને સંસારમાં લગ્નચાલનારાં અનેક આ-કર્ષણોની વચમાં રહીને પોતાના સ્થિતિને કાપ ન પડવા દેવો એ અત્યંત કિષ્ક મનાય છે. આ કિષ્ક મનાતી અવસ્થા વિધવા સ્ત્રીઓએ ધણી જ આવધાનતાથી માગતી જોઈએ. પોતાને પ્રાપ્ત થએલી સ્થિતિ ઉપર હમેશાં રોડણાં રહીને સંતાપ નહિ કરતાં હૃદયનું દુઃસ્વપ્ન જ જોતિ રાતા । સ્વર્ગમં-સ્વર્ગપિતૃં દિ દોષઃ ॥ અર્થાત્—આપણા ઉપર કોઇ સુખ કે દુઃખ લાગીને નાંખવું નથી, પરંતુ પોતાનાં પૂર્વકૃત સાત્તં નરસાં કર્મોનું જ એ પરિણામ છેઃ એમ માનીને સતોષપૂર્વક વૈરાગ્યમય અવન માગવામાં ચિત્તને લગાડી રાખવું જોઈએ. પોતા કરતાં સુખી દેખાતી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓને જોઈને તેમના સુખની કાંઈપણ કરીને પોતાને દુઃખી માની ચિત્તને હમેશાં સંતપ રાખવાથી ‘આર્તધ્યાન’ રૂપી નવું પાતક જધાય છે; તેને બદલે વચ્ચલ-ચિત્તવર્ગે દુઃસ્વાનિ જ સ્વાનિ જ અર્થાત્ સુખ અને દુઃખ ચાલી પેડે રહ્યા

કરે ॥ એવું માનીને વર્તમાન જીવનથી હમેશાં સતોષ માનતાં શીખવું. વળી ચિત્તરત્નને પૂર્વે યદ્ય ગયેલી સતી સ્ત્રીઓનાં સુચરિત્રોના સ્મરણમાં પરાયી રાખવી, કે જેથી દુઃખ સહન કરવાને હૃદયને જગ પ્રાપ્ત થાય. પૂર્વે સતી સ્ત્રીઓએ પોતાને શિરે પહેલાં દુઃખો કેવી રીતે સહન કર્યા હતાં અને શીશ ઉપર હસ્તો થતી વખતે પણ તેઓએ કેવી દિગ્ભત અને બહાદુરીથી પોતાના એ પરમ જાણીનું રક્ષણ કર્યું હતું એવું સ્મરણ કરવાથી હૃદયમાં નિરાશા પ્રવર્તતી અટકે છે. શીશ એ સર્વ કાર્યનું પરમ જાણી છે, હતાં પણ વિધવાઓએ તો અખંડ બ્રહ્મચર્યથી જાણી ધારણ કરી રાખવું જોઈએ. આ મ્હોકમાં શીલમ્ શબ્દની પૂર્વે વૈરાગ્યાન્વિત એવું સામાસિક વિશેષણ મૂકવામાં આવેલું છે. “વૈરાગ્ય” ધારણ કરવું એ મનનો વ્યાપાર છે અને એ વૈરાગ્યથી યુક્ત એવું શાસકથી જાણી ધારણ કરી રાખવાના ઉપદેશમાં એવું આનંદસૂચન રહેલું છે કે વિધવા સ્ત્રીઓએ મનથી પણ શીશને દૂપિત થવા દેવું નહિ, કારણકે મનના વૈરાગ્ય વિના અપકીર્તિના કે બીજા કોઈ ભયથી માત્ર બાલ શીશનું સંરક્ષણ કરી રાખવામાં આવે તો પણ માનસિક વ્યભિચારનું મહત્ત્વ પાતક તો લાગે છે જ અને તેથી વિધવાધર્મનું ખંડન થાય છે. મનુ પણ એવો જ અભિપ્રાય દર્શાવે છે:—

વર્તિ યા નામિચરતિ મનોવાગ્દેહસંયતા ।

તા મર્ત્યલોકમાગ્રંતિ સદ્ઃ સાર્વાતિ ચોષ્યતે ॥

અર્થાત્—જે સ્ત્રી મન, વાણી અને દેહને પોતાને વશ રાખી વ્યભિચાર કરતી નથી, તે આ જન્મમાં તથા જન્માંતરમાં પતિનું સુખ પ્રાપ્ત કરે છે અને મર્ત્યલોકમાં તે ‘માધ્વી’ કહેવાય છે. (૧૬૦)

[માનસિક તેમ જ સારીરિક શીશના રક્ષણને અર્થે વિધવા સ્ત્રીઓએ કેના બાધાચારપૂર્વક વર્તવું એકએ તે નીચેના મ્હોકમાં દર્શાવાય છે.]

વિધવાનાં વાણ્યવાર: । ૧૬૧ ॥

તતાદ્વરસમઃ સ્ત્રિયાઃ પતિમૃતૌ શૃદ્ધાન્નરમારોલિલો ।

માન્યા કામકથાપિ કણ્ઠકસમા શીલં શુભં રક્ષિતુમ્ ॥

દુઃસાગ્રે વ્રતમઙ્ગલોસ્તિ નિતરાં ત્યાજ્યસ્તતસ્તત્કલ્પનં ।
 હેયં સૂક્ષ્મતરાંશુકં ચ નિયતં ભોજ્યં વિકારોક્ષિતમ ॥

વિધવાઓએ કેવો આચાર રાખવો ?

આચાર્ય—અંજન, મનજન, નિશ્ક, તાંબુલ, વિંધન, અવંશી અને વનઝડા વગેરે સથવા બીજાના સુંગાર છે પણ વિધવા બીજાઓ નો નિના મરણ પછી તે સુંગારને તમ અમર્ય મમાન મનુષ્ય નો બોલે નેમને નો પરિત રીત એ જ સુંગાર છે. તેનું રક્ષણ કરવાને કામોદીપક દરેક પ્રમમ અને કથા કંટક સમ્પન્ન જ તેઓએ મજૂરી લેઈએ. કદ માખીઓનો સમ અનર્થ કરનાર અને વન ભાંગનાર દોષથી તેણે સંમથી નેમને દમેઈ દૂર રહેવું જ ઉચિત છે, તેમ જ દરેક જાળવનાં આદર્શથી વનંતું, પાણી પસારો અને મપાંદિત રાખવો, બોજન પણ વિહાર કરનાર રાજની નામની નહિ પણ સાત્વિક ભેડું લેઈએ. (૧૯૧)

વિવેચન—નાભામરણી બીજાના સરીરના જાણ કરવાને કે પનિના જીવનને લીધે જ ‘સુંગાર’ મજૂર છે તે પનિના મરણ પછી આનાભામરણી બીજાને મન ‘અંજાર’ એટલે અમિના સરખા સાગના લેઈએ, મનજન કે વિધવા બીજાએ એવા નૃમણને અમિગપ મળીને તેને ખારણ કરવા લેઈએ નહિ. જેવી રીતે રાત્રિએ નભામ-ગમમાં અનેક નારાઓ અગળી રથા દોષ છે, પરંતુ લે એક ચદ દોનો નથી તો રાત્રિ શામની નથી અને તેથી ‘અંજારી’ રાત્રિ મજૂર છે, તેવી રીતે એક પનિરપ મુખ્ય જાણ મરણ પામનાં એક બીગમે તેણે અવં-કારથી સરીરને શાભાવે તોપણ તેનું સરીર શામનું નથી. આ કારણથી એવી બીજાએ સારીરિક કુદ અવંકારને ત્યાગીને સીવરપ પરમ અવંકારને ખારણ કરવો લેઈએ. તેવી જ રીતે કામોદીપક કથાઓ કે પ્રસંગોનો પણ ત્યાગ કરવો લેઈએ કારણકે તેથી માનસિક આવેગથી સીવ ખંડિત થવા પામે છે. વળી વિધવાધર્મ યથાદિયનજે પાગવો એ વિષ્ટ કાર્ય દોષથી દુર્લભોની સાથે તદા પણ પરિચય રાખવો નહિ, કારણકે તેથી દુર્લ-

નોની દુષ્ટતાનો ખાસ લાગે છે એટલું જ નહિ પણ લોકોમાં આપહિતિ થાય છે. વિકારને ઉત્પન્ન કરે તેવાં તમોગુણયુક્ત અને રત્નોગુણયુક્ત ભોજનનો ફક્ત વિધવાઓએ ત્યાગ કરવો જોઈએ. વિધવાઓએ બાળાચાર પાળવાની જરૂર છે તેનું કારણ એ છે કે એ બાળાચાર અખંડિતપણે પાળવાથી તેઓની ચિત્તવૃત્તિને કુબ્ધાચારમાં ભેડાવાનો અવકાશ મળતો નથી, તેમ જ એ રીતે કાંઈક તપ સેવાતો હોવાથી ઇન્દ્રિયોના આકર્ષિતક આવેમ તેમનાં ચિત્તને મલિન બનાવતો નથી. વિધવા સ્ત્રીઓએ એ પ્રમાણે વર્તવું એ તેમનો ધર્મ છે ખરો, પરંતુ તેમના ઉપર કેટલીક વાર બળાત્કાર ગુજરવામાં આવે છે તે ઉચિત નથી. કોઈ તો વિધવાઓના કેસ મુંડાવી નખે છે, તો કોઈ તેમને કિવસોના કિવસ સુધી જૂખી અથવા સફાઈ આઢાર ઉપર રાખે છે, કોઈ વિધવાઓને બોયે કાંઈ પણ પાચાર્યા વિના સુવાડી રાખે છે અને એ રીતે બળાત્કારે તેમની પાસે તપ કરાવે છે. આ સ્ત્રીઓના દ્વિતીય ચરણમાં માન્યા શબ્દપ્રયોગ ખાસ ધ્યાન ખેંચનારો છે. એનો અર્થ એ છે કે વિધવા સ્ત્રીઓએ પોતાની મેલે શુભ સીલનું રક્ષણ કરવાને કામઠયાને કંટક સમાન ‘માનવી.’ એવી જ રીતે ખીન’ જુધાં ચરણોમાં માન્યા શબ્દ અધ્યાહત સમજવાનો છે અને જે જે ધર્મો વિધવાઓએ પાળવાના છે તે તે ધર્મો પોતાના ‘માનીને’ પાળવાના છે, એ ધર્મને પાળનારી વિધવાઓ સુધીક કહેવાય છે; એ ધર્મો પાળવાનો તેમને ઉપદેશ આપવો અને તેમને એ ધર્મો ‘માનવી’ કરવી એ સારા માલુમોની ફરજ છે; પરંતુ એ ધર્મો વિધવાઓ પાસે બાળાત્કારપૂર્વક જગાવવા અને તેમ કરતાં તેમને ઉપર જજીવ્યા પ્રમાણે અત્યંત ચારીરિક કષ્ટ આપવું એ તો જીવતા મનુષ્ય પ્રત્યે નિર્દયતા-ક્રૂરતા વાપર્યા બદલ પ્રથમ યનના બંગરૂપ જ લેખાય. (૧૬૧)

સમયનિર્વહનમ્ । ૧૬૨ ॥

સદ્રાવે કિલ સન્તતેઃ સમુચિતં તદ્રક્ષણં સર્વથા ।
નો ચેત્ સ્થિત્યુચિતં વિધાયનિલયે કૃત્યં નિજં સાદરમ્ ॥

પ્રૌઢવિષયાયાઃ કર્તવ્યમ્ । ૧૧૧ ॥

સમ્પન્ને નિજશિક્ષણે સ્વચરિતે લોકપ્રતીતિં ગતે ।
લઘ્વાઙ્ગાં કુલનાયકસ્ય વિધવા કુર્યાત્પરાર્થે મન
સ્ત્રીવર્ગસ્ય ભવેદયોન્નતિરથ ભ્રાન્ત્યજ્ઞતે નદ્યતઃ ।
સ્વશ્રેયોપિ ભવેત્તથાઽનવરતં યત્નં વિદધ્યાત્ પુનઃ ।

પ્રૌઢવસ્થામાં વિધવાનું કર્તવ્ય.

ભાવાર્થ—પોતે યોગ્ય શિક્ષણ મેળવ્યા પછી તે શિક્ષણનો લાભ સ્ત્રીઓને આપવો અથવા સામાજિક અને ધાર્મિક સેવા બજાવવી એ ફરિયાદનું ઉત્તમ પ્રયોજન છે. આ રિયલિટી પ્રાપ્ત થયે કુટુંબના અધિપતિની જગ્યાએ મેળવીને વિધવા સ્ત્રીએ સામાજિક કે ધાર્મિક સેવા તરફ પ્રયાસ કરવો જોઈએ, એટલે કે પોતાના શિક્ષણનો લાભ અન્ય અમલગ સ્ત્રીઓને એકઠાં આપવો જોઈએ કે જેથી તેમના બહેનો અને અસાન નહીં થાય અને પછી શ્રેય થાય. તેવો પ્રયત્ન તેઓએ હમેશને માટે કરવો જોઈએ. (૧)

વિવેચન—પૂર્વે તૃતીય અવસ્થાના ધર્મનું સંક્ષિપ્ત કથન કરી આપ્યું છે તે ઉપરાંત જણાશે કે તૃતીય અવસ્થા એ પ્રૌઢ અવસ્થા જો અને એ અવસ્થાનું મુખ્ય કર્તવ્ય પરાર્થસાધના કરવાનું છે, જે પોતાના જ્ઞાન તથા અનુભવનો બીજાઓને લાભ આપવો એ રીતે પકાર કરવો એ જ તે અવસ્થાનો પ્રમુખ ધર્મ છે. પ્રૌઢવસ્થાને જ સ્ત્રીઓનો પછી તે જ ધર્મ છે, અને જો એ અવસ્થામાં વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થાય તોપણ તે ધર્મ બજાવવામાં કરો અંતરાય આવતો નથી. પ્રૌઢવસ્થામાં પતાં બહુધા એક વિધવાનાં સંતાનો મોટાં થઈ ગયાં હોય છે અને રક્ષણની બહુ ચિંતા રાખવાની તેને જરૂર પડતી નથી. એ અવસ્થામાં ઠાંઠ નિશ્ચિત મળે તે સમય પોતાના જેવી જ કુખી વિધવાઓને સમસ્ત સ્ત્રીવર્ગને સન્માર્ગે ચડાવવા માટે મત્ત આપવો એના જેવું.

કારે જાણે જ બીજું કેટલું દશે. ઓતરખં કેવલજીનો પ્રચાર જોયો દો-
 વાથી આગળ અને બેઝોનો વાત્ર થયો ભેગમાં આવે છે અને તેથી તે-
 અને સંસ્થામાં વિશેષ દુષ્ટો ભોગવાય પડે છે. આ દુષ્ટતાથી તેઓ જાણ
 નીકળે અને સંસ્થાને હુજમજ જમાવે તેવું ચેતવ્ય તેમજમાં કપલ દર-
 વાથી તેમજુ એક વાત અને તે કાચે તેમજા એકજો માને કી આપનાર
 વેપાર જતુ પુલ્કણી વિશ્વામિત્રી બને. પરીપાશરનાં આવાં કાચે. કાચાં એ
 રે વિષય જોને પણ દેહી જતુ રીને ભાષણમાં દોષ થકે નહિ. જ્યાં
 થકે આ મંદેશમાં એક વાત્ર જોતું કહ્યું છે કે જે કપલથી વિષયજો-
 એક વિશિષ્ટ થઈ કહ્યિય વાત છે. આ વાત્ર લગભગમાં કુતમાવકમ્પ
 એક કાચોજુ બનેતું છે. પ્રીઃ વચને ધાન્ય જ્યાં અને પરીપાશર જેવું
 છે કાચોજુ દોષા જ્યાં "કુતમા વરીયની આગ્ર માંમરી" અને
 એ પુલ્ક દર્શનો આરંભ કરેલો એવા મુલતપથી ભોધિય વાત છે કે
 જોએ પ્રવેશ અમ્મામાં કેવલ સ્વતંત્ર રહેવાનો વિચાર પણ કરે.
 નહિ મનુષ્યે કહ્યું છે કે—

નિમા જ્ઞાતિ કૌમરિ કર્તા જ્ઞાતિ કૌરવે ।
 જ્ઞાતિ સ્વાર્થે વૃથા જ કી જ્ઞાતિવચનૈર્ન જ

અર્થ—જોતુ ભાગજ્ઞામાં પિતા, વૃથાજ્ઞામાં પતિ અને રક્ષણમાં
 પુત્ર જાણુ છે છે, કેમકે તે અવગણને મેળવ નથી. આમજ્ઞાથ 'સેવાસ્-
 દન, 'વનિયા વિશ્વામ' કન્યાદિ સંસ્થાઓ નીકળુ છે તે સંસ્થાઓ વિ-
 મ્બ તેન જ મધરા સીજોના દાવથી આવે છે અને તેમાં કાંઈથી અર્પણ કરનાર
 જોએ તેમજી બેઝોજુ દિન કેરી રીનેવાય તેવો મર્મ બીજી જોએને જમાવવા
 માત્ર ભાવનંધ છે. આથી સંસ્થાઓમાં કાર્યપદ્ધતિનું કિમતુ ધાન્ય પડી
 એવી બીજી સંસ્થાઓ કાંઈથી અવગ તે તેરી જ સંસ્થાઓમાં રીને
 રીવનને કવરોથી કાવેમાં જીવન મગતું તે અપ્કરિત પરીપાશરમાં જો-
 રા કવિજી વિષયજોને માટે કલાદબરેલું છે.
 પરીપાશરમાં જ પેનાતુ જીવન જ્ઞાતિન કરવા માટે કેરી અધેર
 પિનીનું ચરિત્ર કહ્યિલ છે. આ જો કેવલ અમલુ વિષયમાં જ-

છીને પતિને ઘેર આવી દત્તી, પરંતુ પતિના આમદથી અને પોતાની ખં-
તથી તે યોગ્ય વખતમાં પતિ પાસે વાંચન લખનાં ચીખી દત્તી. તેનો પતિ
પ્રકાશચંદ્ર બાંકીપોરમાં એક મોટો સરકારી ઓફિસર હતો, છતાં પણ કા-
મિની બહુ જ સાદી રહેતી. તેને પોતાના સરીરપર અજાંઠારો ધારણ કર-
વાનું ખીલકુલ અમતું નહિ. આથી સ્ત્રીઓની ગહેર સભાઓમાં તેને બિલકુલ
આદર મળતો નહિ છતાં તે તદ્દન સદેહ સાદાં વસ્ત્રો જ પહેરતી. માખમાં
કોઈ પણ ગરીબ કુટુંબમાં કોઈ માંદું દોષ અને તેની માવજત કરનાર કોઈ
ન હોય તો પોતે જાતે તેની સેવા સુશ્રૂષા કરવા માટે અર્ધા રાત્રે પણ ઉ-
ઠીને જતી. પોતાને ઘેર તે ૨૦-૨૫ અનાથ બાળકોને હાથેમાં રાખતી
અને તેમનું પોષણ કરીને તેમને બહુવતી. ત્યારબાદ કન્યાઓને કેળવણી
આપવાને તેણે એક શાળા કાઢી, પરંતુ પોતે બહુ સારો અભ્યાસ નહિ
કર્યો હોવાથી સોફ્ટ પોતાની પુત્રીઓને તેની નિસાણે મોકલતા નહિ. આથી
કામિનીએ ખીજે ગામ જઈને ત્યાંની ટ્રેનિંગ કોલેજમાં પાંચ વર્ષ સુધી અ-
ભ્યાસ કર્યો અને ત્યારપછી પોતે કન્યાશાળા કાઢી. પ્રકાશચંદ્રનો લગભગ
સપ્તેશ પગાર કામિની ગરીબોને દાન આપવામાં, રોગીઓની સેવા સુશ્રૂષામાં
અને ખીજ પરીપકારમાં વાપરતી અને તેમાં પતિની પરવાનગી હોવાથી
કામિનીને એ પરાધર્મજન બહુ જ સુખદ અને આનંદ આપનારું ધર્મ પ-
ડતું. કામિનીની યુવાન પુત્રીનો તેના પતિએ ત્યાગ કરવાથી તે બિચારી
પોતાની મા પાસે રહેતી હતી અને તેના તે દુઃખને માટે કામિનીને બહુ
લાગી આવતું, તોપણ તે ધીરજથી એ દુઃખ સહન કરતી અને પતિ જીવતો
હોવા છતાં વિધવા જેવી અવસ્થામાં આવી પડેલી એ પુત્રીને કામિનીએ
પોતાના જેવું પરાધર્મજન ગણવાનું જ સિદ્ધાંત આપ્યું હતું. આજે દેવી
અધોર કામિનીના ગુણ પટલા-બાંકીપુરમાં ઘેર ઘેર મરાય છે ! (૧૬૩)

[વિધવાઓના અન્ન જનો પ્રતિના ધર્મો દેવાયા પછી કુટુંબીઓના વિધવા
પ્રતિના ધર્મોનું કથન કરવામાં આવે છે.]

વિધવાઃ પ્રતિ કુટુંબિનાં વતનમ્ । ૧૬૪ ॥

वर्पस्नेहसुधाभृता शुभदृशा कौटुम्बिकैः सज्जनैः ।

વાધી જેનું ધડલોડનું મર્વસ્વ હુંટાઈ ગયું છે તેવી વિધવાની સ્થિતિ
 નોંધને દયા જેને ન આવે તેનામાં મનુષ્યત્વ નથી એમ જ કહી ચકાવ-
 વિધવાઓના ધર્મમાં પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે કે હરકોઈ સારું કાર્ય પણ વિધવા
 સ્ત્રીએ કુટુંબના વડીલ પુરુષની સંમતિ મેળવીને કરવું અને અન્ય કુટુંબનાં
 સ્વજનોને એવો બોધ આપવામાં આવ્યો છે કે તેઓએ વિધવાઓને વિ-
 ઘાબ્યાસ કરવામાં કે બીજાં સારાં કાર્યો કરવામાં અંતરાયભૂત થવું નહિ.
 વિધવા સ્ત્રીઓએ પોતાની લાચાર સ્થિતિ થઈ પડવાથી સૌનું દાસ્યકર્મ
 કરવું નોંધએ એવી માન્યતા બૂલભરેલી છે. એટલું ખરૂં છે કે કુર્ભાગ્યે એ
 અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી સ્ત્રીએ વિશેષ નમ્ર બનવાની જરૂર છે, કારણકે
 એ વિશિષ્ટ ગુણ સિવાય તે બોળારૂપ ગણાતી વિધવા આત્મજનોને વિશેષ
 અપ્રિય થઈ પડે છે; પરંતુ તેને ધરતું દાસ્યકર્મ સોંપવું અને તેને પવિત્ર
 જીવન ગાળવામાં સાહાય્યભૂત થઈ પડે તેવી કંઈ વિધા મેળવવા નં દેવી
 કિંવા પરાંપકારનાં કે એવાં બીજાં કાંઈ સારાંકાર્યો કરતી અટકાવવી એ તો
 અનુચિત જ છે. તે કારણથી વિધવાને પોતાના વિધવા તરીકેના ધર્મો બ-
 જાવવામાં સાહાય્યભૂત થઈ પડે એવાં કાર્યો કરતાં અટકાવવી નોંધએ નહિ
 પરંતુ કૌટુંબિક જનોએ તેમાં હિતજન આપવું નોંધએ. (૧૬૪)

ચતુર્થ પરિચ્છેદ.

પુરુષોના ધર્મોઃ કૃતજ્ઞતા અને પ્રત્યુપકાર.

કૃતજ્ઞતાપ્રત્યુપકારૈઃ । ૧૬૬ ॥

एते सन्त्युपकारिणो मम कदा कुर्याममीषां हितं ।
 बोध्यो यं हि कृतज्ञताभिर्धगुणो यैवविधा भावना ॥
 तेषां यद्बहुमानपूर्वकमलं साहाय्यदानं मुदा ।
 ख्यातः प्रत्युपकारनामकगुणः सोयं सतां सम्मतः ॥

વિજ્ઞાનમુદ્દત્તસ્ય પ્રત્યેકમપ્તાસ્યવચના । ૧૧૧ ॥

एती हौ च गुणौ मनुष्यनिबहेवदयं सदाऽपेक्षितौ ।
दृश्येते भुनक्तादिके पशुगणेप्येती यतः स्पष्टतः ॥
न मनो यत्र गुणाविमौ स मनुजाकारोपि नीचः पशो-
र्गार्हस्थ्यं गुणमंग्रहेण सकलीकर्तुं समर्थः कथम् ॥

જ્ઞાનના અને પ્રત્યુપકાર.

બાવાર્થ—‘અમુક પ્રાણીએ અમુક કાર્યમાં અને માત્ર આપી માત્ર નહીં ઉપકાર કરેલા છે, તો તે ઉપકારી પુરોના ઉપકારને બાકો દુ ક્યાં રાખી શકે ?’ આવા પ્રકારની ઘની ઇચ્છા થા લાગવી આવનાને વિરુદ્ધ હોય છે. ‘જ્ઞાનના’ છે છે. તેમ જ તેનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે ઉપકારી પુરોના બહુ માનવવંશ આદિસામાજી કરી કરેલા ઉપકારને બાકો વાગવાને તેમના કાંઈ પાનાની સજ્જિ મુજબ તત્ત્વનથી પણ કરી અને તેમ કરી આ- નન્દ નાનું એ ગુણ ‘પ્રત્યુપકાર’ ના નામથી સત્યુપોના સપુદાવમાં પ્રમાણિ થાયેલા છે. (૧૧૧)

એ બે ગુણોની દરેકને આવશ્યકતા.

‘જ્ઞાનના’ અને ‘પ્રત્યુપકાર’ એ બે ગુણો એટલા તો વ્યાપક છે કે તે રહે પશુ, પક્ષીમાં પણ થોડે થા થજે અંગે જોવામાં આવે છે. ફક્ત જેવાં પશુઓ પશુ જેવું નિમક પ્રાપ્ત છે, તેની પુરેપૂરી આકારી બળતરી જ્ઞાનના અને પ્રત્યુપકારના ગુણો સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આવે છે. તો પછી મનુષ્ય જાત કે ને કામમાં ઉત્તમ પ્રાણી મણાવ છે, તેને આ ગુણોની કેમ વાર ન હોય? ને મનુષ્યમાં આ બે ગુણો નિશ્ચય ન હોય તો સમજવું કે તે માત્ર દેખાવનો જ મનુષ્ય છે, વાસ્તવિક રીતે તો પશુ કરતાં પણ અધમ છે. નિશ્ચય બે ગુણથી રીત કરવાનો મનુષ્ય મા- નુષિક ગુણોનો સમેદ કરી શ્દસ્થપકાને સરજ બતાવી શકો નથી. (૧૧૧)

અર્થ—એ શ્રીમદ્ : ‘અથા શરૂઆતમાં દુઃખમયું’ એવો વાક્ય
 હોઈ નહિ, કારણકે તારાથી પણ અધિક કષ્ટાણી એવો પ્રયોગ
 ને એ શ્રીમદ્ એ મને નુ ભેજે. (૧૧૫-૧૧૬)
 ૧૧૫માં કથાકોશ દેણી પહેલાં સમજી અને માનવિયા છે. તેથી
 ૧૧૬માં કથાકોશ વિષે કથાકોશ વિવેચન કરે છે.]
 હવે કવિ નિર્ણયવાળા : ૧૧૭ થી

માન્યા યદપિ તેગ્વિલા ગુરુજનાઃ પ્રૌઢા વિગિષ્ઠાશ્વયે।
 નૈકટ્યાત્પિતૃર્ગં ચ તેષ્વપિ સદા પુત્રસ્ય પૂર્ણૌ મતૌ ॥
 તાભ્યાં યોપહૃતિઃ કૃતાઽસ્તિ મહતી તસ્યાઃ પુનર્નિષ્કૃતિં।
 કર્તું લક્ષતમાંગતોપિ ન મુતઃ શક્નોતિ સેવાદિના ॥
 દિ દિ કાલેષુ પ્રવૃત્તિરોત્તરઃ । ૧૧૮ થી
 નાઢાં કાપિ ભનન્તિ યો જનકયોઃ મેવાપદુઃ સર્વદા-
 ભાષ્ટ્રં ભોજયન્તિ સ્વયં મુમનમા તૌ સ્તઃ પ્રમત્રૌ યથા ॥
 સ્કંધે વાહયન્તે યથારુચિ ચ તૌ નિઃશીમભક્ત્યા મુદા।
 કર્તું નિષ્કર્ણં તયોસ્તદપિ નો પુત્રઃ કર્યન્ચિન ક્ષમઃ ॥

આશ્વાપનો ઉપધાર.
 આશ્વાપનો—એક વાક્ય વચ્ચેના પોતાના કાલમાં એવી કિમરના
 ને ૧૧૮ થી ૧૧૯ થી કોઈક દોષ તેટલા અથવા માનવીય અને સારાર્થક
 ને ૧૧૯ થી ૧૨૦ થી અર્થ આપના અને કિમરના આશ્વાપનો પુત્રને અન્ન
 ને ૧૨૦ થી ૧૨૧ થી અર્થ આપના અને કિમરના આશ્વાપનો પુત્રને અન્ન
 ને ૧૨૧ થી ૧૨૨ થી અર્થ આપના અને કિમરના આશ્વાપનો પુત્રને અન્ન
 ને ૧૨૨ થી ૧૨૩ થી અર્થ આપના અને કિમરના આશ્વાપનો પુત્રને અન્ન
 ને ૧૨૩ થી ૧૨૪ થી અર્થ આપના અને કિમરના આશ્વાપનો પુત્રને અન્ન

પ્રત્યુપકાર કરવાને પુત્ર સક્તિમાન થઈ શકે નહીં; એટલે બધા માળાપનો દીકરાના ઉપર ઉપકાર છે. (૧૬૭)

શું શું કરતાં પણ પ્રત્યુપકાર ન થઈ શકે ?

જે દીકરો હમેશાં માળાપની સેવામાં તત્પર રહી તેમની આજી મરતકે ચડાવે, કદી પણ હુકમનું ઉત્તરન ન કરે, માળાપને અબીજ મોજન કરાવ્યા સિવાય પોતે જામે નહીં, જેમ માળાપનું મન પ્રસન્ન-પ્રકુ-ક્ષિત રહે તેવી અનુકૂળતાએ વર્તે, એટલું જ નહીં પણ કામ પડ્યે માળા-પને ખાંધે બેસાડીને અત્યન્ત ભક્તિભાવથી માળાપની રૂચિ અનુસાર પૃથ્વી ઉપર પર્યટન કરે, અને માળાપનું મન ખુશ કરવાને જીવનપર્યંત અતિપરિ-શ્રમ ઉઠાવે, તોપણ માળાપનો જે ઉપકાર છે તેનો પૂરેપૂરો બહોલો દીકરો વાળી શકે નહીં. (૧૬૮)

વિવેચન—પુત્ર પ્રત્યે માતાપિતાના અનહદ ઉપકારનું વિવેચન આ બે સ્થોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. મનુષ્યનો અવતાર અતિદુર્લભ છે અને તેથી એ અવતારના નિમિત્તભૂત માતાપિતાનો સંતાન ઉપર અતિ મોટો ઉપકાર છે. સારી કરણીદારા મોક્ષપદને પામવાના સાધનરૂપ મનુષ્યદેહને જન્મ આપ-નાર એ ઉપકારી માતાપિતાના ઉપકારનો બહોલો જો કોઈ પણ રીતે વળી શકતો હોય તો તે કાંઈ પ્રત્યેક પુત્રે સૌથી પહેલાં કરવું જોઈએ. સંસારમાં કૃતચતાનો સૌથી પહેલો અને ઉત્તમોત્તમ પાઠ શીખવવાનો પ્રસંગ એ જ છે. વિશેષમાં પુત્રાદિને ઉછેરવામાં માતાપિતા જે કદ સહન કરે છે એ વસ્તુતઃ પ્રીતિસેવા જ કરે છે; તેનો બહોલો વાળવા માટે પુત્રોએ શું કરવું જોઈએ ? મનુ કહે છે કે:—

યં માતાપિતૃષી જ્ઞેષ્ઠં સદેતે સંમતે નૃણામ્ ।

ન તસ્ય નિષ્કૃતિઃ શક્યા કતું વરંચતૈરપિ ॥

અર્થાત—છોકરાઓને ઉછેરીને મોટાં કરવામાં માતાપિતા જે દુઃખને સહન કરે છે તેનો બહોલો સો વર્ષપર્યંત સેવા કયેથી પણ વાળી શકાતો નથી. આમ હોવા છતાં માતાપિતાના નૈતિક ઋણમાંથી કિચિદશે મુક્ત થવાના માર્ગ કહેલા છે: આ માર્ગો એ છે કે માતાપિતાની સેવામાં હમેશાં

શ્રવણનાં માતાપિતા અથ તથા જુદા હોવાથી તેમની એક છેવટની ઈચ્છા તીર્થયાત્રા કરવાની હતી તે પૂરી કરવાને શ્રવણે માતાપિતાને એક કાવડમાં બેસાડી તે કાવડ રકથે ઉપાડીને અનેક તીર્થસ્થળોની યાત્રા કરાવી હતી. આજકાલ ક્યાં ■ એવા પુત્રો? (૧૯૭-૧૯૮)

કથં પ્રત્યુપચારઃ શક્યતે કર્તુમ્ ? । ૨૬૨ ॥

किं नास्त्येव तथाविधं किमपि यद्वत्वा चिरंकालिकं ।
स्वर्गायं सुखमात्मिकञ्च सहजं संसाधयेन्निष्कृतिम् ॥
अस्त्येतादृशमेकमेव विदितं वस्त्वत्र धर्मात्मकं ।
तस्मान्निष्कृतये सुतः पितृमनः कुर्यात्सुधर्मे रतम् ॥

શું કરવાથી ઉપકારનો બદલો વળી શકે ?

ભાવાર્થ—શું આ કુનીઆમાં એવી કોઈ ચીજ નથી કે જે આ જન્મમાં યાન્તિ ઉપજાવે અને બીજા જન્મમાં પણ શુભ કરનારી થાય? તેવી કોઈ ઉમદા ચીજની ભેદ આપવાનો પુત્રને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, અને તે પ્રસંગે ઉપર બનાવેલા મુખની માથે નિરૂપા ચીજ માળાપને દીકરા આપે તો કેટલેક અંગે માળાપના ઉપકારનો બદલો વળી શકે. સવાસ એ તું છે કે તેવી ચીજ કઈ? કનરમાં જન્માવતું નેત્રએ કે એવી ઉમદા ચીજ તે ધર્મ છે. ધર્મ આ જન્મમાં યાન્તિ આપે છે, અને પરજન્મમાં પણ સદ્ગતિ આપે છે, અને જન્મ મુખકર્તા થાય છે. માટે દીકરાએ આગાપાસન વગેરેદ્વારા માળાપની સેવા કરવાની સાથે માળાપની ચિન્ટાતિ ધર્મકાર્યમાં જોડાય તેવી અનુકૂળતા કરી આપવી નેત્રએ કે જેથી મુશ્કેલી અને પ્રત્યુપકારના નુષ્ટાનું રક્ષણ થઈ શકે. (૧૯૯)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકકથના નિવચનમાં દાખાંમયૂતનો જે પાઠ આપવામાં આવ્યો છે તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘જો દીકરા માળાપને દેવદાનિર્ણય ધર્મનો ઉપદેશ આપી અનુદાન સંયોગો પેદા કરી તેમને ધર્મમાં

[illegible]

અવસ્થાનાં માતાપિતા અથ તથા ૨૬ હોવાથી તેમની એક છેવટની ઈચ્છા તીર્થયાત્રા કરવાની હતી તે પૂરી કરવાને અવસરે માતાપિતાને એક કાવડમાં બેસાડી તે કાવડ રકબે ઉપાડીને અનેક તીર્થસ્થળોની યાત્રા કરાવી હતી. આગકાલ ક્યાં ॥ એવા પુત્રો? (૧૯૭-૧૯૮)

અર્થ પ્રત્યુપકાર: શક્યતે વર્તુમ્? । ૧૯૯ ॥

किं नास्त्येव तथाविधं किमपि यद्वत्वा चिरंकालिकं ।
स्वर्गीयं सुखमात्मिकञ्च सहजं संसाधयेन्निष्कृतिम् ॥
अस्त्येतादृशमेकमेव विदितं वस्त्वत्र धर्मात्मकं ।
तस्मान्निष्कृतये सुतः पितृमनः कुर्यात्सुधर्मे रतम् ॥

શું કરવાથી ઉપકારનો બદલો વળી શકે?

ભાવાર્થ—શું આ દુનીઆમાં એવી કોઈ ધીંગ નથી કે જે આ જન્મમાં ટાળી ઉપજાવે અને બીજા જન્મમાં પણ સુખ કરનારી થાય? તેની કોઈ જમણા ધીંગની બેઠ આપવાનો પુત્રને પ્રયત્ન પ્રાપ્ત થાય, અને તે પ્રયત્નને ઉપર જનારેલા સુખની માથે નિશ્ચય ધીંગ મારાપને દીકરા આપે તો કેટલેક અંશે માગાપના ઉપકારનો જરૂરો પાળી શકે. સવાલ એ લડે છે કે તેની ધીંગ કઈ? જન્મમાં જન્મીયું જન્મીએ કે એવી જમણા ધીંગ તે ધર્મ છે. ધર્મ આ જન્મમાં ટાળી આપે છે, અને પરજન્મમાં પણ સુધર્મિ આપે છે, અને જન્મમાં સુખકર્તા થાય છે. માટે દીકરાએ આગાપાત્રન વગેરેદ્વારા માગાપની મેલા કરવાની માથે માગાપની મિનારની ધર્મકાર્યમાં જોડાય તેવી અનુકૂળતા કરી આપવી જોઈએ કે જેથી સુખકર્તા અને પ્રત્યુપકારના મેળાનું માર્ગ થઈ શકે. (૧૯૯)

વિવેચન—જો શ્રેષ્ઠવના વિચારમાં કાળાંજન્મનો જે પાપ આપવામાં આવ્યો છે તેમાં કોઈવામાં આવ્યું છે કે “જો દીકરા માગાપને કેવળનિર્ધારિત ધર્મનો ઉપદેશ આપી અનુકૂળ સચોટો પેલ કરી તેમને ધર્મમાં

સ્થાપિત કરે તો જ તે પ્રત્યુપકાર કરી રહે. 'આ જ ક્ષણ આ ક્ષેત્રમાં
 કરવામાં આવ્યું છે. માનવપિતા પુત્રને જન્મ આપી, તેને ઉછેરી, તેને કેળ-
 વણી આપી, તેના આરોગ્યપ્રતિ માટે ખર્ચ કરી તેને મૃદસ્થાશ્રમમાં લેડે
 છે તે તેમના અનંત ઉપકારનો જાણે આ ક્ષેત્રમાં તથા સાક્ષાત્કારમાં
 એવો નિપુણ કયો છે કે પુત્ર માનવપિતાને ધર્મમાં રતિ ઉપજાવવી. આ
 આ ક્ષણમાં ધરતી સુખિચર છે કે માનવપિતા પુત્રને જન્મ આપવામાં
 છે કે નિમિત્તરૂપ છે-સાધનરૂપ છે, વસ્તુતઃ તેના તે જન્મના કારણરૂપ
 તેના મન ભરનાં સુખો જ છે, તથાપિ એ જન્મવરે કરીને એ ક્ષણના
 મનુષ્યોદનાં નિમિત્તરૂપ માનવપિતા દોષને તેમની એ નિમિત્તરૂપને ક-
 રીને તેમનો પુત્ર ઉપર અનંત ઉપકાર છે એ ક્ષણે મનુષ્યનો દેહ અપા-
 વવામાં એ માનવપિતા નિમિત્તરૂપ દોષને જ પ્રિદમ્બિ પામવાના-પામી
 યાવાના ક્ષેત્રોમાં એ ક્ષણ મુશ્કેલી અને તેથી જ માનવપિતાની એ નિમિ-
 ત્તરૂપ વિશિષ્ટવાચી લેખાવી નેહા છે. જે ક્ષણે માનવપિતાએ આવી
 ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવી તે ક્ષણે તેના જાણમાં માનવપિતાને તે જ પ્રકા-
 શાસ્ત્રમાં નેનો જાણે જન્મ દોષો નેહા છે. ઉપકારની મહત્ત્વાના
 દોષ અને મોટાનો મોટો દોષ એ આપે પુત્ર માનવપિતાને ઉચ્ચ પારશીકિ
 સ્થિતિ પર્વામ કરવાને જન્મ કરે છે નેહા છે-ને માટે તેણે નિનિત્તરૂપ
 પુત્ર નેહા છે. પિતાને ધર્મનો ઉપદેશ કરેલો, રક્ષાસ્થામાં અંદિક ચિંતાઓ
 ર મુખને એક કેવળમાં તથા કેવળપ્રાપ્તિ ધર્મમાં ચિત્ત નેહાવા મુશ્કેલી,
 રી સમર: તેમને કરી આપી એથી જ તેમના મહત્ત્વ ઉપકારનો યોગ્ય
 દોષ વળી રહે. માનવપિતાએ નો પ્રિદ મ્બિ પામવાને યોગ્ય મનુષ્યદેહ
 ને આપ્યો છતાં પુત્ર તે મ્બિ પામવાને યોગ્ય સુખો ન કરે તો તે
 માનવપિતા જન્મકાર નથી, તેથી જ રીતે તેના જાણમાં પુત્ર માન-
 વને પ્રિદમ્બિ પામવાને યોગ્ય ધર્મમાં ચિત્ત નેહાવા માનસિક તપશ્વર્ણ
 ની સમર: કરી આપે, ઉપદેશ આપે, જન્મ કરે, પરંતુ છતાં નેહા એ
 ઉપકાર ન કરી રહે તો પુત્ર જન્મકાર નથી. આ પ્રમાણે ક-

અવલુનાં માતાપિતા અથ તથા ૨૬ હોવાથી તેમની એક છેવટની ધ્વજ તીર્થયાત્રા કરવાની હતી તે પૂરી કરવાને અવલે માતાપિતાને એક કાવડમાં બેસાડી તે કાવડ સ્કધે ઉપાડીને અનેક તીર્થસ્થળોની યાત્રા કરાવી હતી. આજકાલ ક્યાં છે એવા પુત્રો? (૧૬૭-૧૬૮)

કથં પ્રત્યુપજાતઃ સ્વયતે કર્તુમ્? । ૧૬૯ ॥

किं नास्त्येव तथाविधं किमपि यद्वत्वा चिरंकालिकं ।
स्वर्गीयं सुखमात्मिकञ्च सहजं संसाधयेन्निष्कृतिम् ॥
अस्त्येतादृशमेकमेव विदितं वस्त्वत्र धर्मात्मकं ।
तस्मान्निष्कृतये सुतः पितृमनः कुर्यात्सुधर्मं रतम् ॥

શું કરવાથી ઉપકારનો બદલો વળી શકે?

ભાવાર્થ—શું આ દુનીઆમાં એવી કોઈ ચીજ નથી કે જે આ જન્મમાં શાન્તિ ઉપજાવે અને બીજા ભવમાં પણ સુખ કરનારી થાય? તેથી કોઈ ઉમદા ચીજની ભેટ આપવાનો પુત્રને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, અને તે જ સગે ઉપર જતાવેલા મુખની સાથે નિરૂપ્ત ચીજ માળાપને દીકરો આપે તો કેટલેક અંશે માળાપના ઉપકારનો બદલો વળી શકે. સવાલ એ ઉડે છે કે તેથી ચીજ કઈ? ઉત્તરમાં જણાવવું જોઈએ કે એવી ઉમદા ચીજ તે ધર્મ છે. ધર્મ આ ભવમાં શાન્તિ આપે છે, અને પરભવમાં પણ સદ્ભૂતિ આપે છે, અને ભવમાં સુખકર્તા થાય છે. માટે દીકરાએ આત્માપાલન વગેરેદ્વારા મા-બાપની સેવા કરવાની સાથે માળાપની ચિત્તશક્તિ ધર્મકાર્યમાં જોડાય તેથી અનુકૂલતા કરી અપરવી જોઈએ કે જેથી શુભગુણ અને પ્રત્યુપકારના કુ-જોડાનું રક્ષણ થઈ શકે. (૧૬૯)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકકથના વિવેચનમાં દાણાંગમુત્રનો જે પાક આ-પવામાં આવ્યો છે તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે “જે દીકરો માળાપને કન-વ્યાનિરૂપિત ધર્મનો ઉપદેશ આપી અનુકૂળ સંયોજો પેદા કરી તેમને ધર્મમાં

આપિત હો નો જ તે પ્રવૃત્તિ હોઈ છે. આ જ ક્ષણ આ ક્ષેત્રે
 ક્ષણ આપિત હો. આપિત પુત્રને જન્મ આપી તેને કંઠી. તેને
 વધી આપિ, તેના આપિતને મારે જાયે હો તેને ક્ષણપ્રમાણે
 છે તે તેના જન્મક ઉપકારને જાણે આ ક્ષેત્રે નથી. ક્ષણપ્રમાણે
 કોઈ નિમિત્ત કોઈ છે કે પુત્ર આપિતને ધર્મમાં રતિ ઉપકારથી. આ
 આ ક્ષણમાં જન્મે પુત્રિયાર એ છે કે આપિત પુત્રને જન્મ આપવામાં
 ન કે નિમિત્તકાર ઉપકારનું છે. વસ્તુ તેના ને જન્મના ક્ષણમાં
 તેના જન્મ કરના કારણે. જ છે, નથી એ જન્મકાર હોતો એ ક્ષણમાં
 મનુષ્યને નિમિત્તકાર આપિત દોષને તેમની એ નિમિત્તકારને ક-
 રીને તેમને. પુત્ર ઉપકાર જન્મ ઉપકાર છે. એ ક્ષણે મનુષ્યને દેવ આપ-
 વવામાં એ આપિત નિમિત્તકાર દોષને જ શિદ્ધતિ જામવામાં આપી
 કારવામાં કારણે. એ ક્ષણ મુશરો અને તેથી જ આપિતની એ નિમિ-
 ત્તકાર વિદ્યાર્થમાં કોઈની કોઈ એ ક્ષણે આપિતને આપી
 કુલ્ય શિવિ પ્રાપ્ત કરી તે ક્ષણે તેના જન્મમાં આપિતને તે જ પ્રમા-
 નમાં કુલ્ય શિવિ પ્રાપ્ત કરી એ જ કુલ્ય છે. ઉપકારની મદદના
 વસ્તુમાં તેના જાણે જુદો દોષ છે. કોઈ ઉપકારને જાણે કોઈ
 દોષ અને કોઈની કોઈ દોષ એ ક્ષણે પુત્ર આપિતને કુલ્ય જાણે શિ-
 વિનિ જાણે ઉપકારને વળ કરે કોઈ કોઈને માટે તેને નિમિત્તકાર
 થતું કોઈને પિત્રને ધર્મને ઉપકાર કરે, ઉપકારમાં કોઈ વિનાએ
 કે નહીં કોઈ ઉપકારમાં નથી. ઉપકારમાં શિવિ પ્રાપ્ત મુશરો, તેથી
 નથી સમય તેમને હો આપી એથી જ તેમના મદદ ઉપકારને જાણ
 જાણે વસ્તુ છે. આપિતને નો શિદ્ધ મનિ જામવાને જાણ મનુષ્યને
 પુત્રને આપ્યો આ પુત્ર તે નિ જામવાને જાણ મુશરો ન હો નો ને
 આપિતને જાણવા નથી, તેથી જ મીતે તેના જાણમાં પુત્ર આપ-
 પિતને શિદ્ધતિ જામવાને જાણ ધર્મમાં શિવિ પ્રાપ્ત આપિત તપકારમાં
 કરવાની સમય હો આપે, ઉપકાર આપે, વળ કરે, પરંતુ જાણ તેઓ એ
 શિવિ ઉપકાર ન હોઈ છે તે પુત્ર જાણવા નથી. આ પ્રમાણે કરે

તેમને ચિંતા ન થાય અને મન અપ્રસન્ન ન રહે તેવી દશનાથી તેમ
કેળ વર્ષ સુપુત્રે વર્તેલું જોઈએ, કે જોઈ તેઓ પ્રસન્નના પૂર્વક ધર્માચરણ
પાછળથી અંદગી સૂચક કરી સદગતિ મેળવે. (૧૭૦)

ત્રના પ્રયત્નથી પણ માઆપને ધર્મનો રંગ ન લાડે તો ?
જો દીકરો વિનિત, માઆપ પ્રત્યે બહિષ્કારી અને ધર્મપરાયણ હોય,
માઆપને શાંતિ આપી સંતુષ્ટ રાખી ધર્મની અનુકૂળતા કરી આપરી
નાનો ધર્મ-રસ છે એમ જાણવો દોષથી અંદિક અને પારશ્વિક
પણ આપવાને માઆપને સમજવું છે, તેમની ચિંતા અને ઉપાધિ દૂર કર-
વાને બધી દોષીય કરે છે, અને વિવિધ ઘમસાઓ આપી તેમના મનને
શાંત કરવા પોતાથી જનનો પ્રયત્ન કરે છે, તથાપિ માઆપનું મન નુષ્ઠામાં
નરબોળ થયેલું દોષથી ધર્મમાં નિષ્ક્રમ લામનું નથી, અને દિનરાત ચિંતાની
સગમની દોષો જ્યાં પણ દોષવાતી નથી, અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ એક લેશ-
માત્ર શાન્તિ તેમનાથી ભોગવી શકાતી નથી, ત્યાં દાનો દોષ સમજવો ?
દોષ માત્ર તેમના ધર્મનો જ છે, એમાં પુત્રનો કંઈ દોષ નથી. (૧૭૧)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકના અનુસંધાનરૂપે આ બેમાંના પ્રથમ શ્લોકમાં
માતાપિતાને ધર્મ નરસ રચિ ઉપજવવાનો વિધિ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. સા-
ધારણ રીતે કેટલાક પુત્રો જદ માતાપિતાને તેમનાથી કંડાણને કહે છે કે
"દરે એક બાળુએ બેસીને પરમેશ્વરનું નામ લીધા કરોને, નકામું માથું
લીંબે પકારે છે ?" આ કાંઈ માતાપિતાને ધર્મમાં રચિ ઉપજવવાનો
પરેસ નથી. એ તો એમની એક પ્રકારની અવમજાની કરી જ લેખાય. સાંખ્ય
અથવા સુધી સંસારમાં અને સાંપ્રારિક વિશ્વનાઓમાં રચીપત્રી રહેતો અવ-
સ્થા રીતે એકલ ધર્મમાં રતિ ધરાવતો નથી એવું સુપુત્રે સમજવું જોઈએ
તેમના મનનું વસણ જાણીને તેમને ધર્મ નરસ પાગવાનો યત્ન આદ-
ર જોઈએ. હવે છે કે—

આવશ્યકમુદર્ભ જાણી સર્વદા પ્રિયમાર્ગેષુ ||
કે તેમને દામગ વાળી સંજગાવથી અને સર્વદા તેમનું પ્રિય કરવું.
પરેષાં તેમની અંદિક ચિન્તાના વિષયોને જાણી લેવા જોઈએ, દા-

શ્રમણા ૧૧૧

દુઃખોલાદ્યન્યા યથાકથમપિ વ્યુદયાહિતો યો ગૃહી
વિસ્મૃત્યેવ સુપૂજ્યતાં જનકયોઃ દુઃસ્વાયતે તન્મનઃ ॥
પ્રાયો ધર્મપરાદ્દુઃસ્વોયમવમો નૂનં કૃત્તમો નરો ।
ન સ્થાતું ક્ષણમપ્યલં શુભતરે કર્તવ્યમાર્ગે પુનઃ ॥

કૃત્તમઃ

ભાવાર્થ નથા વિવેચન—માતાપિતાના અપ્રતિમ ઉપકારોની મહત્તા
પૂર્વે સારવમાં આવી છે તેમ જ તે ઉપકારના બાજમાં તેમના પ્રત્યે
યત્નપૂર્ણ કરવાનો વિધિ પણ કટાંતરમાં આવ્યો છે. આ કરતે તદિ
બાળવતાર પુત્ર કુપુત્ર જ લેખાવાને પણ મહત્ત્વ ધારણ ઉપકારોને બૂધી
જનાર કૃત્ત કરેલ છે. જમન્ન અર્થાત્ કરેલ ઉપકારોનો નાશ કરનાર—
બૂધી જનાર તે કૃત્ત. આજ્ઞાથી કરેલ કૃત્ત જોડી સમત્વાગા અને
અભિમાની પુત્રો ૧૬ માતાપિતાના ઉપકારોને બૂધીને તેમને કૃત્ત આપનારા
નીરો છે. તેમના આજ્ઞા વર્તનમાં બૂધી વાર કષ્ટાંતુ અને અભિમાનરની
તેમની કુચાત્ત બીજો પણ કારણ ૬૪ થો છે. તેઓ પોતાના પતિને
૧૬ માતાપિતાની વિદ્વમાં કોરે છે અને પોતાની કષ્ટાંતુ પ્રાપ્તિની તૃપ્તિ
કરે છે, પરંતુ જોએ મૂર્ખ દોષ છે તેઓ જ આવી કોરેલ્લીથી દોરાવ છે
અને માતાપિતા પ્રતિ કૃત્ત નીરો છે. જોએ એ પ્રમાણે કૃત્ત નીર-
કોરેલ્લીને અપ્રતિમ અવધ લેખાવ છે. અર્થાત્ સર્વો જાત્ત કથં જ દર-
મ ન હાને? કારણે એવા કુપુત્રો માતાપિતાનો તેમ જ આજ્ઞા કુગને
કરનારા નીરો છે કે જેની રીતે એક જ મૂર્ક યાદ અમિથી બગવાથી
સાધેનાં બીજાં લીધાં જાણાયું આપું વન અમિથી ભરખીમૂત વધુ
છે. આજ્ઞા કૃત્ત અને નીમ પુત્રો કર્તવ્યના કિમ માર્ગમાં એ
પણ ૧૫મર ૬૪ કટાંત નથી. (૧૫૨)

[પિતાના એટલે જ ઉપકાર કરનાર અન્નદાતા અથવા પાત્રક પ્રતિની રૂઝેનો ખ્યાલ નીચેના શ્લોકમાં આપવામાં આવ્યો છે.]

સદાયકારતાં પ્રત્યુપકારઃ । ૧૦૨ ॥

येषां स्नेहजुपादृशा व्यवहृतौ प्राप्तः समृद्धिं परां ।
तेषां प्रत्युपकारमिच्छति सदाभिज्ञः कृतज्ञो मुदा ॥
दुःसाधास्ति तदीयनिष्कृतिरपि प्रायस्तथाप्युत्तमं ।
दत्त्वा धर्मसदृक्षवस्तु समये तन्निष्कृतिः साध्यते ॥

પાત્રક અને ઉદ્ધારકનો પ્રત્યુપકાર.

ભાવાર્થ—જેઓની રૂઝે અને દયાથી ભરેલી અમીદદિથી એક માણસ બ્યવહારમાં આમળા વધે, હરિદ્વ દનો તે સમૃદ્ધિવાન થયો, અને સારી પ્રતિજ્ઞા મેળવી પ્રખ્યાત થયો, તે મુખી બનેલા શુદ્ધ પોતાને મદાય આપનાર ઉપકારી પુરોનો ઉપકાર કદી પણ ભૂલી જવો ન જોઈએ. વખત આવ્યે મુલુક થઈ ઉપકારનો બદલો વાળવા ઉચિત બની પોતાની કુસીનના બતાવી આપવી જોઈએ. એટલું બાદ રાખવું જોઈએ કે જેમ મામાપનો પ્રત્યુપકાર રહ્યા પરિશ્રમથી જ થઈ શકે છે તેવી જ રીતે પોતાના પ્રતિપાત્રક વા ઉદ્ધારક મેડનો પ્રત્યુપકાર પણ સદેશાધી થઈ શકેનો નથી, કિન્તુ એકમાં એક પદાર્થ ને કઈ દોષ અને તે પદાર્થ બચીત કરવાનો પ્રયત્ન પ્રાપ્ત થાય તો જ પ્રત્યુપકાર થઈ શકે છે; અર્થાત્ મામાપની પેઠે પ્રતિપાત્રક મેડનો પણ અનદદ ઉપકાર છે. જે જે આપણા ઉપકારી દોષ તેમનો પ્રત્યુપકાર કરવાથી જ રૂખ થઈ શકાય છે. (૧૦૩)

વિવેચન—‘આજ્ઞાકરનીન’ માં પણ પાંચ પિતા મજૂઆ છે: જન્મ આપનાર, રાખ, મુર, અન્નદાતા અને અથથી રક્ષા કરનાર; તેમાં પણ અન્નદાતા અથવા પાત્રક અથવા મેડની વર્જના કરવામાં આવી છે. નાતજ્ઞ એ છે કે જેટલો ઉપકાર મામાપિત્રનો છે તેટલો જ મદદવાળો ઉપકાર રાખ, મુર, અન્નદાતા દર્શાવે છે અને તેથી તેમનો પ્રત્યુપકાર કરવું

[The page contains dense handwritten text in Devanagari script, which is mostly illegible due to extreme blurring and poor contrast.]

વિવેચન—

અન્ય પ્રત્યેક ભક્તિમાં દોષની અભવ છે. સ્વર્ગમંત્ર પ્રકરણમાં સ્ત્રીઓમાં
 પણ તે મુજો દોષની જાણ થઈ ગઈ છે. કુટુંબના વડીલો પ્રત્યે
 તે ઉભા થતા, અમુક અને અમુક નરમ જવાબી પ્રામાણિક રેવણ
 દોષ છે નો તેઓ ધરના અગુદાર સ્ત્રીઓને કામુખી થઈને અથવા સિદ્ધાન્ત
 આપીને કસદ પેશનો અટકાવી શકે છે અને તેટલા માટે વિશેષે કીને
 પુરોના મનની ઉદાગતા નથા સદિષ્યવાની વિશેષ આગવરતા મેળવવામાં
 આવી છે. એમના ખર્ચ છે કે કુટુંબમાંનાં મંત્ર અનુષ્ઠાની પ્રકૃતિ સ્ત્રીઓમાં
 દોષની નથી અને મંત્રની યોજના સ્ત્રીઓમાં દોષની નથી. જ્યારે એ વિશેષ
 મુજો એક જીવનની મમતા આપે છે, ત્યારે તેઓ એક જીવન દરમિયાન
 પ્રત્યાપાન કરી વિના રહેતા નથી; તેવી જ રીતે કુટુંબમાં એક જીવન દરમિયાન
 દોષ અને જીવન કંઈક દોષ નો તેઓના અભિમાન મુજો એક જીવનની
 સામે મંત્રાંજલિ કરીને કસદથી અભિમાન જીવન આપે છે. તે એમની જો
 એક જીવન દરમિયાન મનનો અને સદિષ્ય દોષ નો જાણના કવચ ને મદન
 કરી શકે છે એથી કસદ થતા જમનો નથી, અથવાનો કુટુંબને. વડીલ
 દરમિયાન અને મદનશીલ દોષ છે નો તે જાણને મમતાથીને દાન કરે છે અને
 તેથી પણ કુટુંબના કસદ થતા અટકે છે. કુટુંબના પ્રત્યેક નથા જીવન
 ઉભામાં આ જાણને મુજો દોષ નો તે કુટુંબ મંત્રના સુખમ, જીવન સુખ નિર્ધાર
 દન કરે છે, જાણને જીવનમાં એ મુજો ન દેવ અને મ.વ. પુરોના
 અથવા પુરોના એક વડીલમાં પણ જીવન એ મુજો. દોષ છે નો તે કંઈક
 જીવન વિનાના મુજોનો પ્રત્યાપ વડીલને કુટુંબનો મુજોને દાન કરે છે. (૧-૪)

[એ મુજોને અથવા દ. વડીલમાં આપે તે નીચના પ્રકારના કસદ છે?]
 અભિષેકવિધિનિર્ણય ૧૯૫૬

ધાતૃણાં યત્નેન યથ મુગ્ધદં ચૈકયં યદા નદ્દપનિ ।
 નદ્દ તરય મુગ્ધસ્ય સ્ત્રીમતવિધિરવ્યાતિમ્નિદાદિચમ્ ॥

नौदार्यं भवति प्रमोदजनकं वन्द्योस्तदेष्टव्यं ब्र-
 ह्मस्माद्वानिपरम्परास्ति गृहिणः पुण्याङ्गुरोन्मूलिनी ॥

ઉદારતાની પ્રદર્શકરીમાં હર્ષાનું બળ.

આત્મચર્ય—એક કુંડમાં નાના અથવા મોટા બાઈમાં પોતાના કરનાં દેહિવારી વધારે દે. જેને લીધે તેને કોઈના તરફથી આનંદન વધારે મળે, આરે તરફ તેની વદની તે દેવા અને કોઈમાં તેની પ્રવૃત્તિ અ-
 ધિક્કાર; આ વખતે તે જન્મે જન્મમાં ઉદારતાનો મુખ ન દોષ તો તેથી બે મહાન દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. એકમાં હર્ષાનું કુંડનું પ્રકટ થાય છે, બીજામાં તે ઉદારતાનો મુખ ન દોષ તો મનમાં મર્ષ આવે છે, અને પોતા કરનાં કોઈ સમિતિવાળા પાસે પોતાની જગત્ મારે છે, તથા તેમને તિર-
 સ્કાર કરે છે, તેથી પણ સામા માનુષમાં હર્ષા પ્રકટી નીકળે છે, અને હર્ષાના જગત્થી બદલત, પરસ્પર નિન્દા, ક્રોધ, પરસ્પર દોષારોપણ વગેરે પ્રવૃત્તિઓ અંકુરનું કન્ડેલન કરનાર અનેક કુંડો દૂરી નીકળે છે. તેનું કુંડન અનેક જાતની પાપમાલીની પરંપરામાં અતનનન થઈ જાય છે. (૧૭૬)

વિવેચન—માનસિક ઔદાર્યના અભાવે કુંડન અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે તે દર્શાવવાને અત્યંત મર્યાદા જે સદોદાર જુઓના કુંડન લીધું છે. તે-
 બાધિતારે કુંડન છે કે નાસ્તિક વંશમાં રિષ્ટ અર્થે આદના જેવો કોઈ પણ સત્ત્વ આ જગતમાં નથી. આ કથન કથન કોઈને વિચિત્ર લાગશે કારણકે જગતમાં સમા બદલા જેવું બીજું એક સમય નથી એવું કહેવાય છે, અને કોઈ કથનમાં તેથી વિષદ સત્ત્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. પરંતુ ઔ-
 દાર્ય વિનાના સદોદાર જુઓના સજામાં નો સુખાનિમિત્ત કથન જ સત્ય કરે છે. જે બાહ્યોમાંનો એક જે વિદ્યા, કળા, શાન, સંપત્તિ હતાકિમાં બીજા કરનાં ચો છે તો બીજાનું અનુદાર હવે હર્ષાથી જગત બાઈ એવું માને છે કે તેઓ વિદ્યા, સંપત્તિ દર્શાવવામાં પણ સરખા જ દેવા નેહએ; પરંતુ પોતા કરનાં પોતાના બાઈની સમિતિ વિવેચનને

કારણે પોતાનો બાઈ પોતાના કરતાં ચડતી સ્થિતિમાં મેલાય તો તેમાં ઇર્ષ્યાનું કારણ રહેતું નથી એવું તે મૂર્ખ સમજતો નથી. હોન અવસ્થા-વાળા બાઈની પોતાના હૃદયની ઇર્ષ્યાથી તે ઉત્તર અવસ્થાવાળાને દેડો પ્રા-વાને મથન કર્યા સિવાય રહેતો નથી જેને પરિણામે ઉન્નત અવસ્થાવાળે તેને ખરાબ કરવાને મથે છે. જો તે ઉદાર હૃદયનો હોય તો પોતાના ઇર્ષ્યાનું બાઈને સમજાવીને શાંત કરવા ઉપરાંત તેને પણ પોતાના જોવા જ સંપત્તિમાન કરવાને યત્ન કરે છે, પરંતુ તેવો યુક્ત તેનામાં ન હોય તો બન્ને વચ્ચે ઇર્ષ્યાના અંકુરો એટલા મોટા પ્રમાણમાં ફૂટી નીકળે છે કે તેઓ એકબીજાનો વિનાશ કરવામાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે. અરબી બાયામાં એક કહેવત છે જેનો અર્થ એવો છે કે “માઠી કૃતિને સારી કૃતિવડે ફર હાંકવી, જેથી સારી કૃતિ માઠી કૃતિ ઉપર અસર કરીને તેને સારી બનાવશે, પણ જો માઠી કૃતિને તેવી જ માઠી કૃતિવડે હાંકી કાઢવામાં આવશે તો તે માઠી કૃતિ કરનાર ઉપર જ તે હુમલો કરશે.” એ જ પ્રમાણે ઇર્ષ્યાનું શમન કરવાને જો એક જાણમાં ઉદારતા હોય તો તેનું સાફ પરિણામ આવે, પરંતુ જો બન્નેમાં ઇર્ષ્યાની જાગૃતિ થાય તો બન્ને વિનાશને પામે એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. આ દષ્ટાંત બે બાઈઓના સંબંધમાં લેવામાં આવ્યું છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તે સર્વ કાઈને લાગુ પડે છે. (૧૭૬)

[ઉદારતા અને સહનશીલતા એ બે સદૃશ્યો છે, પરંતુ તેની મર્યાદામાં જ એ સદૃશ્યો ॥ અને જો મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે તો તે તે દુર્ગુણ થઈને દુષ્પરિણામ આપે ॥ તે વિષે હવે કહેવામાં આવે છે.]

नौदार्यरुद्धिपुण्योत्पत्तिः । १७७ ॥

यद्यन्यस्य विलक्षणः क्षतिकरो दुष्टस्वभावः पर-
स्तद्दुष्टविविनाशनाय गृहिणा यत्नो विधेयो भृशम् ॥
यत्नेपि प्रकृतिर्न शुद्ध्यति मनाक् कौटुम्बिकस्योद्धता ।
तत्सम्बन्धविघटनेपि गृहिणो नौदार्यहानिर्भवेत् ॥

ઉદારતા અને સહનશીલતાની દૃઢ.

આવાર્થ—જો કદાચ સંબંધીઓમાંના કોઈ પણ માણસનો સ્વભાવ અતિદુષ્ટ અને વિષમશુભ દોષ, તેનાથી બીજાને ગુસ્સાની પડોંચવાનો સંભવ દોષ તો બની શકે ત્યાંમુથી તેના સ્વભાવની દુષ્ટતાનો નાશ કરવા કાચીશ કરવી. તેમ છતાં કોઈ પણ રીતે તેની પ્રકૃતિ કાચુમાં આવી શકે તેમ ન દોષ, અને તે પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ રાખનારાઓને આર્થિક, નૈનિક, આત્મિક હાનિ પડોંચવાની વધી જમ્મળી દોષ તો તે પ્રસંગે મુંઝવે તેની સાથે સંબંધ રાખી દેવ-કલેષ વગેરે કરવા પડતા દોષ તો તેના કરતાં બહેનર એ છે કે તેનાથી સંબંધ તોડી તટસ્થ રહેવું અને સ્વાસ્થ્ય સાચવવું. આમ કરતાં સહનશીલતા કે ઉદારતાને સહાયકી પડે તો પણ તેમાં કોઈ હાનિ નથી. ઉત્તમનું આ પોતાનું દિન સચવાય ત્યાંમુથી ઉદારતાની દૃઢ છે. (૧૭૭)

વિવેચન—સર્વથા અને સર્વથા ઉદાર થવાથી ખસ પુરોને તે ઉદારતાનો અનુચિત રીતે સાબ લેવાનું બહુ થાય છે, જેથી સમજાનની ઉદારતા ફાળવવું પોતાનું કરનારી થઈ પડે છે. ઉદારતા અને સહનશીલતાના સદૃશ્યો સાચાં કાર્યોનું પોતાનું કરવા માટે છે, પરંતુ ફાળવનાં દુષ્ટ કાર્યોને માટે નથી. જો એક પુરુષ ફાળવના પોતાનું અર્થે પોતાની ઉદારતા દાખવે દોષ, તો તે પુરુષ કાંતો પેલા ફાળવના જેવે જ ફાળવ દોષો. જોઈએ અથવાતો ફાળવની ફાળવનાને નહિ સમજતાં નિરર્થક ઉદારતા દાખવનારો મૂખ ફાળવે તેટલા સાર વિ-

હાનોએ ઉદારતાની પણ દૃઢ નિર્માણ કરી છે અને એ દૃઢની બહાર ઉદારતા વાપરવાથી તે હાનિકારક થઈ પડે છે એમ દર્શાવ્યું છે. આ દૃઢ કેવા પ્રકારે સમજાની તે કરાવવાને કારણે દુષ્ટ સ્વભાવના એક કૌતુંબિક જનનું દહાંત આપ્યું છે. કૌતુંબમાં એક દુષ્ટ જન દોષ અને તેના દુષ્ટ આચાર વિચારથી કૌતુંબનાં અન્ય જનોને હાનિ થવાનો સંભવ દેવ તો પ્રથમ તો એની દુષ્ટતા દૂર થાય તે અર્થે તેનાં દુષ્ટ કાર્યોને માટે કામ્ય આપવી કે જેથી તેને પોતાની જૂથ સજા આવે. કશું છે કે—

નરિત વધું, નેમની ઉન્નતિ લેઈ પ્રકૃતિન વધું, એ મુખમ-આમાન ઉન્ન-
 ત્વ છે. આ આમાન ઉન્નત્વનો જુલુ મોટા આમાન જનમદ્વજનું આમાન
 જમાવ છે, અને નેમની નેમનો ઉન્નતો કોમ વર્ધે જી પેટને જ નેરદ્યમ
 રે છે. જીવ પ્રાણી ઉન્ન અને પ્રાણ ઉન્નત્વ નો ને છે કે પોતાના
 આમાન, ઉન્નત્વનો કે આમાનનો ઉન્નત્વ નિયમ નિયમ વધે નેમ
 દોષ, આમાન વધે આમાન દોષ, ઉન્નત્વને કે આમાનના વધારવાનાં
 પ્રાણને આમાન રાખે દોષ, તેને નેમ વધનમાં પ્રેમ અને ઉન્નત્વ-
 નેમ પોતાની ઉન્નત્વ પ્રમાણમાં તન મન અને મનથી કંઈ ને કંઈ જુલુ
 નામ કરી નવા આમાન આપે તેની નથીએ દર કરી, તેમ જ આમા-
 નન આપે નેમ આમાનો દોષ પડી જ વધારવાથી પોતાના આમા વા
 પ્રાણી પો આમા દોષ રીને આમા આપે. આ પ્રાણી ઉન્ન ઉન્નત્વ
 ઉન્નત્વનું આમા મનવાન જોયે જામે જ દોષ છે, જાનુ તેમ પ્રાણી
 ઉન્નત્વના જોયે વિરલ જ નીવે છે. આ પ્રાણી કષ્ટિ જોયે ઉન્ન
 સમજી દોષ તો પોતાની કષ્ટિ જાણને આપણ જેવી ઉન્નત્વની તે
 આપણ જ કી ? ખરું છે કે—

જોયે જાણને દાઢ જાણે જ કીલ્લ ।

જાણ જાણને દાઢ જાણે જાણ જાણ ।

અર્થ—જો પ્રાણેમાં એક કરીએ જાણ છે, ઉન્નત્વમાં એક પડિત
 જાણ છે, દર ઉન્નત્વમાં એક જાણ જાણ છે, જુલુ જાણ તે જાણ જા ન
 જાણ । (૧૭૩)

નરિત્વનામચાર । ૧૦૦ ।

यद्येषास्ति सहिष्णुता सुगृहिणां सामर्थ्ययुक्ता वरा ।
 सार्वदायगुणे सुपर्यवसिता प्रावान्यमापद्यते ॥
 नो सामर्थ्ययुता तदा व्यवहता सा नम्रताख्ये गुणे ।
 श्वेतावरिवर्गतोपि विशदप्रीत्यर्जने शकुतः ॥

સહિષ્ણુતાના પ્રકાર.

આવાર્ય તથા વિવેચન—ઉદારતાની પેઠે સદનયીયતાના જલ્દ મે પ્રકાર છે એક ઉત્તમ અને બીજા મધ્યમ. અત્યુચ્ચ માણસ તરફથી કોઈ સમયે પુરણી કંઈ પણ અજ્ઞા ઘણ મઠ દોષ અને તે સમયે પુરણ અજ્ઞા કરનારને સખ કરાવવા ધારે તો કરાવી શકે, પણ પડેલાની ઉપર રહેત સારી કંઈ પણ નામો ન અપારે, તો સમયે પુરણે બનાવેલી સદનયીયતા ઉત્તમ પ્રકારની ગણાય છે, અને તેનું પર્યવસાન ઉદારતામાં થાય છે. અસમયે માણસ સમયે માણસની સામે આપોથી રાખી સદનયીયતા બનાવે છે તે બીજા પ્રકારની મધ્યમ મદનયીયતા છે, તેનું પર્યવસાન નમ્રતામાં થાય છે. પડેલા પ્રકારની મદિષ્ણુતા નો ધણી જ એક છે, તેમ બીજા પ્રકારની પણ મૃદુસ્થિતે કંઈ થોડી રંગદાયક નથી. તે મદનયીયતા કેટલીએક વખત દુસ્મનના હાથને જમ પીંગળાની નાંખી, દેવશાવને દૂર કરાવી, દેવની જગ્યાએ વસીવવાને સ્થાપી, દુસ્મનના હાથમાં જમ પ્રેમ ભાવ ઉપજ કરવાને સમય થાય છે. આ પ્રમાણે ઉદારતા અને નમ્રતાથી બે મુલ્યો સહિષ્ણુતાના આ બે પ્રકારોમાં સમાઈ જાય છે. અપકારના બદલામાં ઉપકાર કરવા જેવી અસીદ્ધિ ઉદારતાનું એક દહાંત સર ફીલીપ સીડનીનું છે. એક મૂખે જીવાને એક વાર મર ફીલીપ સીડનીની સાથે કહ્યો ક્યો એટલું જ નહિ પણ સર ફીલીપને લડવા મારે ઉત્કેરચને તેણે પ્રયત્ન કર્યો. એમ છતાં પણ સર ફીલીપ લડવા ઉત્કેરચો નહિ ત્યારે તે મૂખે જીવાને સર ફીલીપના મોં ઉપર યુગ્મો અને તેણે તેનું બપુંકર અપમાન કર્યું. સર ફીલીપે કહ્યું: “જીવાનિયા ! જેવી સહેલાઈથી હું મારા મુખ ઉપરથી અપમાન જીરે નાંખું છું, તેવી જ સહેલાઈથી હું મારા હૃદયમાંથી મારું (મનુષ્યત્વનું) લોહી જીરે નાંખી શકું, તો હું આ જ લાજે તારો પ્રાણ લઉં.” સર ફીલીપે આ વખતે અનુપમ ઉદારતાથી સહિષ્ણુતા દાખવી હતી, કારણકે જો તેણે ધાર્યું હોત તે એ અપમાનનો બદલો સહેલાઈથી લઈ શકત. સમયે પુરણમાં સામર્થ્ય હોવા છતાં તે ઉદારતા બનાવે છે તેથી તે ઉત્તમ પંક્તિની લેખાય છે અને અસમયે પુરણે સામર્થ્ય નહિ

દોષાદ્યે 'સંસ્કૃત' અપમાન કાંનિષ્ઠક સ્તન કરી રહેવાની શરૂ ૧૧ ૭
 ૧૭ ને સ્વયં પોતાની હડી સમજાવવી મળતી હશે એ અને નમત્ત રહારિ
 છે, તો તે શુદ્ધ મધ્યમ પ્રકારનો ભેજાવ છે. (રાજા એકરને વિદ્યા કરતો
 દોષ અને એકરને અસમર્થતાને લીધે ને વિદ્યા મળતી કરવાની શરૂ ૧૧
 દોષ, ૧૨૦૦ અંતર્ગત નમત્ત ન દોષ અને વિદ્યારનો દોષ કે જે લામ
 ૧૨૦૦ રાજા હવે ૧૭ દાષ અજાણી હતી, તો અતી એ એકરને સ-
 વિધ્યારથી શુદ્ધ ભેજાવે નથી, કારણકે તેની સદિધ્યાર પોતાના અંતરની
 નમત્તથી શુદ્ધ થતા નથી.)

[અભિવિદ્યે અને પ્રત્યે અભિના અધિકારવિદ્યે એ કહેવાની બાં
 બાં કારણને લીધે અમલ પડે છે એ એ કહેવા ન દોષ તો અભિવિદ્યે
 તેના પદિધ્યારવિદ્યે ૧૭ બાં બાં આરે છે, એવિદ્યે નીચેના સ્થાને રખાયા છે.]
 આપાંપમાત્મ્ય લક્ષણાઃ ૧૮૦ ૪

સ્વાદૌદાર્યગુણો ન ચેદધિપતૌ મેહસ્ય વા સંસદો ।
 નો ષક્રોતિ ચિરં સ નાયકપદે સ્થાતું વ્યવસ્થાસતેઃ ॥
 ન સ્વાચ્છેદ્ધિ મહિષ્ણુતાશ્રિતજને દક્ષેપિ મૃત્યે પુનઃ ।
 સ પ્રાપ્નોતિ ન વત્સલત્વમુચિતં મદયેદ્રશં સ્વાર્થતઃ ॥

આ બે શુદ્ધાની મેરદાશરીનું પરિણામ.

આવાર્થ—એ કે ઉદારતાના શુદ્ધની વ્યસ્તિમાન કરે માણસને છે તો-
 ૧૭ જે માણસ કુટુંબનો અધિપતિ કે સમાનો અધિકાર-પ્રમુખ અથવા દે-
 કનો રાજા દોષ તેજે તો ઉદારતા રાજવાની ખાસ હજર છે. એ તેનામાં
 મનની ઉદારતા ન દોષ તો, તેની નીચેના માણસોની પ્રિયતા તે મેગરી
 યકનો નથી અને નધા અજુએ તેનાથી રિદ્ધ પડી જાય છે, પજાની
 રિદ્ધ લામત્રીથી વ્યસ્તતા મૂલી જાય છે, અને તેની મદત આવી જાય છે.
 તેમ જ સદનકીયતાનો શુદ્ધ ખાસ કરીને આશિન માણસને કે નોકર અ-
 થવા કુર્બા માણસને અતિ ઉપયોગનો છે. એ કાલા નોકરમાં ૧૭ તે શુદ્ધ

ન હોય તો તે પોતાને જાળવવાનું કામ કદી પણ જાળવી શકતો નથી, તેમ જ ઉપરી અધિકારીની પ્રીતિ મેળવી શકતો નથી અને સ્વાર્થથી જટ થાય છે. (૧૮૦)

વિવેચન—અનુદારતા અને અસહિષ્ણુતાથી યતી અનેક હાનિઓનું પૂર્વે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. જે જે વ્યક્તિઓમાં ઉદારતા અને સહિષ્ણુતાના ગુણોનું અસ્તિત્વ હોય છે તેઓ સુખને અનુભવે છે, અને તે વિનાના મનુષ્યો અનેકાનેક કલહ-કષ્ટાદિનો ભોગ યઈ પડે છે; પરંતુ સૌથી વધારે સત્તાવાળા મનુષ્યોમાં અને સૌથી હલકી અવસ્થાવાળા મનુષ્યોમાં તો એ ગુણોનો અભાવ અત્યંત હાનિકારક નીવડે છે. કુટુંબનો વડીલ અથવા સમાનો પ્રમુખ અથવા દેશનો રાજા એવા અધિકારી જનોમાં જે ઉદારતા કે સહિષ્ણુતા ન હોય તો તેઓ માત્ર પોતાના એક શબ્દે કરીને અનેક મનુષ્યોના કષ્ટનું કારણ યઈ પડે છે. તેથી ઉક્ત તેઓમાં જે એ ગુણો હોય છે તો અનેકનાં કષ્ટોનું નિવારણ તેઓને હાથે થવા પામે છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓ કુટુંબમાં, સમાજમાં અથવા દેશમાં પ્રિય યઈ પડે છે. તદ્દન હલકી અવસ્થાનાં મનુષ્યો જેવા કે નોકર મજૂર વગેરેમાં પણ તે ગુણો હોવા જોઈએ અને જે તેનો તેઓમાં અભાવ હોય છે તો તેઓ પોતાના ઉપરી અધિકારીના હુકમો કપડા વગેરે સહન કરી શકતા નથી અને તેથી તેઓ અધિકારીની પ્રીતિ સંપાદન કરીને પોતાનું દિત સાધી શકતા નથી.

ઉદારતા અને સહિષ્ણુતાવડે દુશ્મનને મિત્ર કરનાર ચીનના રાજાનું એક દર્શાવ આ સ્થળે આપવું યોગ્ય યઈ પડશે. પૂર્વે ચીનના એક રાજાને ખજર મળી હતી કે તેના તાગાના અમુક પ્રાંતોના લોકોએ ખજરો કર્યો છે. રાજા ગુસ્સે જ તે પ્રાંતોમાં જવાને તૈયાર થયો અને પોતાની આસપાસ જોભેલા રાજ્યાધિકારીઓને તેણે કહ્યું: “ચાલો, તમે સધળા મારી સાથે એ પ્રાંતોમાં ચાલો. હું તમને વચન આપું છું કે આ વખતે આપણે આપણા શત્રુઓનો નાશ કર્યા વિના રહીશું નહિ.” રાજા અને અધિકારીઓ તે પ્રાંતોમાં ગયા અને ગુસ્સે જ જળવાખોરો હથિયાર છોડી દઈને રાજાને તામે

સર્વ મથા. ગુજ્યાધિકારીઓએ ધાર્યું કે હવે રાજ્ય જાગરાખોરોનો નાશ કરીને
 પર ગામ્યા વિના રહેશે નહિ, પરંતુ સાચા આશય વચ્ચે રાજ્યએ કેદ ક-
 રેલા જાગરાખોરોને ઉદારતાપૂર્વક છોડી દીધા અને નેઓનો ધર્મ મુક્તિ
 દોષ મદન કરી લીધા. આ લોકોને એક સીનાઈ અમલદાર ધાર્યે ધરો
 અને નેત્રે રાજ્યને કહ્યું: “અરે નામવર ! આ તમે શું કર્યું ? તમે પોને ક-
 મનોનો નાશ કરવાનું વચન આપ્યું હતું તે તમે શું ખૂલી મથા છે કે
 અવારે તેઓને મારી બંધા છે ?” રાજ્યએ મન્દ સિમર કરીને કહ્યું: “જો”
 મારા કુમનોનો નાશ કરવાનું વચન આપ્યું હતું તે મને યાદ છે, પરંતુ
 તેઓ મારા કુમન મરીને મિત્ર થયા છે નેઓનો નાશ કરવાનું વચન મેં
 આપ્યું નહોતું તેથી મેં મારું વચન બાંધ્યું નથી.” અધિકારીઓ આથી
 આશ્ચર્ય થામ્યા અને રાજ્યની ઉદારતાની મુક્ત કંઈ પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. (૧૮૦)

પ્રભંક રમરાવેજપોરંગા । ૧૮૧ ॥

एतौ गेहगतैकपरक्षणकृते नापेक्षितौ केवलं ।
 किन्तूद्योगविवर्द्धने व्यवहृतौ स्वार्थं परार्थं तथा ॥
 शिक्षाया ग्रहणे तथा वितरणे नेतृत्वनिर्वाहणे ।
 देशज्ञातिसमाजकार्यकरणे कामं सदापेक्षितौ ॥

સારાં શબ્દોમાં આ બે શુભ્રોની અમલ્ય.

આવાર્ધ—કારણ અને સદનગીવના એ બે શુભ્રોની આવશ્યક-
 કેવળ પરની અંદર કુંડળમાં બીજા આવવા માટે છે એટલું જ નહીં ૧૫
 વિદ્યાગ વધારવો દોષ, વ્યવહાર ઉચ્ચતર જન્યારવો દોષ, માર્યની સાથે ૫-
 માર્યે કાર્ય આપવું દોષ, કાળને કાંઈ સિખામણ આપવી દોષ કે કાંઈની
 કસેધી સિખામણ મેરી દોષ, મદન્ય મેગરી નાચકો અધિકાર જાગરવો
 ૫, રેક, જાનિ અને સમાજનાં કાપો આપવાનાં દોષ, તે દરેક દરેક
 બે આ બે શુભ્રોની ખામ જરૂર રહે છે આ બે શુભ્રો બે ન દોષ તો
 જન્યારવો કાપો ધાર્યા પ્રમાણે પ્રિદ થઈ કાળ નથી. (૧૮૧)

વિવેચન—આ પરિચ્છેદમાં ઉદારતા અને સહનશીલતા વિશે અંબે-
 કારે જે લખાણ વિવેચન કર્યું છે તે વિવેચનમાં ઉદારતા તરીકે બહુધા એક
 કુટુંબને જ અહણ કરવામાં આવ્યું છે, જેથી વાયકો કદાચ એમ સમજે કે
 એ ગુણોની આવશ્યકતા કુટુંબનો વ્યવહાર ચલાવવામાં જ માનવામાં આવે
 છે, પરન્તુ વસ્તુતઃ તે ગુણો મનુષ્યજીવનની સર્વ સાખાઓમાં આવશ્યક
 થઈ પડે છે; હિંદોગ કે વ્યાપારને વધારવો હોય તો ગ્રાહકોની પ્રીતિ
 મેળવવાને એ ગુણોની જરૂર પડે છે, વ્યવહારમાં લોકોનો ઉચ્ચ અભિપ્રાય
 સંપાદન કરવા માટે પણ ઉદાર અને સહનશીલ થવું પડે છે, સ્વાર્થની સાથે
 પરોપકારરૂપી ઉચ્ચ કર્તવ્ય જાળવવું હોય તો પણ મનથી અને ધનથી ઉદાર
 થયા સિવાય તે જાળવી શકાતું નથી, કોઈને શિખામણ આપતાં કે કોઈની
 પાસેથી શિખામણ અહણ કરતાં સહિષ્ણુ થવું પડે છે, કારણકે શિ-
 ખામણ આપવા જતાં સામે માણસ ડુર્ગત કિંવા મૂર્ખ હોય તો પોતાનું
 અપમાન થવાનો સંભવ હોય છે અને તે અપમાનને સહી લેવાનો ગુણ
 પોતામાં હોવાની જરૂર છે તથા શિખામણ અહણ કરતાં કોઈ કડવા શબ્દોમાં
 કંઈ કહે તો તે પણ તેની હિતચુદ્ધિની કદર કરીને તેના કડવા શબ્દોને ઉ-
 દારતાપૂર્વક સહન કરી લેવા પડે છે. તેની જ રીતે ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું
 તેમ કુટુંબના વડીલ તરીકે, સમાજ કે રાષ્ટ્રના અગ્રેસર તરીકે કિંવા
 દેશના રાજા તરીકે ઉચ્ચ અધિકાર ભોગવો હોય અને એ રીતે લોકોનું
 હિત સાધવું હોય તો પણ ઉદારતા તથા સહિષ્ણુતારૂપી ગુણો વિના ચાલી
 શકતું નથી. એ ઉપરાંત અનેક સ્થળે અને અનેક કાર્યોમાં એ ગુણોની
 અગત્ય દેખાઈ આવે છે. સહનશીલતાની પ્રશંસા કરતાં મી. રેમાર્કસ
 સત્ય જ કહે છે કે “સહનશીલતા એક એવો ગુણ છે જેને સધળાં મા-
 ણુસો માન આપવામાં ખુશી માને છે. એ એવો ઉત્સાહ છે કે જે જી-
 વીના સર્વ સંકટ સમયે ઉદ્ભવ પામે છે. એ કર્તવ્ય જાળવવામાં બે જરૂર
 હોય તો પ્રાણત્યાગ કરવાને પણ મનુષ્યને સક્તિમાન કરે છે.” (૧૮૧)

પઠ પરિચ્છેદ.

પુરુષોના ધર્મોઃ સ્ત્રિભિરો.

વિગતમાત્રાદયઃ । ૧૮૨ ॥

પ્રત્યેકં સુખદુઃસ્વચક્રમનિરાં નૃણાં પરાવર્તેતે ।
 દુઃસ્વે સન્નિહિતે સુસ્વે ચ વિગતે ચિત્તં ભૃશં હિંસ્યતે ॥
 ન સ્પુશ્વેન્સુહૃદો વિગાલમનસસ્તસ્મિન્પ્રસન્ને તદા ।
 દયાદાશ્વત્તનં સહાયમથવા તસ્મૈ નિરાશાય કઃ ॥

મિત્રોની જરૂર.

ભાષાર્થ—હીંસા પ્રત્યક્ષતા ઉપર મુખ્યત્વે આ નિરાંતર રહ્યા કરે છે, એટલે મુખની યજ્ઞા કુખ અને કુખની યજ્ઞા મુખ સાનેયુ જ છે. અપારે પુણ્યો યોગ પૂરો થઈ રહેતાં મુખ અંધારિ આવી જાય છે, અને કુખ થા વિપ્લવિ સન્નિહિત આવી જિભાં રહે છે અને તેથી અન્ય મનુષ્ય આનનુ થા ક્રોધ થવા માટે છે ત્યારે ક્રોધ મનના, સાચી સલાહ આપનાર થા સલાહ કરનાર મિત્રોની જરૂર પડે છે. જો તેમ થવા મિત્રો ન દોષ તો કુખી થએલા નિગ્રહ પ્રાણને મનનું આશ્રયન થા આર્થિક મદદ જીવે કાલુ આપે ? અને સંકલ્પ સમ્પન્ન સલાહ કાલુ કરે ? માટે હીંસા શ્રદ્ધા માત્ર મિત્રોની સાથે મિત્રના રાખવાની જરૂર છે. (૧૮૨)

વિવેચન—સંસ્કારમાં મિત્રોની આવશ્યકતા મન અને તનના આશ્રયન અને દિનને અર્થે લેખનામાં આવી છે. માણસ કોઈ વખતે એવી આવી નવસ્થામાં પડે દોષ કે જે વખતે તેને મિત્રો તરફના આશ્રયનની કે આશ્રયની કિંવા સલાહની જરૂર ન દોષ થાનું એવી આવશ્યક દમેશાં ટીકે તે કોણે કોણે દોષ નથી કાળ જાણાય છે, મનનું કુખ પેટ થાવ કિંવા આર્થિક લીન દવા આવી પડે છે ત્યારે મિત્રના આશ્રયનની, સલા-

હતી તેમ જ ધન મળથી મદદની જરૂર પડે છે. આ વખતે નવા મિત્રો શોધવા જરાથી કશો ધ્યાન યત્ન નથી, પરંતુ જે વખતે મિત્રોની જરૂર નહોતી તે વખતે મિત્રો કરી રાખેલા હોય છે તે જ વખતના જૂના મિત્રો જ કામ લાગે છે. માત્રી અવસ્થામાં નવા મિત્રો થતા નથી, પરંતુ જે જૂના અને ખરા મિત્રો હોય છે તેઓ જ તે વખતે-આપતિને વખતે કામ લાગે છે; અગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે—

Old times are sweetest
And old friends are surest.

એટલે કે જૂના વખતની યાદો મધુર લાગે છે અને જૂના વખતના મિત્રો ઝગતી ખાત્રીવાળા હોય છે. આ કારણથી ખરેખરા અને અંતઃકરણના ચોક્કસ મિત્રો મનુષ્યે કરી રાખવા જોઈએ. “વનમાં એકલું ઝાડ” પણ કોઈ હજી નવું નથી તેવી ગીતે મિત્ર વિનાનો એકલો મનુષ્ય સંસારમાં કંઈ અશ્વાસપાત્ર નથી. પચત્રયમાં એક રથને કશું છે કે—

अवि संपूर्णतायुजैः कर्तव्याः क्षुद्रो दुषैः ।

नदीनः परिपूर्णोऽपि चंद्रोरपमवेद्यते ॥

અર્થાત—બુદ્ધિમાનોએ પોતે સંપૂર્ણ હોવા છતાં પણ મિત્રો કરવા, કેમકે સમુદ્ર પરિપૂર્ણ છે, તોપણ ચંદ્રના ઉદયને ધ્રુવે છે. અગ્રેજ કવિ જોએ તેમ જ સમૃદ્ધ વિદ્વાનોએ મિત્રોની આવશ્યકતાને માટે અનેક પ્રસંગોએ મનુષ્યોને બોધ આપ્યો છે. અલગ લામતાં કાર્યો પણ મનુષ્ય મિત્રની સાદાચ્છથી કરવાને સક્તિમાન બને છે. ઘણી વખતે સમાં જોઈતાં સાદાચ્છનના ધંધા શકે છે તે કરતાં સુમિત્રોથી આપણું વિશેષ દિત ધર્મ શકે છે. એટલું બધું જવું જોઈએ નહિ કે જે આવશ્યકતા છે તે ‘સુમિત્રો’ ની છે અને તેટલા માટે અચરે કહ્યું સમ્બંધનો ઉપયોગ કર્યો છે. કનકુર અર્થાત તેનું આપણા પ્રત્યે આગ પ્રકાશનું હૃદય હોય તે ‘સુસદ’—મિત્ર કહેવાય. પોતાના કશા આચરેને લીધે કોઈ આપણી મિત્રતા કરવા આવે તેને ‘સુસદ’ નામ યાજ્ય જ નથી, કાંણકે પેસા હોય તો મિત્રો થવાને તો ધણા આવે છે, પરંતુ તેઓ પોતાના આચરેને ખાતર મિત્રોને માટે કાંઈ ભારતા હોવાથી ‘સુમિત્ર’ નહિ પણ ‘કુમિત્ર’ જ લેખાય છે.

અર્થાત્—તેની રીતે મોનાની પરીક્ષા ચાર દિવાળો બર્ષજી, ઉત્તર, નાચ અને તાડન (ત્રીપતું) થી થાય છે, તેની રીતે ચારથી પુરાણની પરીક્ષા થાય છે: સ્વામ, ધીમ, ગુહુ અને હર્મ. પરીક્ષાઓ આ પ્રકાર પણ સમયાં રાખતો અને પછી ફરી કરતો.

મન્ત્ર: આપનાર એક સુમિત્રનું દુષ્ટાંત અથવા પ્રાસંગિક થઈ પડી. સાદરેકપુત્રના પાનડી રાજા દરબોનીસીએકે ઉમન નામના એક તત્ત્વજ્ઞાને પ્રાંતોની મળ કરી. ઉમને રાજા પામે એવી માંગણી કરી કે મને મારી નાંખવામાં આવે તે પદોમાં મારાં સ્ત્રીપુત્રાદિને મળવા જવા દેવાની સંજ્ઞાએ કૃપા કરતી. રાજાએ તેમ કરવા દેવાની તા કરી પરંતુ ઉમનને જાણે કોઈ બીજાને માણસ કેદમાં પુરાવા તંબાર થાય અને ઉમન વખતસર ન આવી પદોએ તો તેને જાણે પેલો પુત્રએકે માણસ પોતાનું માથું આપવા તંબાર થાય એવી સારન કરી. આવો માથું આપનારો માણસ કોઈ પણ નીકળી આવે તેણે સંભવ ન દોવાથી ઉમને પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રાદિને મળવાની આજ્ઞા હોડી દીધી. એટલામાં ઉમનનો મિત્ર પાદધીઅસ રાજાની સારન પ્રમાણે કૃપા થયો અને ઉમનને તેના કુટુંબને મળવા જવા દેવા માટે છોડે. કાચીને પોને કેદમાં પુરાયો. ઉમન મર્યો ખરો, પણ કુટુંબને મળાને પાછા આવતાં માર્ગમાં તેને અનેક અડચણો આવી અને તેથી દરાવેલે દિવસે તે આવી પદોએ નહિ. પાદધીઅસ દુઃખ કેદમાં જ હતો અને પોતાનો જાન બચાવવાને તે નાસી છટપો નથી એમ જોઈને રાજાને ધણું આશ્ચર્ય થયું. ઉપરે પાદધીઅસને શંસીનેલાકે લટકાવવાની તૈયારી થઈ. જ્યાં પાદધીઅસના ગળામાં શંસો પડવાને એક કાણુની વાર હતી એટલામાં ઉમન મારને પોડે આવી પદોએ અને પોતાના મિત્રના મળામાં શંસો પડતો અટકાવ્યો. મિત્રને જાણે પોતાનું માથું ન લેવાયું અને હવે મિત્રનું મરણ થશે એમ જાણીને પાદધીઅસ શોકાગ્રસ્ત થયો; પરંતુ પુરત જ એ જાને મિત્રની મિત્રતા જોઈને રાજાએ ઉ. દારતાપૂર્વક કરમાયું કે “આવા મિત્રની જોડી હમેશાં કાચમ રહે, ” અને ઉમન તથા પાદધીઅસ બન્નેને છુવા હોડી મેલવામાં આવ્યા. (૧૮૪)

* આ જનાવને જાણીતર મળેલો જ દિવસમાં જોઈએકે જનાવ જુદી-જાના રાજા આપનાર અને તેના મિત્ર પદાસિંચ વચ્ચેનો છે, પરંતુ દારમાં

કેથી માણસનું આખું ઇન્દ્રિય બંધ નીચે છે. ઉપર કહેલાં ઉપમાનો
 તરીકે મેંની સાથે વધારે રીતે થયે છે. કુપ્રેરના જન્મથી ઉત્પન્ન થયે
 છે તેની થન તથા પ્રતિપાત્રી દાનિ થાય છે તેથી રીતે કુમિત્રની મિત્ર
 ક્રિયા તથા આગ્રહ જન્મે જાય છે. અસિદ્ધિ આપાથી પુત્ર મૂર્ખ
 બને છે, તેથી જ રીતે કુમિત્રની સોગતથી તેના જેવાં જ મૂર્ખ
 બંધ મારો કસરતનું થન થાય છે અને તેથી મને તેના દાસ દોષ છે
 મોકામાં તેની મૂર્ખ તરીકે જ મળના થાય છે. વેસ્થાની સોગતથી કુગત
 મોકામાં પણ અનીનિય અક્રોધ છે તેથી રીતે કુમિત્રથી પણ કુમા
 જ્વાની રતિ જ માણસને વર્ષ આવે છે. પાખડી જ્વાના પાખડથી સદ
 પુદિને લોપ થાય છે, તેથી રીતે કુમિત્રના પાખડથી પણ પુદિનો લોપ
 થાય છે અને કુમત્રીઓનાં કસરતથી તથા કસનાથી ચળના ચળધર્મની
 દાનિ થાય છે તેથી રીતે કુમિત્રની મેંનીથી તેનાં કસ કાપેને માટે પણ
 આપને મોકામાં લીધેલ છે. આ જૂથ જૂથ ઉપમાનોના અન્ય એક
 સાથે ઉપમા કસમાં એક વિદિષ્ટ દેડુ સમાએમો છે. કુમિત્રની મેંનીથી
 પ્રતિપા, દલાપજુ, નીનિ, પુદિ અને ધર્મ એ સર્વેના નાસ થાય છે એ
 રીતે વળતે આ ઉપમા તરીકે મંદલ કસમાં આવેલી છે અને તે સર્વ
 ધર્મોના નાસ કુમિત્રના સમથી થના દોષાનું અધ્યાદારપૂર્વક રીતે
 માત્ર જીવનમ્ વિવસ્થાનિ અર્થાત્ મનુષ્યજન્મ રજા જાય છે એવું સમુચ્ચયે
 કથન કસમાં આપ્યું છે. કુમિત્રની સોગત લાગવા વિષે તો અનેક વિદ્યા
 નોએ ઉપદેશ કર્યો છે. વિપ્લવમાંએ કહ્યું છે કે—

મ સ્થાનર્થ મ મનર્થ ઇત્યવ્યવચ્ચેઃ મદ ।
 વર્ણવિ ઇતિર્જાન્ને મરિયં મળવે જનઃ ॥

અર્થાત્—સમુચ્ચય પણ નીચ સાથે ક્રિયા કરેતું કે જવું નહિ, કે
 મકે ઘર વેચનારી ગાના દાસમાં કસ દોષ તોપજુ તેને ક્રોધ મરિયા
 અને છે. (૧૮૫)
 [૬૨ નિવચ નિમાવવાના ઉપમાનો રીતેવમાં આવે છે.]

કયં મૈત્રીનિવાહા । ૧૮૬ ॥

યે મિત્રે इतरेतरं कथयतः स्वीयं रहस्यं स्फुटं ।
 श्रुत्वा चित्तपटान्तरे च सुतरां गोपायतस्तत्पुनः ॥
 ये योग्यामुपदां मिथो वितरन्तो गृहीत एवार्पितां ।
 प्रख्यातिं कुरुतश्च वास्तवगुणैस्तत्रैव मैत्री स्थिरा ॥

કેવી રીતે મિત્રતા નિભે છે ?

ભાવાર્થ—પોતાની જાનામાં જાની વાત હોય તે વાત મિત્રની આગળ જાહેર કરતાં જેઓ જરા પણ અચકાપ નહીં તેમ જ પોતાનાં મિત્રની શુભ વાત અંતરૂના ઉડા પામાં એવી રીતે ચોપવી રાખે કે તે વાત જાહેરમાં ન લાવવી હોય તો ખરતાંમુધી પણ જાહેરમાં ન આવવા દે, પોતાને ત્યાં પ્રસંગ આવ્યે મિત્રને યોગ્ય બેઠા આપે અને મિત્રને ત્યાં પ્રસંગ આવે તે જ બેઠા આપે તે ઉદ્ધાસપૂર્વક સ્વીકારે, ઉચિત રીતે મિત્રની તારીફ કરી તેના શુભોત્તે વિસ્તારે, આવી રીતે પરસ્પર અંતરૂમાં બેઠા રાખ્યા વગર શું જોની આપ સેની સાથે નિખાવસપાણું રાખવામાં આવે ત્યાં મિત્રતા બંધાય છે, અને નિભે છે. (૧૮૫)

વિવેચન—મૈત્રીનો નિભાવ કેવી રીતે થાય છે તેનો ઉપચાર અત્યંત દર્શાવ્યો છે. ધણી વાર એવું જોવામાં આવે છે કે કોઈ બે નવાસવા મિત્રો પોતાની મૈત્રીની સરખાવમાં એક બીજાના ખરેખરા અંતરૂના મિત્રો હોય તેવો દેખાવ કરે છે, પરંતુ પાછળથી કાંઈક વિશેષ જાણને લીધે તેઓની મૈત્રી એકાએક તુટી જાય અને ધણી વાર તો તેવા તુટી જી મૈત્રીવાળા મિત્રો એક બીજાના વૈરી બન્યા હોય તેવો દેખાવ નજરે પડે છે ! એક બીજાની શુભ વાત અન્યની પાસે ઉઘાડી ન કરવી, તેમ જ હૃદયની શુભ વાત બે મિત્રોની અંદર પરસ્પર જણાવતાં સોજ ન પામવો, એક બીજાના શુભોત્તે વિનિમય કરવો અને પ્રશ્નજોષાત બેઠો આપવી લેવી એ સધળો મૈત્રીનો

જોખ્યાંથી પ્રકાર દોષ તેમ લાગે છે. અંતરૂપ ખરેખરા મિત્રોને તેમ
વાળો પરસ્પર કહેવાની કે ગુપ્ત વાતો અન્યની જમ્મે પુત્તી નહિ કરવા
અથવા તે બોલો આપણ કહેવાની રીતિનો ઉપદેશ કરવાની અમલ ન કરવો
નથી. તેઓનાં અંતરૂ જોઈતાં મનુષ્યો નથી દોષ છે અને એકદમ જાની ગત
દોષ છે કે તેઓ પોતાના મિત્ર તરીકેના ધર્મો સ્વયંમેવ મળતો છે અને
પોતાનું તથા મિત્રનું દિન શું છે તે સમજીને દરરોજ કાંઈ કરે છે. બોલો
આપણ કહેવો તો ઉપદેશ મળે છે. પણ અંતરૂપ સ્નેહીઓની દૃષ્ટિ તે
ઉપર દોષી નથી કોઈ કવિએ આ કહ્યું છે કે—

અનાદર સ્નેહિને લાગે !
નિમંત્રણ સ્નેહિને લાગે !

પરંતુ કેટલાક પ્રકારના મિત્રો સાથેની ફેલી નિમ્માવવાને એ ઉપચારોની
જમ્મે અમલ છે ખરી. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે તેઓની ફેલી પદેથી અનિહ
દેખાય છે પરંતુ ઘણાંથી તરી જાય છે તે પ્રકારની ફેલી તરી જવામાં
ઉપદેશની આશી ન પડે બાકે કારણકે દોષ છે, અને તેથી તેથી
ફેલી નો દોષ જમ્મે રીતે વિનયથી લાગતી દોષ તો તેના નિમાવ માટે કે
પર કહ્યું તે પ્રકારનો ઉપદેશ કરવાની અમલ છે ખરી. વિચાર પ્રમાણે વર્તન
લાગે છે. સામાન્ય મનુષ્યના અંતરૂના વિચાર અથવા અંતરૂનો ભાવ જલ્પવાનું
કહ્યું સ્થૂળ સંધન જમ્મે અનિહ વચાવતું દોષ તો તે ભાવ વર્તન છે.
સામાન્ય માનુષ્ય આપણને આપે છે કે નહિ તેથી પ્રતીતિને આર આપણે તેના
વર્તનના વિનયથી વર્તનની અવગણના ઉપર કહ્યું તેના સ્નેહકારક ઉપચાર
ની આશા રાખી શકીએ, અને તેટલા આર કેટલેક આર તેની અમલ છે.
એવિરોધક કહે છે કે “મિત્રો વચા માટે તેઓ એક બીજાના યુગ્મે-કે
દોષા નોંધીએ, એટલે કે તેમને એક બીજાનું દિન કમળું નોંધીએ. તેમને
એક બીજાની લામણીથી ખબર દોષી નોંધીએ.” દિન કમળું અને લામણી
જમ્મે એ જાને જાણેજાણથી આજમ પડે છે, પરંતુ તે જાણેજાણ નિષ્ક
પર દોષ તો ન સત્ય મનુષ્ય પડે છે, અને નહિતો ધણીયાર જાણેજાણથી
જાણે જાણેજાણ કવિઓનાં કાવ્યોનો જોમ જમ્મે વધ પડે છે. (૧૮૬)

[इत्थं भरी मैत्रीने प्रकार समन्वयवाने इत्यादि ७३-मैत्री उदाहरणे आ-
पवाभां आवे छे.]

उत्कटमैत्र्या उदाहरणम् । १८७ ॥

मैत्रीलक्षणमुत्तमं शुभतरं चेद्वाञ्छसि प्रेक्षितुं ।
पश्य प्रेम तदात्र दुग्धजलयोरैक्यं समापन्नयोः ॥
दृष्टैकस्य विनाशनं किमपरं स्वास्थ्यं समालम्बते ।
यद्वा स्वल्पतरापि किं विषमता मध्येऽनयोर्विद्यते ॥

एकपात्रिकी प्रीतिः । १८८ ॥

पद्मं सूर्यनिरीक्षणे विकसितं सूर्यो न पद्मेक्षणे ।
चन्द्रं वीक्ष्य चकोरकः प्रमुदितश्चन्द्रो न संप्रेक्ष्यतम् ॥
हृष्टो दीपनिरीक्षणेन शलभो दीपस्तु तदाहकः ।
किं वैषम्यमिदं महत्तरमहो नो प्रीतिविच्छेदकम् ॥

वैषम्येपि प्रीतिर्विवादः । १८९ ॥

कर्तव्या न पुरैव धर्मविषमैर्मैत्री विचारं विना ।
जाता चेत्सहसा कथञ्चिदपि वा प्राणान्तकष्टेपि सा ॥
निर्वाह्या निजमित्रनिष्ठुरहृदि स्नेहेष्यलब्धे मना-
गेतद्रीतिसमाश्रयेण कमलाद्येषु स्थिरा दृश्यते ॥

विषममैत्रीनिर्वाहकस्याप्यवयवम् । १९० ॥

भ्रातश्चातक ! सार्थकं तव जनुर्यन्निष्ठुरेष्यम्युदे ।
प्रीतिं निर्वहसे प्रसन्नमनसा नित्यं प्रवृद्धां पराम् ॥

मैत्रीलक्षणमेतदेव परमं शास्त्रे बुवैर्दीर्घतं ।
चिकित्सानैव च निर्वहन्ति मुह्यदा मैत्री महान्तोपि ये ॥
अरी भिद्यन्ते नभूते

આવારો—૨ બ્રહ્માયમ ! આવામાં આઈ અને જામમાં ઉત્તમ મિત્ર.
ત્યારે લશ્કર લેવું હોય તો આ તરફ નજર કર. આવામાં દુષ પાત્ર છે
અને તેની આંતર રાજી નાંખવામાં આપ્યું ત્યારે અને કેવું એકમેકે વધ
મધ્ય છે ? ને આવાં જાનિ ઉપર મુકાય છે, તેમણે એક પાણીને અ-
મિત્ર તાપની જરા લાગ્યાં જ્યારે તેનો વિચાર થાય છે, ત્યારે તેનો
મિત્ર દુષ પાણીના મિત્રની પેઠા લેખે સું ધન્ય અને એમી રહે છે ?
નહીં જા. ને પણ તેની સાથે જ અમિત્રમાં રૂપિયારવા તૈયાર થઈ જાય છે,
જે તેમણમાં તેનો ખાલીકા જેવી જાય છે અને અનંતિમાં રાખી લઈ દ-
ખની ઉપર ધાંડી એક સમજાય છે કે તોને મિત્ર કામ છે, ત્યારે દુષ સાંત
કરને મેલે છે ! અને રચ્યે જડાર પણ રાખવા રહેવા થાપી નથી અને
આંતર પણ એક જીવ ધન્ય તેની ભાવના થાય છે. (૧૮૭)
એકાદશી પ્રિયમાં પણ રહી રહેલી મિત્રતા
અમગ સ્વચાત્રા જોડારમાં મુકેનો વાત થાય છે.

અમલ સચાવક પદોસ્થાન સુવેચક (૧૮૭)
 રહે છે. સુવેચક સંસ્થાની ને પુત્ર વાણ છે, પણ જાણે-જેનાના મિત્રને જોવાથી
 સુવેચક કંઈ બેચા રેવા છે? તેને મને તો પણ જોવાં કંઈક હશે! વળી મોટા
 મંડળા જલથી આકર્ષાત પડે છે-તેનું અંતરુ દર્શી કિમવાઈ જાય છે, ત-
 શ્ચિ મંડળે તો મોટાના મેટાથી અંદ મૂલ પણ હાં કે પુત્રાથી વધે જ-
 ણુની નહીં તેમજ જાણીએ દિવસે જોયે કોય દર્શકો નથી મને છે?
 દર્શકને દર્શક તેમજ કાર બેસત: જાય છે, પણ પેલે દિવસે તો મેટા
 અવેશ તેમજ મિત્રને મેટાવિતલ જાન્યે જલમ છી નાંખે છે. (૧૮૮)
 કાનો પ્રીતિ કરવી નહીં, કરી તો મનેનાંમથી માની
 અમલ આદિ જે હાંડિ, કાની તો મનેનાંમથી માની

કચ્છના કાંઠા પરથી નદી, કચ્છી તે મર્યાદાથી મુઢી નદી.
કચ્છના કાંઠા પરથી નદી, કચ્છી તે મર્યાદાથી મુઢી નદી.
કચ્છના કાંઠા પરથી નદી, કચ્છી તે મર્યાદાથી મુઢી નદી.

નાનો બીજો મોટો, એક સમૃદ્ધિવાન બીજો ગરીબ, આવી વિભિન્નતા હોય ત્યાં તો પ્રીતિ ન જ કરવી. કરવી તો સમાનતા હોય ત્યાં જ, તોપણ વગર વિચારે કદાચ વિષમતામાં પણ જાણે અજાણે પ્રીતિ થઈ ગઈ તો પછી ગમે તેવું કદ આપે, છેવટે પ્રાણ જતા હોય તો તેને બોલે પણ કોઈ મિત્રતા નિભાવી રાખવી. સામા માણસનું હૃદય ગમે તેવું નિષ્કુર યોડા પણ પ્રેમથી વિરહિત હોય તોપણ કોઈ પ્રીતિ તોડવી નહિ. કમળ, ચક્રાર અને પતંગીયો આ સિદ્ધાંતને ચુસ્તપણે વળગેલાં હોવાથી સૂર્ય ચંદ્ર અને દીવાના પ્રેમની ગેરહાજરીમાં પણ મૈત્રી સ્થિર થયેલી દેખાય છે. (૧૮૯)

વિષમ મૈત્રી નિભાવનારને આત્મસન્ન.

અરે, આત્મક ! ધન્ય છે તને, કે જેને તું રાત દિવસ આંકે છે તે મેઘ તને પાછી પાવામાં નિષ્કુરતા જતાવે છે, તોપણ તું તો તેના પ્રત્યે તેવા ને તેવા મનથી દિન દિન પ્રત્યે અધિક અધિક પ્રીતિ રાખે છે, અને મિત્રતાનો ખરી રીતે નિર્વાહ કરે છે. એકતરફી પણ પ્રીતિ નિભાવીને તેં તો તારૂં જીવન સરળ કર્યું. વરસાદ બિમે નિષ્કુર અને, પણ તું તો તારી ધરજ જાળવી ચૂક્યો. ખરેખર, વિદ્વાન પુરુષો આને જ ઉત્તમ મૈત્રી કહે છે. જેઓ મોટા થઈને માત્ર પોતાની મોટાઈની મગરૂરીમાં મગ્ન રહી પોતાને આહવારના નાની સાથે પણ મિત્રતાનો નિર્વાહ કરતા નથી, તેઓને એક વાર નહીં પણ દબાર વાર વિષાર હો. પ્રીતિ નિભાવવાની બાબતમાં તું નાનો છતાં પણ મોટો જ છે; અને પેલા મોટા પણ નાના જ છે. શૂદ્રોમાં પણ ને જ ઉત્તમ છે, કે જેઓ વિચાર્યા વગર મૈત્રી કરતા નથી, અને ક્યાં પછી ગમે તે બોલે પણ ચૂકતા નથી. (૧૯૦)

વિવેચન—કપયુંકા ચાર શ્લોકમાં જે ઉદાહરણો આપવામાં આવેલાં છે તે ઉદાહરણો બે પ્રકારની મૈત્રીનાં આપવામાં આવેલાં છે: (૧) સમ મૈત્રી અર્થાત્ પરસ્પર મિત્ર બાવ, (૨) વિષમ મૈત્રી અર્થાત્ એકપક્ષી મિત્રબાવ. સમ મૈત્રીના ઉદાહરણ તરીકે દૂધ અને જાળનો મિત્રબાવ અતિ કવ્ય પંક્તિનો છે. પરસ્પર મિત્રબાવ રાખનારા મનુષ્ય મિત્રોએ પણ દૂધ અને જાળની વચ્ચે રહેલી મિત્રતાનું અનુકરણ કરવું ઘટે છે. અન્ય વિદ્યોને દૂધ

અને જાતની મિત્રતાની દરમિયાને જૂદા સંદેશમાં પણ સમયમ સરખા જ
આપણે એ પે નીચે મુજબ વલગી છે

હિંદુ મતપ્રમાણે જોવા દિ કુળા દળા: કુળા મેડગળા ।

હિંદુ ભાવમોદક તેવ વલગા જાગલા કુળામી કુળા: જ

જાતી વાચકમુજબમતપ્રમાણે જોવા દિ મિત્રતા ।

કુળં તેવ જાતે જાગલા મત મતી મુજબમતપ્રમાણે જ

આંતર રહેલા જાતને અમાર પોતાના સર્વ (કુળપણના) મુજબ આપ્યા દયા.
કુળનો એ વિચાર મનમાં જાતે જાતે તાર થયો જોઈ તે જાતે પોતાનો
આત્મા અભિમાં દેખાયો (અર્થાત્ જાત અભિ સાથે પ્રથમ જાગ્યા સાચું)
એવી રીતે પોતાના મિત્ર જાતને આપણે વળી જોઈ કુળ અભિમાં પડવાને
નંદાર થયું (અર્થાત્ કુળનો ઉભયો આપ્યો). ૫મી જાતની અધરે તેને હાં-
રીએ ભારે તે ઉભયો સમી થયો, એવી સ્વપૂર્ણાની દેવી સમાજની.

મિત્ર આપણને મદદ કરે તે મિત્રની આપણમાં આપણે તેને મદદ
દેવી એ સુમર્તી-પરપર મિત્રતા સર્વ પ્રથમે તેને પાત્ર છે; ૫મી જાત-
હીંદુ વાર દેવીને વિષમ પ્રકાર પણ અવિષમ રહેતો જોવામાં આવે છે. આ
વિષમ દેવી-દેવ મિત્રતામાં દેવી જાત પણ જાતની આપણે રાખ્યા વિ-
નાની દેવી દેવ એવું જોવામાં આવે છે અને તેથી એ દેવી સાથી વિષય
પ્રથમે તેને જાત સેવાય તેમાં નવાઈ નથી. આવી દેવીનાં એકંદર ચાર
ઉદાહરણે સંબંધરે આપ્યાં છે ૫મ અર્થાત્ કમળ પોતાના મિત્ર સુરને
જોઈને, ચંદ્ર પોતાના મિત્ર ચંદ્રને જોઈને, પાંચ પોતાના મિત્ર દીવાને
જોઈને અને ચાતક પોતાના મિત્ર મેષને જોઈને આપણે પામે છે; તેના
જાણમાં ૫મ વર્ણ સુર, ચંદ્ર તરફ ચંદ્ર, પાંચ તરફ દીવા કે ચાતક
નર ને પ મિત્રતાની પોતાની જાતની નો જાત પણ દર્શાવવા નથી, બધે
પોતાના ઉદાહરણ મિત્રની દેવીની તેજો દર્શાવે પણ દેવ નથી, છતાં ૫મ,
ચંદ્ર, પાંચ અને ચાતક નો મિત્ર તરફની અવગણના છતાં પોતાની એક-
પણી મિત્રતામાં અવિષમ રહે છે ! અરે, એ દેવીને શું કામ નથી ?

૧૮૯ માં શ્લોકમાં આ વિષય મૈત્રી શા કોરણથી પ્રસ્થાને પાત્ર છે તેનું વિવેચન મંથકારે આપ્યું છે. કમળ, ચક્રાર, પતંગ અને ચાતક પોતપોતાના મિત્રો ઉપરના પ્રેમમાં જોડલાં દંડ છે કે પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર કરતાં નથી. મૈત્રી કરવાના બદલામાં સામા તરફની મૈત્રીનો લાભ ન મળે તેમ હોય તો તેવાની સાથે મૈત્રી કરવી જ ઉચિત નથી, પરંતુ દેવવશાત્ તેવી મૈત્રી થઈ ગઈ, તો પછી તે મૈત્રી ચૂકવી નહિ એમાં જ ખર્ચ ટેકીયાપણું રહેયું છે. પતંગ દીવાને ચાહે છે પરંતુ દીવો તો પોતાને જોડવા આવનાર મિત્રને બાળીને બસ્મ કરે છે, તથાપિ પતંગ નો પોતાની મિત્રભાવનાનો લ્પમ કરતો જ નથી. એવી રીતે એકપક્ષીય મૈત્રીને નિભાવનાઈ પક્ષી ચાતક પણ છે કે જે પોતાના મિત્ર મેષને જોઈને આહ્વાદ પામે છે. મંથકારે ચાતક પ્રતિ સંબોધીને આશ્વાસન આપ્યું છે અને તે ઉપરથી વાચક કંઈને એવો બોધ આપ્યો છે કે જેઓ સામાના મિત્રભાવના બદલામાં પોતાનો મિત્ર-ભાવ દર્શાવતા નથી તેવા મમર માણસો નિરસ્કારને પાત્ર છે અને તેમ છતાં તેઓના બદલાની આશા વિના નિસ્વાર્થ પોતાની મિત્રભાવના અગમ રાખીને એકપક્ષીય મૈત્રી નિભાવનાર ચાતક જેવા મિત્રને હનરો ધન્યવાદ થકે છે. ઉત્તમ જનો એ જ છે કે મિત્ર તરફથી નિરસ્કાર પામ્યા છતાં પોતાની સ્નેહભાવનામાં તો જરા પણ ન્યૂનતા આવવા દેતા નથી. (૧૮૭-૧૮૮-૧૮૯-૧૯૦)

સત્તમ પરિચ્છેદ.

પુત્રપોના ધર્મોઃ શ્રાત્વિક પ્રેમ.

ત્રિગુણપ્રેમ ૧૨૨ ॥

યત્તત્ત્વેન નિરાશ્રિતં નિજસુતં માતા મુદા રક્ષતિ ।
યત્તત્ત્વેન ભૂશં પિતા પ્રયતતે કર્તુ સુતસ્યોન્નતિમ્ ॥

યનત્વં પશુપત્યિકીટનિકતે વ્યાતં મમાલસ્યતે ।
તન્મેમાભિયતત્યમમ્નિ ગૃહિણામાવટ્યકઃ સદુણઃ ।

ક્રિયા: ૧૪૦ નિર્દેશ: ૧ ૧૧૧૨૪

તનત્વં ક્રિયતે વિમિશ્રિતમલં સ્વાર્થાગ્યતત્ત્વેન જે-
પદા કેવલમિન્દ્રિયાર્થવિચર્યે તનત્યમાપુગ્યતે ॥
નૂનં તત્કાણિકં પગાર્થવિકલં દૌર્ભૃગં દૂષિતં ।
ન સ્યાદુચ્ચપદાર્પણેન મુગ્ધર્દ નાતો યુધેઃ સૈવ્યતે ॥

શુદ્ધ પ્રેમ.

આવાર્થ—નાનું જાગતું કે જેનામાં પોતાની કોઈ પણ ભેદભાવ નથી
પોતા પોતાની દલિત નથી, તેમ જાગતું તેની પાસે જે તત્ત્વના જાગતી
કરે છે, તેમ જાગતું છે, અને અનિયમિતતાથી પોતાના યુગને બોલે તેને સુખી
કરે છે; તેમ જાગતું જે તત્ત્વની દાખલોથી વિચાર પશ્ચિમથી ભેદ કરેલા રીત
પોતાના પુત્રને અભ્યાસ, પરણાવવા અને તેની પુત્રિ કરવામાં જાગતી નાંખે
છે, જે તત્ત્વ પશુ, પક્ષી, દીક અને પ્રાણી માંમાં પોરે થા પડે જાગતી
આમ થયે છે, તે નિર્દોષ થા કુદરતી 'પ્રેમ' નામનું તત્ત્વ કરેલ મુદ્ધમને
અત્યંત પારણાપોષ સદૃશ્ય અભ્યાસ છે. પોતાના આભિન કહેવને નિમા-
વવા તે તત્ત્વની મુદ્ધી જાગતું રહે છે. (૧૫૧)

પ્રેમને નિર્દોષ કેવી રીતે સંજ્ઞાવો ?

તે પ્રેમ નામનું તત્ત્વ જે કદ સ્વાર્થવચ્ચથી નિમિત્ત કરવામાં ન
આવે, અથવા કેવળ દામબોધ કે વિજયવિધારની આશક્તિમાં તેનો કદ-
માં કરવામાં ન આવે, તેમ જ સાક્ષ્યમાં અદિર્ભાવ અને સાક્ષ્યમાં નિરોધાત
માં તે તત્ત્વ અન્યવચ્ચિત જાગતું ન દોષ, પરમાર્થ રહિતી વધારે વેદમયું
દોષ અને ભોલ સાધ્ય થયેરે દોષથી નિમિત્ત ન દોષ નો જ તે પ્રેમ

તત્ત્વ પોતાને અને કુટુંબને સુખકર્તા ઘણ મહેસ્યને ઉચ્ચ અધિકાર
ચક્રાને છે, નહીંતો સુખને બદલે કલકું કુખકર ઘણ પડે છે. માટે દુષિત
પ્રેમનો સંપર્ક ત્યાગ કરવો. (૧૯૨)

વિવેચન—જે પ્રેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી પતિપર ધરાવે છે તે ' પ્રેમ ' છે,
જે એક વેસ્થાગ્રામી પુરુષ પોતાની પ્રિયતા ઉપર ધરાવે છે તે પણ ' પ્રેમ '
છે, જે એક માતા પોતાના પુત્ર ઉપર ધરાવે છે તે પણ ' પ્રેમ ' છે, અને
બહુવ્રત પ્રભુ ઉપર ધરાવે છે તે પણ ' પ્રેમ ' છે. એક જ પ્રેમ તત્ત્વ આ
પ્રમાણે જૂદી જૂદી દિશાએ વ્યાપે છે અને તેથી જૂદાં જૂદાં નામ ધારણ
કરે છે. સ્ત્રીના પતિપરના પ્રેમને ' પ્રેમ ' અથવા ' પ્રીતિ ' નામ ઉચિત છે,
વેસ્થાગ્રામીના વેસ્થાપરના પ્રેમને ' મોહ ' નામ ઉચિત છે, માતાના પુત્ર-
પરના પ્રેમને ' વાત્સલ્ય ' નામ ઉચિત છે અને બહુવ્રત પ્રભુપરના પ્રે-
મને ' ભક્તિ ' નામ ઉચિત છે. તેથી જ રીતે જૂદા જૂદા પ્રકારના પ્રેમને
જૂદાં જૂદાં નામ આપી શકાય; પરન્તુ તે સર્વમાં જે એક તત્ત્વ પ્રકાશી
રહ્યું તે ' પ્રેમ ' અથવા ' હૃદયભાવ ' છે. આ પ્રેમ તેના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં
સંસ્કારમાં અતિ ઉપયોગી છે. જેથી રીતે તદન ચોખ્ખા સુવર્ણ ઉપર મન
તેથી દિવાઓ કરવામાં આવે છતાં પણ તે સર્વદા વિશુદ્ધ જ-એક સ્વરૂપ
જ રહે છે, તેથી રીતે વિશુદ્ધ પ્રેમ ઉપર મને તેના આપાન પ્રત્યાપાન ઘણ
કરે છતાં તે એક સ્વરૂપ જ રહે છે અને તેથી તેનો વિશુદ્ધ પ્રેમ સ્થળે સ્થળે
જોવામાં આવેલો નથી. વિશુદ્ધ પ્રેમને કવિ દયારામે સિંદબૂના દૂધની ઉપમા
આપનાં કહ્યું છે કે-

સિંદબુ જ કુખ દોષ તે સિંદબુ સુખને જરે,
ભક્ષાવધાન સી ધાતુ ફાટીને નીકરે,
પ્રેમરસ તેના વરમા રહે,
એક કોઈ પ્રેમ અંસ અવરે.

પ્રેમરૂપ સિંદબુનું કુખ સુવર્ણ પાત્ર રૂપી વિશુદ્ધ-દેવી જ્ઞેયોમાં જ દી-
કરે છે અને જો સુવર્ણ મિત્રાવની બીજી ધાતુના વામણમાં તેને નિ-
વામાં આવે, તો તેને ફાટીને તે કુખ નીકળી જાય છે, તેથી રીતે અગ્ર

પોતાના ધર્મો તે સ્ત્રીને મુખરે છે. જે સ્ત્રીમાં તેવો વિશુદ્ધ પ્રેમ હોય છે તે સ્ત્રીને પ્રત્યેક વ્યક્તિ પ્રતિના તેના ધર્મો સમજાવવાની પણ જાગ્રે જ નરર રહે છે. વિધવાવસ્થામાં પણ પતિ પ્રતિના વિશુદ્ધ પ્રેમ તેને દુરાચાર મેવતાં અટકાવે છે એટલેમુથી એ વશુદ્ધ પ્રેમની જ્યોત પ્રકાશ આપનારી ધર્મ પડે છે. આ પ્રમાણે એ વિશુદ્ધ પ્રેમનો આશ્રમ, મનુષ્યને સંસારાટ્ટીની ધગધમની જ્વાળાઓમાં જગુ શીતજ છાયા આપનારા હૃદય દર્શક ધર્મ પડે છે. (૧૯૧-૧૯૨)

[પ્રેમના અધિકારીઓનો કમ નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે :

પ્રેમાધિકારિણાં કમઃ । ૧૯૩ ॥

ये स्वस्माद्गुरुवो भवन्ति सुतरां पूज्या मतास्ते जना-
स्ते प्रेमाधिकृता भवन्ति लघवः स्वस्माच्च ये स्वाश्रिताः
मुख्यात्रापि पतिव्रतैव गृहिणी पुत्रास्ततो बान्धवा ।
भृत्याश्च क्रमगोऽधिकारिण इमे प्रेम्णः फले निर्मले ।

પ્રેમના ઉપયોગનો અનુક્રમ.

ભાવાર્થ—અધિકાર, ક્રમ અને મુલ્યને લઈ મનુષ્યોનું વર્ગીકરણ કરીએ તો મનુષ્યમાં ત્રણ વર્ગ પડે છે. એક પોતાથી મોટા, ખીલ જગજી રીઆ અને ત્રીજા પોતાથી નાનાં. પહેલા વર્ગમાં વડીલોનો મહાવેલ થાય છે. તેઓ કમંચ પૂજનીય અને માનનીય છે. જેઓ જગજરીઆ તેઓ મિત્રતાને લાયક છે અને જેઓ પોતાથી નાના વર્ગના છે, તેઓ પ્રેમજી પાત્ર છે. તેમાં પણ પ્રેમની પાત્રતામાં શુદ્ધ્યને પોતાની પતિવ્રતા બાંધુક છે. ત્યારપછી મંત્રિ, ત્યારપછી જન્યુ વર્ગ, અને ત્યારપછી નોકર વર્ગ એવ ક્રમે હરી પ્રેમના નિર્મળ રતના અધિકારી છે. (૧૯૩)

વિવેચન—પૂર્વના બે શ્લોકોમાં પ્રેમના બે વિભાગ પાઠવામાં આવ્યા :

(૧) વિશુદ્ધ પ્રેમ અને (૨) અશુદ્ધ પ્રેમ. આમાંનો વિશુદ્ધ પ્રેમ જ તેજ જ અને જા શુદ્ધસ્થાવસ્થાના ધર્મોના સ્વચ્છનું પ્રકરણ દોતાથી પ્રકરે

એ અવસ્થામાં એ વિશુદ્ધ પ્રેમનો દર્શાવે છે. રીતે કરેલો તે વિશેષ
 વિશેષ હતું છે. 'પ્રેમ' નો એથી પણ વધારે પ્રેમો વિસ્તાર છે, પર-
 તુત જેટલો વિસ્તાર પ્રેમના પ્રકરણ સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેટલો જ વિસ્તાર
 અલગ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રેમ રાજવાની વસ્તુઓના પણ વર્તનમાં પો-
 નથી મોટા માનવિગદિ વળીએ અને પૂજ્યભાવ, વિનય અને અદ્વિતિય
 દર્શનથી એવો બોધ કરવામાં આવ્યો છે અને એ વિશેષ પૂર્વ વિશેષ
 કરવામાં આવી ગયું છે. પોતાના જાતનીઆના બીજા વર્તનમાં બાધ, બંદન,
 મિત્રો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે તથા ત્રીજા વર્તનમાં પોતાથી નાનામાં લુપ્ત
 બન્યું, પુત્ર, સ્ત્રી, નોકર ચાકર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ વર્તનમાં અ-
 મરણ પ્રતિનો 'પ્રેમ' જૂઠા જૂઠા પ્રમુખમાં અને જૂઠા જૂઠા સ્વપ્નમાં
 જ દોષો જોઈએ, અને તેમાં પુત્ર વિશેષ થઈ શકે છે. સૌ મંદ જોઈએ-
 રણ પ્રમુખમાં પ્રેમના અધિષ્ઠાતા નથી. સૌથી વિશેષ સ્ત્રી, પત્ની પુત્ર,
 પત્ની બન્ધુવર્તન એ પ્રમુખને એ કમ દોષો પડ્યા છે. હાથેથીયે પણ
 જ અલગ પડે કષ્ટ કરે છે તે કરે છે કે "આપને પ્રત્યેક એક મુજ-
 રાંદાર છોડીએ અને આપની આજ્ઞામાં થઈ પડે છે. આજ્ઞામાંથી પ્ર-
 મ વર્તન વિસ્તાર કરે છે અને તેમાં અભાવ, સ્ત્રી અને હાથમાંનો
 સમાવેશ થાય છે, બીજા વર્તનમાં અંબાજી, ત્રીજામાં સ્વદેશી બધુંએ
 અને હાથમાં આપું મનુષ્યનું જ આવી જાય છે." શીકુંડિ જનો પ્ર-
 નિદા પ્રેમમાં પણ આમાં વર્તેલા કષ્ટમાં એ સ્વાભાવિક જ છે. (૧૬૩)

પ્રેમવિચારિત્વને ક્ષિ જાણુ. ૧૧૧૪

। काप्येतदनिष्टचिन्तनमलं यत्प्रेमपात्रं भवे-
 द्दोहोपि न चोचितः कथमपि स्वार्थस्य संसिद्धये ॥
 तदोपापनये तदुन्नतिकृते यत्नो विवेकस्तथा ।
 स्याद्येनैहिकपारलौकिकहितं प्रेम्णो ह्यदोलक्षणम् ॥

પ્રેમના અધિકારીઓનું શું કરવું ?

ભાષાર્થ તથા વિવેચન—મૃદસ્થના પ્રેમના જે જે અધિકારીઓ છે તેમનું કદી પણ મૃદસ્થે અનિષ્ટ ચિંતવું નહીં, કોઈ પણ પ્રસંગે તેમને દોષ કરવો નહીં, પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને તેમને આડું અવગું સમજવી નુકસાનીના ખાડામાં ડાહસવા નહીં, તેમની જે કંઈ ખામીઓ હોય કે તેમનામાં અધીરગતિએ પડેલાડનારા કંઈ દોષો હોય, તો તે ખામીઓ અને દોષો દૂર કરવા અને તેમને ઉન્નતિને માર્ગે ચલાવવા બનતી કોશીસ કરવી, આ લોક અને પરલોકમાં તેમનું શ્રેય યાચ તેવાં સાધનો મોજવામાં મદદ કરવી, એ શુભ પ્રેમનું લક્ષણ છે. શુભ પ્રેમનું આ લક્ષણ મનુજ યોગ શબ્દોમાં આપવામાં આવ્યું છે, પરન્તુ તેનો વિસ્તાર કરીએ તો એ લક્ષણ અતિઆપક છે. પોતાના પ્રેમપાત્રનું ઈદલીકિક તેમ જ પારથીકિક હિત કરવું એ પણ મનુષ્યની દરજ છે. પ્રેમપાત્રનું ઈદલીકિક હિત કરવાની દરજ જે બળવવામાં ન આવે તો પ્રેમનો ટકાવ જ થતો નથી, તેથી ઈદલીકિક હિત તો કરવું જ પડે છે, પરન્તુ તે સાથે તેનું પારથીકિક હિત કરવા માટે યતન કરવો તથા નીતિના માર્ગમાંથી દૂર જવાનો અથવા બીજો કોઈ દોષ પ્રેમપાત્રને હરતે યાચ તો તેમાંથી તેનું નિવારણ કરવાને પ્રયત્ન કરવો, એ સધળો એક સત્પ્રેમી મનુષ્યનો ધર્મ છે : તે ધર્મ ન બળવનાર પ્રેમી નથી અને જે તે પ્રેમનો ઠાવો કરતો હોય તો તે દંબી છે ! (૧૯૪)

[સ્ત્રી પ્રત્યેના પ્રેમનો નિભાવ કેવી રીતે કરવો એકલે અને પત્નીને દોષ કરનારી કેટલીક અધમ રીતિઓને સામાયે તિલાંજલિ આપી એકલે તે વિશે મંથકાર નીચેના શ્લોકમાં મોઘ આપે છે.]

પત્નીરોદોષવા દુર્વિત પ્રેમ । ૧૧૬ ॥

स्यादेवंविधभावना यदि तदैकस्यां च सत्यां स्त्रिया-
मन्यां किं परिणेतुमर्हति पतिः पुष्टं निमित्तं विना ॥
किं वा स्याद्व्यभिचारचिन्तनमपि स्वप्नेपि पापावहं ।
स्त्रीमृत्युञ्च विभावयेत् किमु पतिर्व्याध्युद्भवेऽप्युत्कटे ॥

પન્નીડોદ અથવા દુષિન પ્રમ.

આવાર્થ—જો કે પ્રમિત્તુ દિન દરમ્યાં જ પ્રમની પ્રમ આવાર્થ
કલિન કાલ છે. ત્યારે એક અડધને ગુણ સામ્યુત્તમ એ. સ્ત્રી દેવાન દે.
તેના ઉપર અન્ય કામુ વિના ભૂત્ત કો જાનુરનો વિચાર કરે એ એ
દમિન છે. અને તેમ કરવામાં પ્રથમ પન્નીનો ડોદ છે અને નર્મીનેતી જ
દીને પોતાની સ્ત્રીને ડોદ પ્રમિત્તુ પ્રમમા ભયમાં જત અર્થે જુ બલિયાર
દમિનો દુઃખ સંભવ કરે એ એ સામ્ય છે. જા પોતાની સ્ત્રી વિચાર પડી
જે, દીને દિશવામાં દોષ એટલે ને કરી જત તે ભૂત્ત કો મગવામાં
દો વિચાર ન દોષ તેને પ્રમમે દેશાએક અડધ એવું મિત્તે કે આ
જે નમન મગી જત તે મુદ્દા કાલ, આ વિચારણા જુ દેશી ભર્મા બ-
ર પન્નીડોદથી બેરેથી અને પ્રમને દુષિન જાવાવારી છે. એક સદૃશ
પને આવા વિચારો કરવા વિચાર્ય દમિન નર્મી કામુકો નેત્રી અવાર્થેન્ધવ
કાલ છે અને પ્રમ દરમિન અને છે. (૧૫૫)

વિવેચન—પ્રમથર્થમાં પ્રમમા વિચેન પ્રમમા અધિપતિમાં
નર્મી વિદાને એ પન્નેથી સ્ત્રીને લેખી છે અને તે જ અધિધાપ મં-
વારે જુ અન્ય વસ્તુ કરે છે. દેશાંક નવપતિભૂતિ ગુમમાંમાં રંગે પ્રમ
એવામાં આર્થ છે તેમાં પ્રમ તેઓ વચ્ચે દેશાંક વધે પડી જંતવામાં
આવે નથી. જુ દેશાંક છે તેમ જ પ્રમ અધિધાપ અને નિર્મામા-
વને નદિ જામનું એકસરનો અને અન્યગ જ્યાં કરે ને જ પ્રમ મગ
પ્રમના નામને લાગ છે, તેમાં સ્ત્રી સાથે અનુક વાંચી રહ્યા પડી જે
પ્રમિનો પ્રમ નિર્મામાએ પામે ને પ્રમ ખગે પ્રમ નદિ જુ દુષિન પ્રમ જ
લેખાવ. જેઓ સ્ત્રી ઉપરના પ્રમને અનુક વખત પડી જણે એમાં જે છે
અથવા અન્ય સ્ત્રીના લગ કરી તેના નર પ્રમનુ નિર્મર વડેવાને છે કિંવા
પરત્રીમાં આશ્રમ રવી તેને પોતાનો પ્રમ અર્થ છે તે લગ કરેલી પન્નીને
બચકર ડોદ કરવા જાગત જ છે. દેશાંક નથી સ્ત્રીના પ્રમમા કિંવા મો-
દના એટલા રામી દોષ છે કે તેઓ પોતાની સ્ત્રી મહી પડે છે કિંવા મર-
વાની અનુષ્ઠા આર્થે છે એટલે આનંદ પામે છે અને હજુ તેને મંદુ

સાખામાંથી ઉપાડીને સ્મશાનમાં લેઈ જવામાં આવે તે પહેલાં નવા વેરીયા-
ગની વાતચીતમાં અને ખટપટમાં પડે છે ! સ્ત્રી તરફના પ્રેમનો આ કેટલો
મોટો અચંકર દ્રોહ લેખાય ? નાસ્તિ માર્યાસમો વ્યુનાસ્તિ માર્યાસમા ગતિઃ ॥
એવી દેવીસ્વરૂપ સ્ત્રીના દ્રોહ શું એક અચંકર પાપ નથી ? સ્ત્રીનું અનિષ્ટ
ચિંતવવામાંથી પુરૂષે સર્વદા દૂર રહેવું જોઈએ. અને ત્યારે તે એક ખરા પ્રેમી
પતિના ગુણવાળો લેખાય.

મરવા પડેલી સ્ત્રીનો જલ્દી છૂટકો ઇચ્છનારા પત્નિદ્રાહી પતિઓને
આશ્ચર્ય પમાડનારા એકાદ બે દૃષ્ટાંતો અહીં દીક થઈ પડશે ! સર સૈમ્યુઅલ
રૅમિસીની પ્રેમ પોતાની સ્ત્રી ઉપર કેવળ અવિચળ રહ્યો હતો. ત્યારે તેની
સ્ત્રી મરણ પામી ત્યારે રૅમિસીના હૃદયને કુખનો સખ્ત આધાન થયો,
તેની આંખમાંથી કંઈ કહી મઠ, તેનું મન જ્યાં થઈ મથું અને એ ખા-
હના સ્વર્ગવાસ પછી ત્રણ દિવસમાં તેની શબ્દગી પણ પૂરી થઈ મઠ. સર
ફ્રાન્સીસ બ્રૅડ્ટ રાજકીય બાબતોમાં રૅમિસીનો સામાયાળીઓ હતો. ને
પોતાની અધીમનાના મરણથી એવા તો મહાભારત શોકમાં ગિરજનાર થઈ
ગયો હતો કે તેણે સર્વ પ્રકારના ખાવાપીવાનો ત્યાગ કર્યો અને ઘરમાંથી
તે બાહ્યના શબને લઈ જતાં પહેલાં જ ધણીનો દેહ પણ પડ્યો અને ધણી-
ધણીઆણી એક જ કબરમાં મૂતાં ! વહુરસા વહંવરા ! (૧૮૫)

[પ્રેમનો દુરપયોગ નહિ કરવા વિષે હવે સમન્વયવામાં આવે છે.]

પ્રેમ્ણો દુરુપયોગઃ । ૧૧૬ ॥

મોહાવેશવશીકૃતાઃ પ્રતિદિનં ચે સ્ત્રીપ્રસક્તા નરા ।
મર્યાદામપિ લઙ્ઘયન્તિ મહતાં રક્ષન્તિ નો સ્વસ્થતામ્ ।
કાર્યાકાર્યવિચારમાત્રમપિ નો કુર્વન્તિ ધર્મેચ્છયા ।
તે પ્રેમ્ણઃ કિલ નોપયોગમુચિતં કર્તું વિદન્તિ સ્ફુટમ્ ॥

પ્રેમનો દુરપયોગ.

બાવાર્થ—જે માણસો પ્રેમની દૃષ્ટિ કંઈક ન કરી શકે તિવસ સંસાર

રનાં વિચારણા અને મોજામજામાં મલમલ જતી કાન્ટા કીડામાં તાર
રેડી કામાન્ય જાને છે, અને પ્રેમને સ્થાને મહામોહમાં મૂક જતી છતી
ગુદિએ પણ ગુદિચન્ય જેવા ઘડી જીવનનો દુરપયોગ કરે છે, આ લોક
અને પરમોક્ષનું દિન સાધવાને ધર્મ, પુણ્ય કે સદ્ગતથી વિમુખ જતી કન્યા
આનંદનો વિચાર કરતો જલુ કરતા નથી અને અદર્શિત પાલવચ્છિની ધુનમાં
જોડે જ ખ્યાલમાં બદલાય છે, ને શ્વસ્યો પોતાનું અને પશુનું આદિન
કરી પ્રેમ તત્ત્વને ગુચ્છમાં ગુચ્છ જતી તેનો આનિ દુરપયોગ કરે છે. (૧૮૧)

વિવેચન—‘પ્રેમનો ખરો અર્થ સમજીને જોજો તેની સ્વાભાવિક
મર્યાદામાં જ રહે છે તેજો પ્રેમનો સદુપયોગ કરીને પોતે સુખી થવા ઉપરાંત
બીજાને સુખી કરી શકે છે, પરંતુ જોજો પ્રેમની મર્યાદાને સમજતા નથી
તેજો પોતાની ટ્વિઓને પ્રેમથી સરિયામાં તણાવ જ રહે છે ને સરિયા ને
ટ્વિઓને ઉપર મોહના આગરમાં પડી જાય છે. ‘પ્રેમ’ અને ‘મોહ’ની
વચ્ચે જે તથાવન રહેલો છે તે તથાવને નહિ સમજી શકનારા મજા મૂખ
મનુષ્યો મોહમુગ્ધ જન્યા દોષ છે જ્યાં પોતાને ‘પ્રેમી’ બેખી સત્યાય થામે
છે; પરંતુ વસ્તુતઃ તેજો બૂધ કરે છે. ‘પ્રેમ’ એક સદુપય છે અને ને
આત્માને કુચ્છ પડે ઘડી જાય છે, ત્યારે ‘મોહ’ એક મોટો દુર્ઘટ છે બધે
પડિપુખતો એક મહાદિપ્ત છે કે ને આત્માને અધોમનિમાં ઢાંસેલી મૂકે છે.
‘પ્રેમ’ મનનો વિષ છે અને ‘મોહ’ દંડિયોનો વિષ છે. આંખ, નાક
અને કાન ‘કામી’ દંડિયો છે અર્થાત્ મોહની વસ્તુ દર સ્થા જ્યાં કામી-
વત્તાને લીધે તે દંડિયો મોહમાં મુગ્ધ થાય છે, ત્યારે ત્વચા અને જીભ
‘ભ્રામી’ દંડિયો છે કે ને મોહની વસ્તુમાં સમામનને લીધે જ કોનિલ
ઘડી મોહમુગ્ધ જાને છે. જેવી રીતે પ્રેમને જાનવાનું સ્વગ મન મુગ્ધ છે
અને મોહને જાન આપનાર દંડિયો સ્થૂળ છે તેવી રીતે પ્રેમની ઉપવિષ્ટ
કારણ બદલા સ્થૂળ દોષ છે, એટલે કે કોઈના મુને, તિલા, કળા કળાદિ જ
પ્રેમનાં કારણો ઘડી પડે છે, ત્યારે મોહ કાર્ષ્ણ્ય સ્વરૂપ, વસ્ત્રો, અભિનય,
મધુર કંઈ, વગેરેના દંડન કે અનુભોમથી ઉપજ થાય છે. વસ્તુ પ્રેમ મિત્ત-

તેઓના બાલ રંગરખમાં મોઢમુઢ થયો હોય ॥ અને તેમની ગમે તેવી મૂર્ખ અને બાલીય હોંસને પૂરી કરીને પોતાને કૃતાર્થ માનનાર પુરુષ તેમની ખામીઓને ખૂબી રૂપ સમજી મોઢાંધ થયો હોય છે એમ કાણુ નહિ કહે? શોભ-પીયરે આવા પ્રેમના સંબંધમાં ખરૂં જ કહ્યું છે કે—

But love is blind

And lovers cannot see the petty follies

That themselves commit.

અર્થાત્—‘પ્રેમ’ આંધળો છે અને પ્રેમી પાત્રો કેવી જાતની મૂર્ખતાઓ કરે છે તે તેઓ જાણતાં નથી. જે પ્રેમ આવેો આંધળો હોય છે તે ખરો પ્રેમ જ નથી પરન્તુ મોઢ છે અને મોઢના નિસ્થાને લીધે માણસોને પોતાની મૂર્ખાઈઓનું પણ જ્ઞાન રહેતું નથી. આવેો મોઢ ત્યજવાને જ યોગ્ય છે. પુત્રો ઉપરની મોહાન્ધતાથી તેઓ દુર્ગુણી થાય છે, કારણકે તે પ્રકારની મોહાન્ધતાથી પિતાને પુત્રને લાડ લડાવવાથી હલ્લાર હોંસ થાય છે અને તેથી તેનામાં ઉદ્વેગ, આગસ, કડોરવાદિવાદિ દુર્ગુણો પ્રવેશ કરે છે. ભર્તૃહરિએ ખરૂં જ કહ્યું છે કે—સૌમિન્યાનુપતિર્વિનયતિ પતિઃ સંગાય છત્તો જાલનાત્ ॥ અર્થાત્—દુર્જનીથી રાજાનો, દુષ્ટના સંબંધી પતિનો અને લાડ લડાવવાથી પુત્રનો નાશ થાય છે. એવા લાડીલા પુત્રો નીતિ સંબંધી કાંઈ મોટા અપરાધ કરે છે તોપણ મોહાંધ પિતાથી તેને સિક્ષા કરી શકાતી નથી કે કપકો આપી શકાતો નથી જેનું પરિણામ એ આવે ॥ કે ધીમે ધીમે એ પુત્ર મનરવી, ઉદ્વેગ અને દુર્ગુણી જ જનતો જાય છે. હૃદયનો પ્રેમ મોહ અથવા મોહાંધતાના રૂપમાં જાણાતો જાય તે વખતે મનુષ્યોએ બહુ જ સાવધાનતા રાખવાની જરૂર છે, કારણકે પ્રેમરૂપી તત્ત્વનાર એવી છે કે જે તેનો સદુપયોગ થાય તો સેંકડોનું રક્ષણ કરે છે અને દુરુપયોગ થાય તો આપણો પોતાનો અને તે સાથે સેંકડો નિરપરાધીઓનો પણ નાશ કરે છે. (૧૯૭-૧૯૮)

[પ્રેમનો દુરુપયોગ કેવી રીતે થઈ જાય છે તે દર્શાવવાને ચંદ્રશેખરે સાવધ જતાવી હવે અંધાર તેની સફળતાનો માર્ગ દર્શાવે છે.]

માથાપના પ્રેમમાં પુત્ર જોડેલો જ પુત્રીનો અધિકાર.

બાવાર્ય—માથાપના પ્રેમનું રજ બોમવરા જોડેલો જ પુત્ર અધિકારી છે તેટલો જ દરજ્જો જે આપણી મનોવા દૃષ્ટિથી જોઈએ તો માથાપના કાર સર્વેથી આધાર રાખનારી, અને તે જ દરમિયાની જાહેરી, પુત્રો પણ તેમના પ્રેમમાંથી અધિકારિણી છે. એક માણસની બે આંખો સાથે જાહેરી, સાથે રહેવારી અને એક કાંઈ કરવારી છે, તેમાં એક જોઈ અને બીજી વધારે, એકનું રક્ષણ કરવું અને તેના રક્ષણમાં બીજીનો ભાગ આપવો, એમ કરવું કે એમ કરવું શું ચાલતી છે? તકી જ. તેથી જ રીતે માથાપની આરંભ નીચે ઉછરવામાં અને તેમના દિવસોમાં માર્ગ ચોખવામાં પુત્ર અને પુત્રી જાનેના સમાન હક છે. (૨૦૦)

પુત્રીના હક્કનો નાશ કરવામાં પ્રેમની હલકિયાત.

એક પિતાએ જોઈયા પ્રેમથી પોતાના પુત્રનું રક્ષણ કરવું કે તેના દિવસો રક્ષાએ ચોખવા જોઈએ, તેટલા જ પ્રેમથી અને તેથી જ સામજીકી પુત્રીનું પણ રક્ષણ કરવું, કેવળી આપણી અને તેનું અધિકારમાં પણ દિન સંધાય તેવા માર્ગો ચોખવા જાતી રહે તેટલો પ્રયત્ન કરવો એ પિતાની જવાબદારી છે. જે પિતા સ્વાધિકારમાં આપ જાતી પસાપાતી થકી પુત્રનું દિન માંધવા અને તેને મુખી જવાબદારી પ્રયત્ન કરે છે, પણ પુત્રીની તો દરકાર જાણે નથી, એટલું જ નહીં પણ પુત્રના દિવસો માટે પિતા બેના કરવા પુત્રીના અધિકારો કેટલા પણ વિચાર ક્યાં રમત તે દરખાસ ખાસમાં પડે તેવા માર્ગો ને, માટે ચોખે છે, તે સ્વાધિકાર કૃત્રિમ પિતા અધિકારમાં અધિકાર અને તેને મુખી જવાબદારી પ્રયત્ન કરે છે, પણ પુત્રીની પડિમાં બે-મારને કાવડ નથી. દરખાસમાં તર પણ ખરેખરી રીતે તો ને ખર જ છે. (૨૦૧)

નિવેશન—પિતાના પ્રેમનું રજ મેળવવાનો અધિકાર જોડેલો એક પુત્રને છે તેટલો જ પુત્રીને પણ છે. જોઈયા પુત્રને પોતાના કંઠના બાલકરપ માની તેને કેવળી આપે છે, તેના આરોગ્યની દરકાર કરે છે અને તેને માટે દરજ્જા પ્રદાન કરે છે પરંતુ પુત્રીને પાડકે ઘેર જવારી મેળવી માટે કેવળી, આરોગ્ય કે દાગનો પ્રત્યે થકી આપવા નથી તેટલો મ-

છે, કે જે પૂર્વના પુણ્યપ અંકરને જાણી ભરમ કરી નાંખે છે, આગળ મેળવેલા નીતિના પૈસાને પણ કાટ લગાડી મલિન બનાવી કલંકિત કરે છે અને ખાનાર-બોગવનારને અનેક પ્રકારે નુકસાની પહોંચાડે છે. તેથી તેને સ્પર્શ કરવો પણ સદ્ગૃહસ્થને ઉચિત નથી. (૨૦૩)

વિવેચન—આપારમાં અસત્ય અને અનીતિપૂર્વક ધન મેળવાય છે તેના કરતાં વધારે અધમ વિશ્વાસઘાતથી મેળવેલું ધન કહીને તે કરતાં પણ વિશેષ અધમ કન્યાવિક્રયનું ધન અથવા કહેવામાં આવ્યું છે. કન્યા વિક્રયના ધનમાં એટલી વધી અધમતા આરોપવાનું કારણ પણ મેયમાં દર્શાવ્યું છે. પૂર્વે ભવના કોઈ પુણ્યને યોગે મનુષ્યને સંતાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ સંતાનને વેચી, દુખી કરી, તેના ધનથી સુખોપભોગ કરવો એ શું પૂર્વે ભવના પુણ્યનું નિકંદન કરી નાંખવા બરાબર નથી? વળી કેટલાક દાખલાઓમાં તો કન્યાવિક્રય કરનાર પિતાઓ કસાઈ કરતાં પણ વધારે કૂરતા દાખવતા નજરે પડે છે. કસાઈઓ ખોરાક નિમિત્તે પશુઓનો વધ કરે છે તેથી આગળ વધીને એવા પિતાઓ ખોરાક નિમિત્તે પુત્રીને વેચી તેને દુખમાં રીખાવી રીખાવીને મારે છે, તો શું કસાઈ કરતાં પણ વધારે વગ્નરૂપ કહીને હૃદયનો તે પિતા શુભદિસા કરનારો લેખાવો ન જોઈએ? એ રીતે મેળવેલા ધનને વિશ્વાસઘાતથી મેળવેલા ધન કરતાં પણ વિશેષ અધમ કહેવામાં આવે તો તેમાં જરા પણ અતિસયોદ્ધિ ધની લેખારો નહિ. કપિ હવપતરામ તે વિશે ખરું કહે છે કે—

કન્યાવિક્રય જે કરે ધન લાભ, ધિકાર તેને ખરો,

કીર્તિના કદિ લેખથી કુળ જીવે, તે પાપિ પૂરો ખરો. (૨૦૪)

કન્યાપનખોકુદાંબિઃ । ૨૦૪ ॥

कीर्तिस्तस्य कलङ्किता चिरतरं कृत्यैः शुभैः सञ्चिता ।
धर्मो ध्वंसमुपागतः शुभमतिर्नष्टा सुकृत्यैः सह ॥
सौजन्यन्तु समाहितं मृतिमिता लोके महत्ता द्रुतं ।
चित्तं योर्जितुमिच्छति निजसुतां विक्रीय दुष्टाशयः ॥

સામ કરવામાં પણ વધારે ગણે છે, તેમાંથી થોડીક છૂટ મળીને માલકને રાજ કરી દે છે ! આ કળામાં સત્ય ક્યાં રહી શકે ? (૨૧૯)

અરો ! આ વ્યાપારી ભોક્ષની હાથચાકી તેમ જ તોલાં અને માપાં પણ કોઈ જૂઠા જ પ્રકારનાં હોય છે. કોઈ પણ લોક કંઈ પણ ચીજ વેચવાને તેમની પાસે હાથે છે, તે ચીજ ને એક ચોર હોય તો તેને તોળવાની આ ભોક્ષ એવી ખૂબી મળે છે કે તોલ અને માપના ફેરફાર વિના કેવળ હાથચાકીથી જ ચોરનું પોણોચોર તો સડજ સડજમાં બનવાી દે છે. તેમ તે જ ચીજ ને પાછી માલકને આપવાની હોય તો ચોરની સવાશેર પણ તેવી જ ખુબીથી બનવાી દે છે. વળી તેમની આકાષ સંઘાપની પદ્ધતિ પણ એવી મોઢ ઉપભવવારી અને માલુસને વચ કરનારી છે કે તેથી જોતાં જોતાં ઉતરાણ ગણેલા બધકે હુરાઈ ગણેલા ભોક્ષ એમ નથી જાણતા કે અમે ઉતરાણ ગમા થઈ અમારો માથ વધારે હુરાઈ ગયો, કિન્તુ તેઓ મીઠી અને કંડી કંડી વાણીથી ખુશ થઈને વારંવાર વિશ્વાસ રાખીને અમાનતામાં ઉતરાય છે, અને વ્યાપારી ભોક્ષ તેમને ઉતરીને પણ ઉવટ ખુશ કરી દે છે. (૨૨૦)

વિવેચન—હજાહજ અસત્યના સ્થાનરૂપ વ્યાપારીઓની દુકાનો તથા તે દુકાનોમાં કસાઈના કરતાં પણ વધારે કાતીય છરી ભેંધને બેઠેલા વ્યાપારીઓનું આ ત્રણ શ્લોકમાં વધાર્ય દિગ્દર્શન કરવામાં આવ્યું છે. બિચારા શામળભટ્ટે વલ્લિક અથવા વ્યાપારીની વ્યાખ્યા આપતાં આપ્યું છે કે—

વલ્લિક તેહનું નામ બેહ બેહું નવ બોલે,

વલ્લિક તેહનું નામ તોહ બોલું નવ તોલે.

વચન પાળે તે રાય, બાજી તો સંજીરોડ,

વચન પાળે તે “સાહ” બાડી ગુણુડીલો મોટો.

પરન્તુ આજે તો “સાહ” નામધારી જ જૂઠું બોલે છે, બોલું તોલે છે અને વચન તોડે છે ! વ્યાપારમાં થોડો નફો ખાવાની ખાતર વ્યાપારીઓ કેવી કેવી યુક્તિઓ લગાવે છે અને કેવું અધમમાં અધમ પાપ કરે છે, તેનો

... પણ માણસોની તેમ જ પશુઓની જિંદગી નેપથમાં આ
 ઇ. શરીરોને પણ તેમની કુલિયતનો જાલો પત્તી, ધર્મની અને
 ઠીક ધાનિયા રૂપમાં મને છે.

એક કુરોપજન મુશ્કર જાવનમાં પ્રચલ કરેલો હતો, તે વખતે
 એક જુના જાણીતા શરીરમંત્રી દ્વારા જાલ પડેલો. તે શરીરમંત્રી દાણી
 જ નરનેદાર વિશે તથા કાનગળીનું કામ કરતો હતો. પેલા મુશ્કરે તે
 દાણીના રૂ. ૧૩૦ ની કીમતે લેવાનો ઇરાદો, પરંતુ શરીરમંત્રી તે
 મુશ્કરને સોંપી વખતે તેને જાણતી જાણતી નો તેમાંની કા
 શરીરમંત્રી તેણે કટકી આપી. જોહ અને તે પેલા માલકને જાણી. માલક
 મુશ્કરને આપી. નજીક છે અને તથાગ જેવ યુર શરીરમંત્રી કા
 મુશ્કરને આપી. કાલ જાણી રહે પણ નહિ. " શરીરમંત્રી કહ્યું: " સાહેબ
 મુશ્કરને આપી. કાલ જાણી રહે પણ નહિ. " શરીરમંત્રી કહ્યું: " સાહેબ
 કાલ જાણી રહે પણ નહિ. " શરીરમંત્રી કહ્યું: " સાહેબ
 (૨૨૧-૨૨૨)

[આજ સંસારી જીવો કપાત જાતી વર્તમા પણ અસત્યને પ્રવેશ કરે
 રહે છે તેના વિવિધ પ્રકારોનું દર્શન નિમ્ન પ્રકારના કથાવાચા આપું છું.]
 ત્વાગિતર્યેવકાવચકેદ: । ૨૨૩ ॥

જાતસ્વસ્વલનાપલાપનપરામદોષમંભાષણા-
 ર્થાયોત્કર્ષપરાપકર્યકથનામૂયાત્વરુપેણ ચા ॥
 અપ્યાદમ્ભકદાગ્રહાદિવિવચા રેન્મન્ય! પાપાગ્રણિ ।
 ચત્યાગિગણેપ્યનેકવિવિના જાતામ્ભિતે સન્ક્રિયા ॥
 ત્યાની વર્તમા પણ અસત્યનો પ્રવેશ.

આવાર્ધ—પોતાની કથેથી જાણતો સ્વિચાર કરે, જાણતો હશે:
 જાણતો હોવાનું તેના ઉપર આદેશનું કરવું, કીલ અને

લોભથી સદ્ગુણોની ગેરહાજરીમાં પણ પોતાની મ્લાષ્ટ્ર કરી આત્મોત્કર્ષ અને બીજાનો અપકર્ષ-નિંદા કરવી, બીજાની પ્રશંસા અને ખ્યાતિ સંભળી મનમાં બગી જવું અને ઇર્ષ્યા-અમુલ્ય કરવી, ખોટા આડંબર અને મિથ્યા દંભ મેવવો, ક્રોધનાં બીજરૂપ મનામદને અવલંબી કદામદ કરવો; આ બધાં સીધીયા આડકતરી રીતે અસત્યના જ પ્રકારો છે, અને ઉપર બતાવેલે રૂપે વર્તમાન સમયે ત્યાગી વર્ગમાં પણ અસત્ય પૂરજોસથી પ્રકટી નીકળ્યું છે, અર્થાત્ ત્યાગી વર્ગે પણ તે તે રૂપે અસત્યનો સારી પેઠે સત્કાર કર્યો છે ! (૨૨૩)

વિવેચન—જનસમાજને પાપમાં પડતાં અટકાવે તે ‘ધર્મ’ કહેવાય છે અને તે ધર્મના ઉપદેશથી લોકોનાં જ્ઞાનચક્ષુઓને ઉપાડનાર ધર્મોપદેશ અથવા ધર્મચાર્ય હોય છે. ધર્મ વિષયના અમણી એવા ધર્મોપદેશ અને ધર્મચાર્યો પોને બીજાને પાપમાં પડતા અટકાવવા માટે ઉપદેશ આપે છે ખરા, પરંતુ આજકાલ તેવા કેટલાક ધર્મોપદેશકો અથવા ધર્મચાર્યો પોને જ પાપમાં અડનિંદા રત રહેતા હોય છે એ કાંઈ યોગ્ય ખેદની વાત નથી. પોને અસત્યનો આશ્રય લે છે, છતાં લોકોનાં ચિત્તમાં પોતાનું સત્યવાદિય દર્શાવવા માટે એવા ધર્મગુરુઓ એવો મિથ્યા આડંબર કરે છે કે જેથી તેઓ અસત્યની માથે દુર્માર્ગ અજાવવાના તથોય પાપમાં પડતા હોય તેનું જોવામાં આવે છે. પોતાની મદત્ત ટકાવી રાખવાને એવા ધર્મગુરુઓ પોતાની બૂલો કે ખામીઓને પણ લોકોના ચિત્તમાં ખૂબીઓ તરીકે દર્શાવવાને વત્ત કરે છે, અને પોતાના મનોવડીયા બીજા ધર્મગુરુઓ અથવા અન્ય ધર્મના અમણીઓ ઉપર મિથ્યા દોષરોપણ કરી પોતાને મોટા દેવરાવવાનું પ્રયત્ન કરે છે. પોતાની કીર્તિની અભિલાષથી તે આત્માન્વેષ કરે છે કેવા કેમને મેલે પોતાની પ્રશંસા થવી સંભળીને પ્રમુખ થાય છે એટલું જ નહિ પણ પારકી નિંદા-અમુલ્ય-ઇર્ષ્યાથી દહીને વધોવીને નેમતી પોતાને મારે કીર્તિથી નસવીત કાદવની જાહેરે તેમની ઇચ્છા ન હોય તેનું કરીને સ્વયે સ્વયે કવદનાં બીજાની રોષણી કરે છે. અંતરમાં દંભ હોય અને બહાર તેથી દંભક જુદું જ દર્શાવતું તે સ્વદંભ અસત્યનો જ પ્રકાર છે

અને તેથી પણ વધુ તેનું ચર્ચન કરી જઈ ત્યાંથી દોષ તો ને જાણતઃ
ત્યાં દોષ છતાં અત્યુચિત અમલચાલી અને અજન્ય છે એમ જાણવામાં
આવે છે. તેથી એવા અમલચાલી ત્યાંથી દોષમાં અમલચાલી મંજૂરીથી
અને રીતે જાણ છે. (૨૨૩)

[એમાં અમલચાલી પ્રવેશ થઈ જુદા છે તેના આ પ્રમાણે દોષમાં જાણ
દોષ જાણા જે સમુદાયને જુદા જુદા વર્તના કેટલાંક અમલચાલી પ્રવેશી
જે જુદા જુદા રીતે આ જાણે છે તે દરેક દોષજાણા આપે છે.]

અભ્યર્ચનામઃ : ૧૨૪ ॥

મૂરે તાપુરુષેષુ ચા મ્થિતમિદં કુર્યાત્પ્રજાપીઢનં ।
વર્મદાતિમમાજનાયકગતં દુન્યાજ્ઞનાનાં હિતમ્ ॥
સ્પાદેનદ્વણિગાથ્રિતં યદિ તદાઙ્નીતેઃ પ્રચારો ભવેદ્ ।
વિતપ્રાણહરં સ્થિતં ભિષજિ ચેદ્દહાહા મહાનર્થકમ્ ॥

ભિષ્મં ભિષ્મ વ્યજિઙ્ઘાના અસત્ત્વનું ભિષ્મ ભિષ્મ પરિજ્ઞામ.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—મૂલ મૂલ ધર્મા અને અધિષ્ઠારણના
ચક્રોના અમલચાલિના પ્રકાર મૂલ મૂલ દોષ છે, જેનાં ધોરણે દોષ-
વસ્તુ પૂરે દોષજાણા આપ્યાં છે. જેથી રીતે ને પ્રકાર મૂલ મૂલ દોષ
છે તેથી રીતે તેનાં પરિજ્ઞામ પણ મૂલ મૂલ દોષ છે. ચાલ અથવા ચા-
લના પુરોષમાં અસત્ત્વનો પ્રવેશ થાય છે, ત્યારે તેમના ચરિત્રને એક
પ્રકાર દુષિત થવા ઉપરાંત તેમના અસત્ત્વનું વધારે અવકાર પરિજ્ઞામ તો પ્ર-
બળે ભોગવવું પડે છે. એટલે પ્રબળને અન્યાય મને છે, અર્થના ભોગમાં
જરૂર પડે છે અને તેથી તેથી જાણમાં થાય છે. ધર્મ, જ્ઞાન કે સમા-
જના અસત્ત્વમાં અસત્ત્વનું પ્રવેશ થાય છે ત્યારે ધર્મના અનુપાધીએ,
જ્ઞાનનાં અનુપાધી, કે સમાજના સમાજોની રીતે અસત્ત્વને મોટા ધર્મ
થાય છે. તેમને દિન પહેલાંજાણી અને અનુપાધને માર્ગે હઈ જાણી

દાર ઉત્તમત્વને જોઈ નથી. આ અવ કાને ૪૨મર ૬મર કોઈનું વિન
 ને પ્રત્યક્ષ જ જમાવેલું છે, અને વિગ્રહથી સ્પષ્ટ જુ મળતે જ રોડી
 છે. અત્ય કાને અર્થાતિનો દેશ રથારે રખત રાનો નથી, જુ મનથી
 કેરેમો દેશ જ રહે છે. જરે આ જમાનો તેમ જ પ્રતેક જમાનો જુ
 અમલનો નહીં તિનુ મળતો જ છે. છતાં માણસો અમલને ચડે છે,
 કેનું કામ્ય અને નો. કેનું જાણુય છે કે અમલના સંગ્રામે વાત્સેય થઈ
 જાય. તેઓની પુરિ પ્રમિત થઈ મરે છે અને તેથી તેઓ મલની પિ-
 ણદ અથવા દાર રી રાના નથી. અમલથી દરપિ તાત્કાલિત લાભ
 થશે દેવ નોજુ ને રાખિ છે અને અમલનો લાભ ચિરંજીવી છે. પદેમો
 લાભ અમુવ છે અને બીજો લાભ મુવ છે. અમુવને પાડવાથી મુવનો અ-
 નાથ થવાથી ને આમું જાય છે અને અમુવ તો નાથ થવાને જ સરળ-
 મેલું છે. એરે અમલનો આશય બેનર અમુવને વગરેમો જ મહાવ છે
 અને તેનો મરંયા નાથ થાય છે. મુવ પ્રતેક જમાનમાં 'મુવ' જ રહે છે,
 તેમ જાણ જુ વિહાર મંભરનો નથી. (૨૨૧)

[અમલના વિવરેનનું પ્રાણ ૨૬ કામાં પદેલાં અંધાર તેના પ્રકાશ
 મેલેનું સ્પષ્ટીકણ રહે છે]

અમલવચ્ચાઃ । ૨૨૦ ૬

चित्तेन्यहचनेन्यदस्ति च तथा कार्यं ततो भिन्नता ।

स्पष्टोयं कपटोप्यसत्यसचिवस्तावज्જગદુઃखદઃ ॥

પ્રોક્તસ્યાનનુપાલનં પ્રતિપલં વાચઃ પરાવર્તનં ।

सर्वज्ञैतदसत्यकोटिघटितं व्यर्थं महानर्पकम् ॥

અસત્યના પ્રકાર અને તેની ખીજાન.

આવાર્થ—ખરી દલીલને કુખાની બીજી રીતે બોલવું એમાં જેમ
 સત્યનો ભંગ થાય છે, તેમ મ્હેંથી બોલવું તે પ્રમાણે વર્તવું નહીં, તેમાં
 દંભમાં પણ અસત્યનો ભંગ થાય છે. મનમાં એક દેવ, વચનમાં બીજી

મથ આજ્ઞાં પાઠું દત્તું તે કપાડી લીધું અને તે નેજે પોતાની સાથેના
 મંત્રજાપને આપ્યું એટલે તેજે તે પોતાના કમલામાં ઘુસારી લીધું. રેણુડી
 એવાળેથી જ્યાર આંધ્રો અને પોતાનું એક દાઝમ બોરાનું દોરણું તથા
 ને પેશ બે મિત્રાઓના એકે જ લીધું હોયતું કહેવા લાગ્યો. આથી પેશ
 મિત્રાઓ એક (૩ જોડે દાઝમ કપાડી લીધું દત્તું) બોલ્યો: "અરે
 માત્ર! જો તારૂં દાઝમ મારી પાસે દોર તો મને કષ્ટરત્ન કોમલ છે."
 બીજો બોલ્યો: "અને જો મેં તારૂં દાઝમ લીધું દોર તો મને પણ કષ્ટરત્ન
 કોમલ છે." જો માત્ર તે જન્મે બોધવ્યગ્રજ્ઞોના સંધો તરફ નહીં ફરીએ
 તે તેઓ જુદાં બોલ્યા નથી. જોડે દાઝમ લીધું દત્તું તેજે કોમલ આપને
 કહ્યું કે "મારી પાસે દાઝમ નથી" એ ખરૂં જ દત્તું કાઠણકે તેજે તો માત્ર
 તે લીધું દત્તું અને પોતાના મિત્રને ઘુસારવા આપ્યું દત્તું. બીજાએ કહ્યું કે
 "મેં તારૂં દાઝમ લીધું નથી" તે જમુ ખરૂં દત્તું કાઠણકે તેજે તે લીધું
 નહીં જમુ પોતાના મિત્રે આપેલું ઘુસાર્યું દત્તું. જન્મેના સંધો ખરા
 દોર જ્યાં તેઓ અમલવાળા મેઘ પાળી અને ચોર જ સેનાવા બેઠાએ,
 કાઠણકે એવી રીતે દાઝમ ફરીને સાચું બોધવું તે સત્ય નથી જમુ અસત્ય
 જ છે. આ કષ્ટરત્ન કમલ સહાયે કે માત્ર એકાંતેથી માત્ર બોધવારજો
 જમુ વાસ્તવિક સત્યને મોજવાનું પાપ અનરૂપી અને કિંવાથી કરે છે અને
 તેઓ જમુ અમલવાળા અને પાળી છે. (૨૨૭)

[અમલવાળા સ્વાર્થનું કલ્પન સમાપ્ત કરીને હવે સત્યની આપરવાસ પ્રતિ-
 પાલ કરવામાં તથા તેના અદિમાનું તબ કસવામાં મેષાદાર પ્રેરણ થાય છે.]

ભગવદ્ગીતાપરિણામ : ૨૨૮ થી

સત્યં કેવલમથ ભૂયણમલં નો સજ્જનાનાં શુભં ।
 વિન્તૂત્કૃષ્ટપદાતયં વરતરં પ્રત્યેકમપ્યહિનામ્ ॥
 નીતિર્મૂલમનુજમં શુભતરં શ્રેયોર્થિનાં જીવનં ।
 વિશ્વાસાયતનં વિગિષ્મુગ્ધં સૌજન્યસમ્પાદકમ્ ॥

એણેજેવ જાણતી મધ્યમાંના એક તાગતી પો તે મતનો તારો પણ
 પેટમાં નિર્જન કિન્નરને મળાતી જ રહેતો. " સત્યમાં આત્મું મોટું
 રાજ્ય રહે છે, તેથી જ તે પોતાના પ્રાણસ્વરો મનુષ્યના એકાદ છ-
 સને વિશ્વરૂપી બનાવી શકે છે અને તે ઉપરાંત તેનું પરશોકિ ક-
 સત્ત્વ જુદું હી શકે છે. જે વસ્તુ ઉપર પ્રાપ્તિ મુખ આપે તેની કાપન
 છે તેનું સેન રમું એ પ્રત્યેક અક્ષિની રસ છે. (૨૨૮)

[હાં મોક્ષાર્થમાં પાતે જમ સ્વ દય કાદી શાદના પાતે છે તે દરે
 રાંતપામાં આવે છે.]

તર્ક ન્યયસાધારણ : ૨૨૨ ॥

મિપ્યાવાદિજના અપીતરજને વાંચ્છન્તિ સત્યં સદા ।
 ન્યહુર્વન્યનૃતપ્રિયં મનન્તિ તે નો વિશ્વસન્તિ ક્વચિત્ ।
 સ્વં પ્રામાણિક્વર્ગનાયકતયા પ્રહ્યાપયન્તિ ધ્રુવં ।
 તસ્માદ્વ્ય હિ સત્યમેવ સુતરાં સર્વેશ્ચ સંસ્તૂયતે ॥

સર્વત્ર સત્યની જ શાદના

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—જે દોઢ પોને જુદું બોલે છે, તેઓ
 જમ કોઈ તે સત્યને જ માને છે. તેમની સામે ક્ષાય બીજને કોઈ માણસ
 જુદું બોલે છે તે તે તેમને ખમતુ નથી, જમ બીજને પોતાની સામે સત્ય
 માણ હો, તે જ તેમને ખને છે. જે જુદું બોલનાર દોષ તેને તેઓ
 પિધારે છે અને તેના પ્રતે વિશ્વાસ રાખતા નથી, એટલું જ નહીં પણ તે-
 ખને પણ " તમે જુદું બોલો છો " એમ કોઈ કહે તે તે ખમતુ નથી.
 તેઓ જુદું બોલનાર દોષ છતાં પણ લોભમાં પોતાને સત્યચી જા પ્રામા-
 નિક કહેવાવાને પ્રયાસ કરે છે, એટલે અંતઃકમૂથી તેઓ જુદું કહેતાં
 સત્યની કિન્નર વધારે સમજે છે, અને એવા કોઈ જ પોતાના જુદાને
 સત્યમાં ખાવાવા કુલિઓ રહે છે. સત્યચાહિત એક સમુદાય અને જુદું
 બોલતું એ એક કુલિ છે એમ તેઓ સમજે છે અને તેથી જ પોતાને

હે અને શંકિ મોજાતી થો છે. મારે હોક મુદત્તે અસત્યને મન, રચન, ક્ષયી દુર ક્ષી સર્વેશ સર્વેશ સત્યનું જ સેવન કરું. (૨૩૦)

વિવેચન—પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ સત્ય સર્વેશ મુત છે અને અમલ અમુલ છે. સત્ય એકાદી છે કારણકે તેમાં વિચાર ક્રમવતો જ નથી અને જે વિચાર ક્રમવતે છે તે તે સત્ય નહિ પણ અમલ જ કહેવા છે. અમલ અમુલ અને જડાદી છે. એક જાદુચી જૂદી વાત કોઈ વાર કહેવામાં આવે છે તેટલી વાર તેમાં કંઈ ને કંઈ ફેરફાર-વિચાર દોષ છે જ, કારણકે તે વાત કહેવાના દલમાં કુવળા રહેલી હોય નથી અને તેથી હોક પ્રમુખે અમુલ-જૂદા જૂદા પ્રકારની જૂદી રચે તેના કુખમાંથી નીકળે છે. અતિશય દિવિ પાપ કહે ■ કે " જૂદું બેઝુમને જૂદું બોધવાથી પોતે પોતાને મારે કોઈ જોખમવારી પડે છે તેનું જાન દોનું નથી, કારણકે એક જૂદી વાતને સાચી કાચ-પદ્ધતિ કરતાં તેને વીસ વખત નહું નહું જૂદું બોલું પડે છે. " એ જૂદાને કુલવચને વીસ વખત જૂદું બોલું પડે છે તેનું કારણ શું ? કારણ પોતે ભલે એ ભલે એવો દોષ છે કે " રખેને મારી જૂદી વાત કોઈમાં જાણીની થઈ જાય ? " આ ભલેને લીંબે જ ને નયં નયં જૂદાં બોલેને જા જૂદી વાતને કુલવચને અથવા માચી કાચવાને કાંઈ મારે છે. જાનુ કાચું બોધવાના દલમાં ને ભલે દોષો જ નથી અને તેથી એ કંઈ વાત કુલવચને કે અન્યથા સમજાવવાને કાંઈ મારવા પડતાં નથી કુલવચ કાચક કે જોનનું તેનું અમલને કાચાથી કહે છે કારણકે અમલમાં પોતાને કેવું કુખો વાચં પડે તેથી કાચક ને વખતે જાણી જાય છે, જાનુ કાચને કુખની કાચક જાનુ દોષી નથી તેથી તે સર્વેશ નિર્ભલ જ રહે છે. જાહે જાનિ વડે જાનિ એ બોધવાના સર્વેશ અનલ કાચકેશ છે.

કુખમાં રહેલી નિર્ભવાનું અલ એક રહ્યું અલવચમાં અલે છે. હોંતી રહેલી કાચ પોતાના એક જાનુને મારે રાખતી પહેલાની મેજ-વચમાં નિષ્કળ થઈ તેથી એક વાર કોણકે જાણી તે જાનુને મારે નિ-

સત્યનો મદિમા.

આચાર્ય—દે અત્ત ' તમે પ્રભાત જાગીશો તથા વિરાગ છે. અને દે હૃદય એ સંઘાપી બીજા ઉપાસુથી જેઓ છે. તે પ્રભાત જનુઓ અને કુવિન્યાસ કેળ અને જોગ, દિન અને અદિત્યાસ નંદને બૂદા રીતે સંઘને મનુ રી રહો છે. દે અત્ત ' તમે વિન અને મુખ જનિ દિવ્યના અને અને નર્મના ઉપાસુથી જેઓ સંસ્કારાનંબથી અત્ત-સત્યનો પંદ જાગવનો સંઘને કાર્પના માન તર રી છે. મદ્યમ પુર-સંઘે અંદરનો તથા પ્રભાત અને જનિના જાગના છે, અને સંધી તે સંઘ અને જનિ પ્રભાત જેથી આગમ રી છે. (૨૩૧)

વિવેચન—સત્યનો મદિમા વિષના કિમ્તેસુથી બાપી રતો છે અને આ સંઘાપી મદિને જગેશના હેરના કિન્દ્રાસુથી સત્યથી તારાનો પ્રત્ય મનુજના અધ્યક્ષમર પ્રોલમના પ્રવાસમાં તેને મદ્ય રી છે. તેનિ-રીતેસુમાં સત્યનો પ્રભાત જાગે રી છે કે-અવેવ શાગરાતિ : તથેવા-તિતો રીતે રિતિ : અર્થાત્—યનુ જનુ સત્યથી જ વાવ છે અને સુરે જનુ અપાસમાં સત્યથી જ પ્રાપી છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યમાં જનુ સંવેન સત્યની જ અપિ જોશમાં આવે છે. આરવા બાપ, આરવા તેમરી, સાચવ અને રી-સંઘે સત્યનો મદિમા સો રીતે એકમરથી રીતે મરો છે. અર્થને પદ્ય મેં સત્ય તારને સંઘાપીને એક અર્થે રિતિ સંઘમાં વિનિતિ રીતે કે-

Shine on, O star! It is ordained
Vanquished thou shalt never be,
But to the end of time shalt stand,
And even through eternity!

અર્થાત્—

અનુક્રમ.

સત્યના વાસના બાપ, પ્રાપી રીતે વિનુરને,
તદા અરવ રીતે, રીતે રીતે વાપે !
જનમ મદિમા તરે, રીતે તે સંઘાપી,
અર્થે સત્ય રીતે, શાગરાતિ.

(૨૩૧)

કર્ત્તવ્યો પરિપૂર્ણ રીતે જાળવીને મોક્ષતા મેળવ્યા પછી મનુષ્ય તૃતીય અવ-
સ્થાનું 'પરાયં' રૂપી કર્ત્તવ્ય અને ચતુર્થ અવસ્થાનું 'ધર્મ' રૂપી કર્ત્તવ્ય
જાળવવાને લાગે જ ને છે. તૃતીય અને ચતુર્થ અવસ્થામાં સારંગના મેળવ-
વાને માટે દ્વિતીય અવસ્થામાંથી પસાર થવું જ જોઈએ એવું કશું નથી.
પ્રથમ અવસ્થા મધ્યમ રીતે પસાર કર્યા પછી તૃતીય અને ચતુર્થ અવસ્થામાં
દાખલ થઈ શકાય છે અને તે રીતે પૂર્વ વિસ્તારથી રિચેચત કરવામાં
આમું છે. પરંતુ એટલું ખરું છે કે દ્વિતીય અવસ્થા અર્થાત્ શૂદ્રસ્થાપ્રમમાં
પ્રવેશ કર્યા પછી તેને સરંગ રીતે પસાર કર્યો દોષ તો જ તૃતીય અને
ચતુર્થ અવસ્થામાં સારંગના સંભવે છે અને જો દ્વિતીય અવસ્થા નિષ્ફળ
નીવે તો તૃતીય અને ચતુર્થ અવસ્થા કદાચ આપનારી નીવે તેવો
સંભવ રહેતો જ નથી. 'નીતિ' રૂપી કર્ત્તવ્ય તદિ જાળવી શકનાર પાછલી
ને અવસ્થાઓનાં કર્ત્તવ્યો કે જોમાં પણ આત્મારૂપ 'નીતિ' જ છે તેને
કેવી રીતે સરંગ કરી શકે ? તેટલા માટે જો શૂદ્રસ્થાપ્રમમાં દાખલ થવું દોષ
તે પછી તેને સર્વ રીતે સરંગ કરે તો કે જોથી સ્વરૂપીના આશ્રમોનાં પગ-
ધિયાં ચડવાને પાત્ર થવાય. (૨૩૨)

[મંથની સમાપ્તિમાં મંથસાર-દશે મંથસ્થનાતું સ્વયં તથા સમવશે ઉ-
લ્લેખ કરે છે.]

સ્વચાત્મકાદિક્વિદેહ ૧૨૨ ॥

શુદ્ધપ્રાવણપદ્મમીગુરુદિને સ્વાધ્યક્ષમૂવત્સરે ।

શ્રીમદ્દીરગુલાવચન્દ્રકૃપયા શ્રીરત્નચન્દ્રેણ વૈ ॥

પ્રહ્યાતે નિરમાયિપાલનપુરાણ્યે પત્તને પ્રેમતઃ ।

કર્ત્તવ્યાદ્રવિકાશિની કૃતિરિયં મદ્રાય મઘ્યાદ્વિનામ્ ॥

મંથસેખનનો સમય તથા સ્થળ.

આપાર્થ તથા વિવેચન—આપારી વિષય સંવત્ ૧૯૩૦ ના અ-
વગ્ન મુદ પાંચમને સરવારના રોજ પ્રજ્ઞાનિ પદમેલા શ્રી પાવજુપુર ન્યૂમે

- ૨ પેતા નામરદાસ બેચર
 ૧ શાહ કેશરદાસ બાપચંદ
 ૧ મુધેરી વાડીદાસ મુળજીભાઈ
 ૧ શેઠ જુરર વસમ
 ૧ શા. અમરદાસ હમનદાસ
 ૧ શા. દાદા ગમેશ
 વેરાવળ.

૧ શેઠ મોવિંદજી સોમચંદ
 શા. પાનાચંદ

૧ શેઠ ચત્રજી વમનજી
 શા. ગીરધરદાસ

૧ શા. લાલાભાઈ દરખચંદ

૧ કપાળી દેવચંદ દીરાચંદ

૧ કપાળી ખુદાદાસ રામચંદ

૧ શા. ખુદાદાસ નસીરચંદ

શા. નેદાલાસ

૧ ગમાધ મદનજી મોવિંદજી

૧ શા. કેશરજી ઝવેરચંદ

૧ શા. નેદાભાઈ ઝવેરચંદ

૧ વિધે દરીદાસ મયાગમ

૧ શેઠ ખુદાખચંદ સોમચંદ

શા. રતનશી મુલાખચંદ

૧ શા. લાલજી પ્રેમજી

અમદાવાદ.

૧ પાટી. દેવગદાસ ત્રીભોવનદાસ

૫ શા. અગરાનદાસ ત્રીભોવનદાસ

૫ શા. ગ. નેસીંગલાલ દેવચંદ

૫ મેસર્સ ને. સી. કાપડીયા

૫ શા. મોતીલાલ રામજીગમ

૨ શા. નેચંદ આચારામ
 મોધાવીવાળા

૨ શા. મોતીલાલ દેવગદાસ

૨ શા. પોચાદાસ નમીનદાસ

૨ શા. હમનદાસ વનમાળીદાસ

૨ શા. મોદનદાસ ત્રીભોવનદાસ

૨ શા. નમીનદાસ ગીરધર

૨ શા. પાનાચંદ નામગદાસ

૨ શા. દાદાભાઈ પરસોત્તમ

૨ માસ્તર જીવરામ નીમચંદ

મામલાદર

૨ શા. ગીરધરદાસ ટાકરશી

૨ શા. પોપટદાસ મુનીલાલ

૨ શા. માજેદદાસ સુખલાલ

૨ શા. જીવજીદાસ દીરાચંદ

૨ શા. દીરાચંદ જગજીવન

૧ સ્વદેશી પ્રધન કું.

૨ હરજીવનદાસ અમરચંદ

૨ શેખાદાસ કુશગચંદ

૧ મધેરી પ્રેમચંદ અંદરજી

૧ શેખાભાઈ તેજશી

૧ શેઠ પોપટદાસ જાદવજી

૧ શા. કમરાભાઈ સાકગચંદ

૧ શા. મોદનદાસ જામનદાસ

૧ શા. નેચંદ દાદાભાઈ

૧ શા. સુખદાસ મધુરદાસ

૧ શા. મોવિંદજી રતનચંદ

૧ મોતી નાથાદાસ દેવચંદ

૧ શા. મમનજી પોપટભાઈ

- ૧ મોદનલાલ નરોત્તમલાલ પટેલ
- ૧ રા. હમનલાલ કિતમચંદ
- ૧ રા. બડચંદર દરજીવન
- ૧ રા. રેલાભાઈ કમ્પાલુલાલ
- ૧ રત્નજોઆઈ બીઆભાઈ પટેલ
- ૧ રા. પનજીભાઈ મોરારજી
- ૧ જ્યેષ્ઠ બોમીચંદ સાહ
- ૧ રા. કપુરચંદ કપુરચંદ
- ૧ રા. ચુનીલાલ ત્રીજાભાઈ મુંબઈ.

૨૫ રા. રા. નયુભાઈ કૃષ્ણરામ
જુનાગઢવાળા

- ૧ મેસરૂ મેવજી હીરજીની કંપની
- ૨ રા. ખેનશી જોશી
- ૨ રા. નાથાલાલ સાધા
- ૧ રા. મોનીચંદ બાલુભાઈ
- ૧ વોરા હેમચંદ રાવચંદ
- ૧ ચુનીલાલ કૃષ્ણચંદ મહેતા
- ૧ રા. દેવશી જોશી
- ૧ રા. વીજપાર ફોઆઈઆ
- ૧ રા. મુગજી મણ્ડી
- ૧ રા. પરશોત્તમ પ્રેમજી
- ૧ પ્રભુલાલ દરીદાસ પટેલ
- ધરેખ મોરારજી હીરાચંદ માર્દન
- ૨ રા. મગનલાલ ખીમચંદભાઈ
- ૧ ધરેખ મોરારજી હીરાચંદ
- ૧ શ્રી. ચત્રાનુજ નેમચંદ પરીખ
- ૧ માસ્તર નામરલાલ નીમચંદ સાહ
- ૧ રા. મુગજી પનજી
- ૧ રા. ઉત્તમશી જુલાભાઈ
- ૧ શ્રી. વનસાવન ઉત્તમશી

- ૧ રા. બાલુજી કપુરચંદ
- ૧ રા. જમજીવન ચીરાજ
- ૧ રા. મોદનલાલ દુવમજી
- ૧ રા. સોમચંદ મોદનલાલ
- ૧ શ્રી તારાચંદ દરમચંદ
- ૧ શ્રી રામજી અંદરજી
- ૧ શ્રી સાકરચંદ બાઈચંદ
- ૧ રા. મુગજી ખેતશી
- ૧ શ્રી. જમજીવન પુરોત્તમ (બોટાદરા)

૧ રા. નામરલાલ હમનલાલ
૧ રા. મુગજી ડાલાભાઈ
એન કંપ.

સાહ મુખલાલ જુરાભાઈ માર્દન

- ૧૦ સાહ મેવજી ચાંપશી
- ૩ સાહ મુખલાલ જુરાભાઈ
- ૩ રા. બગુભાઈ દરજીવન હીરજી
- ૨ શ્રી મેવજીભાઈ પરમાણ્ડ
- ૨ સાહ તારાચંદ કરમચંદ
- ૨ સાહ કપુરચંદ લખમીચંદ
- ૨ સાહ દેવજી હીરાચંદ
- ૧ સાહ બેચરજી ગોપળજી
- ૧ સાહ રતનજી ઘમજી
- ૧ સાહ પરમાણ્ડ જાજી
- ૧ સાહ દુધરાજદાદ કાજીદાદ
- ૧ રા. જાજી મુખજી
- ૧ રા. હીમચંદ જાજી
- ૧ રા. જમજીવન ચીરાજ
- ૧ રા. કીશોરજી કમ્પાલુલાલ

- ૧ શ્રી જૈન પુસ્તક બંગાર
દા. ચ. પોષ્ટ વનમાળી
- ૧ જ્યેષ્ઠ રવિ જન્મક
- ૧ શ્રી શીખરી સપ્તશત્રી સ્થાનક
પરે દા. જ્યેષ્ઠ રવિ જન્મક
રાજપુર.
- ૧ જગદીશ્વર મહાત્મા વાદાવ-
પુરી રતનપુરી
- ૧ ક્રિષ્ણી કમલચંદ કવિ
- ૧ સુધરી બેનથી મુગચંદ
- ૧ દા. રેવા મગન
કલકત્તા.
- ૧ રા. સ્વજેઠ નાયાબાઈ
- ૧ રા. વજરાળ કાશ્મી
- ૧ રા. લખમીચંદ દમ્બાજી
- ૧ રા. નેત્રી મોખાજી
પોણેરા.
- ૧ ધીરેશ જૈન સ્થાનાચારી
ત્રિમંડળ
- ૧ નેત્રીવા મોહનલાલ બુરાબાઈ
- ૧ સાન્નિવાલ દવશી ખીખ
વૈરાટી.
- ૧ મેના મર્ણુલાલ બેચ્છરામ
- ૧ દા. મર્ણુલાલ મદાનુભરામ
- ૧ શ્રી દવજારામ દેવજીભાઈ
- ૧ માસ્તર મેરખનગમ હોટલાલ
લાકીયા. (૧૪૭)
- ૧ દા. લખમજી કુંભા
- ૧ માસ્તર પંડિતર કામજી

- ૧ દા. દીરા પખા
- ૧ દા. દરમજી પાવા
- ૧ દા. પ્રેમચંદ મોખચંદ
હિન્દીશી કારકુન
- ૧ દા. લુંબા વીરાજી
- ૧ દા. વાવજી દેવા માસ્તર
- ૧ દા. નેષ્ટ દેવજી
- ૧ દા. માંમજી માવા
- ૧ હેરા નેષા રોખા
વાંકાનેર.
- ૪ મેના નરજી વાવજી
ગોન. મે. રવા. જૈન જૂન
રંગપુર.
- ૧ શ્રાદ્ધ કૃષ્ણચંદ પીપ્પર
માણાવદર.
- ૧ દા. મુગજી અંજી કામજી
મિત્ર.
- ૧ વજરાળ કપુરચંદ મેના
હિન્દેશ.
- ૧ રા. શતુરામજી મુગચંદ
સીપારામપૂર.
- ૧ ઝવેરચંદ ત્રિભોવન દંડાચાર
કુંભુડા.
- ૧ અજેચંદ કાનજી મેના
કુરામુગ.
- ૧ પાનાચંદ ખોડીયામ મેના
- ૧ મગનલાલ લખમીચંદ પારે
બાલકલા.
- ૧ રખચંદ મોહજી મેના.

